



УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФАКУЛТЕТ ТЕХНИЧКИХ НАУКА



**УСПОСТАВЉАЊЕ ОДНОСА СА
НАСЛЕЂЕНИМ ЖЕНСКИМ
ОБРАСЦИМА - УМЕТНИЧКО
ДЕЛО СЦЕНСКОГ ДИЗАЈНА**
ДОКТОРСКИ УМЕТНИЧКИ ПРОЈЕКАТ

Ментор:

Проф. др Радивоје Динуловић

Кандидат:

Драгана Којичић

Нови Сад, 2024. године

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА¹

Врста рада:	Докторски уметнички пројекат
Име и презиме аутора:	Драгана Којичић
Ментор (титула, име, презиме, звање, институција):	Др. Радивоје Динуловић, редовни професор, Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду
Наслов рада:	Успостављање односа са наслеђеним женским обрасцима – уметничко дело сценског дизајна
Језик и писмо рада:	Српски, ћирилица
Физички опис рада:	Унети број: Страница <u>189</u> Поглавља <u>11</u> Референци <u>107</u> Табела <u>0</u> Слика <u>146</u> Графикона <u>0</u> Прилога <u>0</u>
Уметничка област:	Сценски дизајн
Ужа уметничка област:	
Кључне речи / предметна одредница:	Наслеђени женски обрасци, породично стабло, слобода, простори слободе, перформативна инсталација, дом, матера, повратак
Апстракт на језику рада:	У раду се бавим испитивањем наслеђених и научених образаца понашања жена на Балкану некад и сад, као и препознавањем аутентичних женских принципа. Након прикупљања података у вези са породичним стаблом и разумевања образаца кроз теорију (етнологију, антропологију, литературу) и праксу – уметничка и сценска дела, осмислила сам неколико уметничких радова. Крајњи резултат је перформативна просторна инсталација „Матера-повратак“.
Датум прихватања теме од стране надлежног већа:	27.4.2023.
Датум одбране: (Попуњава накнадно институција)	
Чланови комисије: (титула, име, презиме, звање, институција)	Председник: др ум. Романа Бошковић Живановић, редовни професор, Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду Члан: др ум. Миа Давид, ванредни професор, Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду Члан: др Марина Миливојевић Мађарев, ванредни професор, Академија уметности Универзитета у Новом Саду Члан: др Јована Караулић, доцент, ФДУ Универзитет уметности у Београду Ментор: др Радивоје Динуловић, редовни професор, Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду
Напомена:	

¹Аутор докторског уметничког пројекта потписао је и приложио следеће Обрасце:

5бАУ – Изјава о ауторству;

5вАУ – Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског уметничког пројекта и дозвола за објављивање личних података;

5гАУ – Изјава о коришћењу.

KEY WORD DOCUMENTATION²

Document type:	Doctoral art project
Author:	Dragana Kojičić
Supervisor (title, first name, last name, position, institution)	Prof. Radivoje Dinulović, full professor, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad
Thesis title in English:	Creating Relationship to Inherited Female Patterns – Scene Design Artwork
Language and script:	Serbian, Cyrilic
Physical description:	Number of: Pages <u>189</u> Chapters <u>11</u> References <u>107</u> Tables <u>0</u> Illustrations <u>146</u> Graphs <u>0</u> Appendices <u>0</u>
Artistic field:	Scene design
Artistic subfield:	
Subject, Key words:	Inherited female patterns, family tree, freedom, spaces of freedom, performative installation, home, mater, return
Abstract in English:	I examine the inherited and learned behavioral patterns of women in the Balkans, both past and present, as well as identify authentic female principles. After collecting data related to the family tree and understanding the patterns through theory (ethnology, anthropology, literature) and practice—artistic and scene works—I have conceived several artistic works. The final result is the performative spatial installation 'Ma-terra-Return,' through which I aimed to share the experience with other women.
Date of endorsement by the scientific board:	27.4.2023.
Date of defence: (Filled in by the institution)	
Thesis defence board: (title, first name, last name, position, institution)	Chair: Romana Bošković Živanović, Full Professor, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad Member: Mia David, Associate Professor, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad Member: Dr. Marina Milivojević Mađarev, Associate Professor, Academy of Arts, University of Novi Sad Member: Dr. Jovana Karaulić, Assistant Professor, Faculty of Dramatic Arts, University of Arts in Belgrade Mentor: Dr. Radivoje Dinulović, Full Professor, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad
Note:	

² The author of the doctoral art project has signed the following Statements:

5ōAY – Statement on authorship,

5bAY – Statement that the printed and e-version of the doctoral art project are identical and authorization to use personal data,

5rAY – Copyright statement.

The paper and e-versions of Statements are held at the institution and are not included into the printed thesis.

САДРЖАЈ

1. УВОД	6
2. ИСТРАЖИВАЧКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР	7
2.1 Предмет истраживања	7
2.2 Циљ истраживања	7
2.3 Методологија	8
2.4 Полазне претпоставке	9
2.5 Преглед претходних истраживања	9
3. ТЕОРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ	11
3.1 Антрополошка и етнолошка истраживања образаца понашања жена на Балкану	11
3.1.1 Положај жена уопште на територији данашњег Балкана	11
3.1.2 Женине радне обавезе	12
3.1.3 „Привилеговане жене“	12
3.1.4 Слободне жене	13
3.1.5 Брак	13
3.1.5.1 Женска својина	14
3.1.5.2 Мираз	14
3.1.5.3 Домазет	14
3.1.5.4 Неудата	14
3.1.5.5 Невиност	15
3.1.5.6 Верност и прељуба	15
3.1.5.7 Развод	15
3.1.5.8 Удовица	15
3.1.6 Мајка	16
3.1.6.1 Нероткиња	17
3.1.7 Женско дете	17
3.1.8 Сестра	17
3.1.9 Жена у друштву	17
3.1.10 Другачија је вештица	18
3.1.11 Насиље над женама	19
3.1.12 Промене од друге половине 20.века	19
3.2 Женски табуи на Балкану	21
3.2.1 Нечиста	21
3.2.2 „Женска посла“	21
3.2.3 „Мушка посла“	21
3.2.4 Млада је опасна	22
3.2.5 Супруга је опасна	22
3.2.6 Неplодна је неприхватљива	23
3.2.7 Тајно је слободна	23
3.2.8 Трудна је опасна	23
3.2.9 Породиља је опасна	24
3.2.10 Лохијална је опасна	24
3.2.11 Стара је опасна	25

3.3	Прва и менструација уопште и женска цикличност	26
3.3.1	Прва менструација	26
3.3.2	Мати-Кућа и тавански простор	27
3.3.3	Балканске „кућарице“	29
3.3.4	Крв	31
3.3.5	Црвена боја	31
3.4	Стид и срам	32
3.4.1	Уопште о стиду	32
3.4.2	Стид код Срба	32
3.5	Кривица	35
3.6.	Глас	36
3.6.1	Женски глас	36
3.6.2	Магијско бајање	36
3.6.3	Нарицање	37
3.6.4	„Простачко“ ревенање	37
3.6.5	Ритуални и погребни смех	39
3.6.6	Право гласа	39
3.7.	Тело и покрет	40
3.7.1	Схватање тела	40
3.7.2	Сексуалност – мушка и женска	40
3.7.3	Женске поворке	41
	Русаље	41
3.7.4	Жене – путнице	45
3.8	Закључак теоријског истраживања	46
4.	КРИТИЧКА АНАЛИЗА РЕФЕРЕНТНИХ УМЕТНИЧКИХ ДЕЛА	48
4.1	Књига „Метагенеалогичка“ Александра Ходоровског и Маријана Косте	48
4.1.1	Метагенеалогичка и психомагија	49
4.1.2	Четири центра	50
4.1.3	Рад на стаблу	50
4.1.4	Дете	51
4.1.5	Језгра и чворови	52
4.1.6	Злостављање	53
4.1.7	Суочавање	55
4.1.8	Тело и додир	55
4.1.9	Болест	56
4.1.10	Свест и смисао	56
4.2	Платформа „Уткано под кожу“ - уметнички сараднички пројект и онлајн изложба	58
4.2.1	Розе приче	59
4.2.2	У потрази за женственим	60
4.2.3	Њихова ткања	60
4.2.4	Очипкај си ране	61
4.2.5	Женско наслеђе	61
4.2.6	Повијест генерације	61

4.2.7	Моја мама - дарови земље	61
4.2.8	Жена-кућа вс. Кућаница	61
4.2.9	Кухињски савјети	62
4.2.10	ПМС Блуз	63
4.2.11	Веза-Бонд-Нит-Стринг	64
4.3	Перформанси и инсталације Чихару Шиота (Chiaharu Shiota)	65
4.4	Жене које трче са вуковима	70
4.4.1	Девојчица	71
4.4.2	Мајка	72
4.4.3	Друге (старе) мајке	72
4.4.4	Менструација	73
4.4.5	Потрага за својом врстом и подршком	73
4.4.6	Цикличност и циклуси живот и смрт	74
4.4.7	Дом – повратак	74
4.4.8	Прихватање сопствене лепоте	77
4.4.9	Велико спремање	77
4.4.10	Глад	77
4.4.11	Мрак	78
4.4.12	Обрачун са предатором	80
4.4.13	Зацелити рану	80
4.4.14	Тајна	80
4.4.15	Прање веша	81
4.4.16	Бес	81
4.4.17	Туга	82
4.4.18	Опраштање	83
4.4.19	Смех	83
4.4.20	Причање прича	84
4.4.21	Креативност	84
4.4.22	Наш задатак	84
4.4.23	Општа вучја правила за живот	85
5	УМЕТНИЧКО ИСТРАЖИВАЊЕ	86
5.1.	Израда породичног стабла и породичне „енциклопедије“	86
5.1.1	Породично стабло	86
5.1.1.1	Керкези	86
5.1.1.2	Марјановићи	90
5.1.1.3	Гудељи	94
5.1.1.4	Бокановићи	96
5.1.1.5	Рад на породичном стаблу	99
5.2	Графичко и ликовно истраживање породичног стабла	105
5.3	Истраживање кроз тело	106
5.3.1	Савршено тело	107
5.3.2	Груди	107
5.3.4	Материца	108
5.3.5	Бутине и задњица	109
5.3.6	Дебела	110

5.4	Говор тела	111
5.4.1	Истраживање кроз покрет (тела)	111
5.4.1.1	Фоклор	111
5.4.1.2	Радионица плеса у Суботици	112
5.4.1.3	Масаже	113
5.4.1.4	Вожња	113
5.4.1.5	Путовања	114
5.5	Истраживање гласа	114
5.6	Истраживање кроз рад у земљи	116
5.6.1	Правићеш ти мене од блата!	116
5.6.2	Земља као универзални материјал	116
5.6.3	Земља као женски материјал	117
5.6.4	Земља за мене	117
5.6.4.1	Блатосфера	118
5.6.4.2	Завршни ритуал око куполе од земље	119
5.6.4.3	Прадевојчица	120
5.6.4.4	Вајање куће – простора за извођење рада	121
5.7	Лично поетско, графичко и ликовно изражавање	122
5.7.1	Записи	122
5.7.2	Тробојни цртежи	131
5.7.3	Бићу добра, пазићу!	131
5.7.4	Песст... ћути и пусти. Због мира у кући.	133
5.7.5	У потрази за вештицама	134
5.7.6	Пут Богиње – женска поворка	135
5.7.6.1	Три Богиње	136
5.7.6.2	Лутка	138
5.7.6.3	Непланирани женски круг подршке	138
5.7.6.4	Мој Пут Богиње	139
5.7.7	Женски породични скуп „Црвена слава“	142
5.7.7.1	Моја непрекинута црвена нит	142
5.7.7.2	Слава	143
5.7.7.2.1	Прва слава	144
5.7.7.2.2	Друга слава	145
5.7.7.2.3	Црвена слава	145
6.	ПЕРФОРМАТИВНА ПРОСТОРНА ИНСТАЛАЦИЈА МА-ТЕРА / ПОВРАТАК	148
6.1	Поетички проблем	148
6.2	Основни поетички концепт	148
6.3	Концепт извођења перформативне инсталације	150
6.4	Процес припреме уметничког дела	154
6.5	Уметничка изражајна средства	154
6.6	Однос према простору	155
6.7	Реализација рада	160
6.8	Перцепција и рецепција публике	160
6.9	Документовање рада	162

7. ЗАКЉУЧАК	177
8. ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ	178
9. СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА	182
10. ПРИЛОГ	186
11. БИОГРАФИЈА КАНДИДАТКИЊЕ	189

1.УВОД

По повратку са специјализације за земљану архитектуру из Француске 2010.године, почињем да држим радионице за градњу земљом, на којима су велику већину учесника, од почетка до данас, чиниле жене. Од 2015.године, доста времена и пројеката посвећујем заборављеној улози жена у градитељским занатима. Ипак, мој приступ никада није био искључиво „за жене“ или „против мушкараца“, него више за повећање видљивости једне, готово заборављене већинске групе, захваљујући чијој бризи и одржавању се већина земљаних кућа одржала до данас, не само код нас, него и у свету.

Последњих година, наслућујем да разлог окупљања није само да бисмо знања о градњи пренеле једна на другу, него да је само изговор да бисмо биле заједно, радиле нешто креативно и при том се бескрајно забављале. Ипак, моја потреба за окупљањем жена вероватно лежи и у чињеници да ми је одувек недостајала таква подршка током одрастања, јер жене око мене нису једна другу подржавале на начин који је мени био потребан.

Данас, када су многе жене преузеле мушке принципе, па се укључиле у трку за (над)моћ, продуктивност, тежећи савршенству духа и тела, неке су почеле да постају свесне колико је тај принцип далеко од женске суштине и полако се враћају аутентичном женском. Овај рад бави се препознавањем тог принципа и покушајем његовог неговања на личном и на нивоу женске заједнице.

Ипак, тежиште рада је на препознавању дубоко укорених негативних образаца код жена и у вези са женама, јер је очигледно да се свака од нас са њима носи и бори на свакодневном нивоу.

Одрастајући у изразито партијархалној породици, где су жене из последњих неколико генерација живеле у бројним (само)наметнутим (не)свесним ограничењима, читав живот се, на разне начине, покушавам изборити за већа права и веће слободе за себе и за жене које ме окружују не схватајући да је суштина, ипак, та права изборити код себе саме, јер су ми наметнути обрасци поставили иста ограничења као и женама пре мене.

Учена сам да не подижем глас, да је у реду да немам сопствено мишљење, односно да га никад јавно не износим и то не од стране мушког дела породице, него од жена уз које сам одрастала. Такође ми је наметнут осећај стида и срама од сопственог тела, као и кривица која ме прати читав живот, за све што урадим.

Кроз препознавање и освешћивање личних ограничења, кренула сам у потрагу за могућим начинима враћања себи и сопственом начину сагледавања себе и света око себе.

2. ИСТРАЖИВАЧКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

2.1 Предмет истраживања

Предмет докторског уметничког пројекта „Успостављање односа са наслеђеним женским обрасцима“ је разумевање наслеђених и научених образаца понашања жена на Балкану некад и сад – да ли се ишта променило, где смо у односу на схватања наших предака у погледу рађања женског детета, прве менструације, сексуалних односа, брака, родитељства, економске (не)зависности и других схватања која нас дефинишу и у којој мери и данас обликују наше животе.

Рад почиње препознавањем образаца у друштву у коме живимо, потом у оквиру женске заједнице у којој сам одрасла, до врло личног нивоа; кроз уметнички процес сам прошла још неколико пута по овој спиралној путањи и, у неким тренуцима, испитивала и радила на сва три нивоа истовремено.

Рад је обухватио и израду породичног стабла, са нагласком на женама (у једној од четири породице, постоји стабло из 1790, али без иједног женског имена!), као и кратке историје свих жена из последње три генерације – фактографске, али и личне и интимне приче сваке од њих - од ратних траума, преко колонизације, сестринских и брачних односа, деце, потомака и смрти.

По принципима метагенеалогije Ходоровског, породичном стаблу приступила сам на уметнички и терапеутски начин, како бих уочила трауме и негативне обрасце понашања који се преносе кроз генерације, са жељом да се освесте и, ако је могуће, превазиђу.

Након прикупљања података у вези са породичним стаблом, као и разумевања образаца кроз теорију (етнологију, антропологију, литературу) и праксу – уметничка и сценска дела („Метагенеалогiju“, платформу „Уткано под кожу“, радове Чихару Шиоте и књигу „Жене које трче с вуковима“), осмислила сам неколико уметничких радова - са другима и самосталних, како бих ове обрасце освестила и препознала на личном нивоу.

Потом сам резултате теоријског и личног рада пребацила у заједнички контекст, организовањем женског породичног скупа „Црвена слава“.

На крају, приступила сам изради перформативне просторне инсталације „Матера – повратак“ са фокусом на личном односу према телу, гласу и покрету.

2.2 Циљ истраживања

Основни циљ докторског уметничког пројекта „Успостављање односа са наслеђеним женским обрасцима“ је препознавање наметнутих образаца понашања, заузимање односа према њима, успостављање личних и аутентичних вредности, са жељом да повратим или по први пут заиса усвојим осећај слободе који ми је толико важан у сваком аспекту живота.

Циљ теоријског истраживања је сагледавање ширег друштвеног контекста у коме су одрасле моје преткиње, образаца и табуа који су их обликовали и који се вековима нису мењали, као и разумевања суштине стида, срамоте, кривице, неимања права на глас, покрет и сопствено тело. Очекивани резултат је дубље и свеобухватније разумевање тог контекста, препознавање наслеђених шаблона у сопственом животу, а потом и рад на позитивнијем односу према телу, гласу и негативним осећањима. Циљ је, такође, разоткрити и да ли су носиоци тог поретка заиста мушкарци или је систем постављен тако да се не доводи у питање од стране већине жена.

Критичка анализа референтних уметничких дела има за циљ проналажење уметничких референци, које бих искористила као полазне тачке за лична уметничка истраживања. Очекивани резултат је инспиративни оквир за наредне фазе докторског уметничког пројекта, али и сопствени уметнички израз након доктората.

Циљ личног уметничког истраживања је, са једне стране, покушај успостављања односа са обрасцима из детињства и младости, а са друге стране, њихова провера кроз већ постојећа уметничка референтна дела. Очекивани резултат је излазак из зоне комфора и досадашње уметничке праксе и испробавање различитих изрази и другачијих пракси.

Циљ уметничког дела сценског дизајна у форми перформативне просторне инсталације „Матера – повратак“ је покушај да се све, кроз шта сам прошла на интелектуалном нивоу, прође на физичком плану, кроз неку врсту једноставног ритуала. Осим личног, циљ истраживања је и препознавање ових образаца у оквиру шире женске заједнице и њихово превазилажење кроз заједничке, креативне и уметничке пројекте. Очекивани резултат је да учеснице инсталације добију скраћену верзију трогодишњег рада и да, ако је могуће, примене нешто од тога или макар олакшају себи у неком од ових аспеката.

Осим свега наведеног, циљ је и слављење живота и женскости, свега што „бити жена“ са собом носи.

Такође, један од циљева рада је да се докаже да су ове жене, у колико год да су патријархалним и затвореним заједницама живеле и радиле, и уз сва могућа ограничења која су им наметале породица и друштво, па и које су несвесно саме себи наметале, остале храбре и пркосне, као и да су нашле и освајале своје, макар и најмање, просторе слобода у којима су себи давале одушка од свих наметнутих оквира и обавеза.

Осим тога, да су ове жене увек налазиле начине начин да једна другој буду подршка, да су неговале ту црвену нит која их спаја. И да је на нама, које смо дошле након њих, да ту нит одржимо живом и непрекинутом.

Један од циљева је и успостављање датума за једногодишња породична окупљања.

2.3 Методологија

У раду су коришћени истраживачки и креативни методолошки оквир. Истраживачки се састоји од теоријског и уметничког дела.

Теоријски део истраживања уметничког пројекта користио је следеће методе: посматрање и квалитативно истраживање, психолошку и дескриптивну, компаративну и индуктивну методу.

Процес је започео посматрањем и квалитативним истраживањем кроз интервјуе са великим бројем преосталих предака и потомака из породице. У овом делу примењен је и психолошки метод којим су се анализирали психичка стања и реакције, како бих разумела друштвене појаве и процесе који су били описани дескриптивном методом.

Након ове фазе, добијени резултати су компаративном методом упоређени са подацима добијеним из антрополошке и етнолошке грађе, као и са литературом доступном на ову тему, а индуктивном методом генерализоване су неке од уочених појава.

Потом сам приступила проучавању уметничког дела кроз студије случаја, како бих, кроз синтетички метод, поједине закључке повезала у интегралну целину.

Као креативни методолошки оквир користила сам уметнички експеримент, као део креативног процеса у стварању уметничког дела сценског дизајна.

2.4 Полазне претпоставке

Прва претпоставка је да су наметнути обрасци понашања потиснули аутентичне женске принципе и да је потребно да ове обрасце, свака од нас, преиспита на породичном и личном нивоу, како би их се ослободила.

Друга претпоставка је да смо све повезане нераскидивом, иако често заборављеном или невидљивом нити. Да су нам многе жене у породици (тиха) подршка које, можда, нисмо ни свесне. Да наше одлуке и промене данас, утичу на све оне жене после нас, да им олакшавамо ношење терета или их ослобађамо дела терета. Да је лакше кад се ствари поделе, ма колико се страшним чиниле, да не постоји ништа на свету што није људски, што није женски, да нема довољно страшне тајне која не сме бити изречена.

Трећа претпоставка је да смо и можемо бити много слободније него што нам се чини да јесмо. Да су жене увек, колико год било тешко или репресивно друштво у коме су биле или одрастале, налазиле те своје слободне и сигурне просторе.

Четврта претпоставка је да мушкарци нису носиоци патријархалних вредности, него да је то систем који је лоше постављен. Или, још горе, да су жене чвршћи браниоци патријархалних вредности, које им ни мало не одговарају, него што су то мушкарци.

2.5 Преглед претходних истраживања

Пре свих дела која су коришћена за теоријско истраживање, уметничке референце и докторски уметнички пројекат уопште, осврнула бих се на велики број књига, текстова и разговора о сценском дизајну са којима сам се, по први пут, сусрела на докторским студијама Сценске архитектуре, технике и дизајна.

Прво дело које сам прочитала било је „Сценски дизајн као уметност“, ауторке Татјане Дедић Динуловић, у коме она дефинише уметничко дело сценског дизајна као „ново, самостално, контекстуално уметничко дело, доминантно ослоњено на употребу сценских изражајних средстава, које успоставља активан односа према простору и према публици.“³

Она подвлачи значај доживљаја као „најважнијег исхода стваралачког процеса, али и везе између уметника и публике.“⁴

Осим овог, наредне две књиге које су ме увеле у ово, за мене потпуно ново поље, су „Простори игре“⁵ Мете Хочевар и „Шта је сценографија“⁶ Памеле Хауард.

Разумевању сценског дизајна, али и успостављању односа према уметности и уметничким делима уопште, веома су допринела предавања која сам слушала током прве и друге године докторских студија и која су била изузетно инспиративна; као и многобројни текстови у електронском издању са сајта СЦЕН-а⁷. Такође, да бих боље разумела област коју сам изабрала

³ Дедић Динуловић, Татјана. Сценски дизајн као уметност. Београд / Нови Сад, Clio/SCEN 2017, 286.

⁴ Исто, 38.

⁵ Хочевар, Мета, Простори игре, ЈДП, Београд 1993.

⁶ Хауард, Памела, Шта је сценографија, Клио Београд 2002.

⁷ СЦЕН: <https://scen.uns.ac.rs/literatura/>, приступљено 10.11.2018.

за даље усавршавање, одгледала сам све разговоре са Јутјуб канала СЦЕН-а⁸, а уживо присуствовала неким од њих која су се дешавала током докторских студија.

Веома сам ценила слободу коју су нам професори дали у писању семинарских радова за сваки предмет на докторским студијама, те сам се кроз један рад бавила употребом земље у уметности, кроз други - позориштима изграђеним од земље, потом радом путујуће трупе „Колективно терон“ из Француске, све до предлога за пројекат за павиљон Србије на Бијеналу архитектуре у Венецији „Let it Bee“.

Користан извор литературе били су ми и претходни докторски и магистарски уметнички пројекти које сам преузела са сајта СЦЕН-а, који су рађени на Факултету техничких наука универзитета у Новом Саду, међу којима бих посебно издвојила докторски уметнички пројекат Јелене Јанев „Мајчинство и родни стереотипи у уметности: уметничко дело сценског дизајна“ и Драгане Пилиповић „Нови стандарди женског тела: уметничко дело сценског дизајна“, као и заједнички уметнички рад „Деца“ студената мастер студија Сценске архитектуре и дизајна на предмету Уметничке праксе сценског дизајна 2022/23.

Јелена Јанев нам је, такође, много помогла са великим бројем уметничких референци које нам је представила у својој презентацији током припреме за ЈАЛА фестивал 2022.године.

Као значајне референце издвојила бих и активно учешће на радионицама на Бијеналу сценског дизајна у Новом Саду 2022.године и прву посету Прашком квадријеналу 2023.године.

Тakoђе, веома су биле значајне и две представе које сам погледала: Она⁹ и Слободне жене балканске¹⁰, као и анимирани филм My Love Affair with Marriage¹¹.

За потребе теоријског истраживања, прочитала сам велики број књига из етнологије и антропологије, које сам добила захваљујући сарадници Гордани Илић Момчиловић (Табу у традиционалној култури Срба, ЖЕНСКО + Етнографски аспекти друштвеног положаја жене у Србији, Жена је темељ куће, Русаље итд.) а читала сам и доста књига из психологије.

Потом, две најзначајније књиге које сам прочитала и које су ми биле главне водиле у овом раду су „Метагенеалогја“ и „Жене које трче с вуковима“, али и бројне друге које су се, на разне начине, бавиле женским питањима: од „Ко је спремио тајну вечеру“, преко „Вештице: исповести и тајне“ до „Црвеног шатора“.

⁸ Јутјуб: <https://www.youtube.com/channel/UC6bI8P-ISEfi7XtlKBVE0qw>, приступљено 11.11.2018-2.3.2019.

⁹ <https://www.tosajovanovic.org.rs/predstave/ona-mia-knezevic/>, приступљено 14.10.2022.

¹⁰ <https://www.tosajovanovic.org.rs/predstave/slobodne-zene-balkanske-ljiljana-lasic/>, приступљено 14.10.2022.

¹¹ <https://www.imdb.com/title/tt6435164/>, приступљено 23.11.2023.

3. ТЕОРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ

3.1 Антрополошка и етнологска истраживања образаца понашања жена на Балкану

О традиционалном животу на овим просторима постоји бројна етнографска грађа. Већину су прикупили мушкарци, што је довело до једностраности приступа и бројних контрадикција у њеном тумачењу. Па ипак, ову грађу последњих деценија многи истраживачи посматрају и тумаче и другачије.

3.1.1 Положај жена уопште на територији данашњег Балкана

Сва скорија истраживања доказују да су праисторијске жене биле слободније него данас - оне су, уз све остале обавезе у племену, ловиле и трчале слободно, играле и певале и бирале себи партнера. Сакупљање хране било је кључно за живот племена и ниједан мушкарац није контролисао ни ограничавао шта жене раде.

Подређен положај жене у односу на мушкарца на просторима данашњег Балкана формирао се након периода ових најранијих култура, није се мењао вековима и није био нимало лак, а многе доказе његовог постојања налазимо врло често и данас, нарочито у руралним срединама.

Да би се положај жена разумео, потребно је направити мало шири контекст у коме се тај живот одвијао.

Археолошка истраживања старијег и средњег каменог доба на тлу данашње Србије и Балкана показују да су са посебним почастима сахрањивани старији мушкарци, али и поједине старије жене, те да је била заступљена геронтократија¹², пре него патријархат или матријархат. Ипак, сахрањивање у бакарном и раном бронзаном добу показује разлике између жена и мушкараца.

Словени су, по доласку на Балканско полуострво у 7. веку, живели у племенским и родовским заједницама, углавном у синдијазмичким¹³, док су старешине живеле и у полигамним браковима. Веровали су у заједничког претка, племенског прадеду. Племе се састојало од више родова, из родова су настајале куће: дом, задружна кућа и кућа заједнице, из којих се развијају патријархалне задруге.

Задруга је заједничко домаћинство на заједничкој имовини (једине одвојене просторије биле су намењене брачним паровима – то су вајати или женске зграде) и није карактеристична само за Балкан, али се код нас одржала веома дуго, упркос сталним ратовима, селидбама, наметима и оскудици.

Задруга је чувар морала и дисциплине, у њој владају солидарност и поштовање, а ови принципи се преносе и на породицу. Ауторитет се стицао на основу пола и старости, те је и најстарија жена у задрузи била веома поштована. Сваки члан задруге има своје место и своје обавезе, које је морао редовно да обавља.

Претежно бављење становништва сточарством и ратарством, уз многе друге факторе, довело је до патријархалног друштвеног уређења. Једине трајне везе настају по мушкој линији, а жене се размењују између њих како би рађале нове мушке чланове породице, не остављајући готово никакав траг свог постојања.

Мушкарци, повезани крвним сродством, осећају снажну припадност групи у којој су рођени и у којој одрастају. Жене, са друге стране, удајом, коју договарају родитељи (углавном са идејом да

¹² Облик владавине у ком су владари знатно старији од остатка популације.

¹³ Моногамни брак у којем је мушкарац задржавао право полигамије.

што више прошире савезништва кроз брак), долазе у породице за које их не веже готово ништа, осим каснијих потомака.

3.1.2 Женине радне обавезе

Живот није био лак, ни мушкарцима, ни женама: мушкарци су радили „теже“ послове, а жене „лакше“; али је жена често учествовала и у „мушким“ пословима ван куће, што није био обрнут случај.

Жена се бринула о исхрани породице (што је био веома захтеван посао: од муже и припреме млечних производа, хлеба, до свих оброка, прања судова, зимнице, итд.) , подизала децу, неговала старе и болесне, обрађивала вуну, лан, израђивала одећу и обућу - ткала, плела, шила, везла; продавала вишак производа на пијаци, куповала ствари потребне за кућу, чистила (чистоћа у кући одржавала се првенствено због угледа у заједници) и испуњавала супружничке дужности. Није била поштеђена ни тешког физичког посла - учествовала је у пољским радовима (копање кукуруза, плашћење сена, жетва), гајила башту и цвеће, доносила воду са бунара, носила дрва и друге тешке терете, гајила живину и стоку, лечила, обрађивала предмете за свакодневну употребу, украшавала дом...

Била је задужена за породичну потрошњу, али и за производњу у окућници. Није се одмарала ни зими, на за време празника; за разлику од мушкарца који је, макар преко зиме, могао да предахне.

Због сталних обавеза, није смела да буде болесна: „Нико нам не верује да смо болесне док год мрдамо. А кад легнемо, онда сав посао стане. Тад нас људи много више жале као радну снагу, а не као друга, жену, мајку деце.“¹⁴

Посебан изазов за балканску жену били су стални ратови, када би, уз све обавезе, преузимале и оне које су мушкарци обављали и показале се више него способне и за њих. Те „мушке послове“ нарочито су обављале жене из печалбарских крајева Србије, када су имале једино ноћ да обаве „женске“ послове. Посебно им је било тешко када би се печалбари вратили без зараде (јер су је пропили, потрошили или зато што није било посла), тада би седале за разбој и ткале. Или, неретко, одлазиле у аргатлук на месец дана, да би желе жито и врле у другим крајевима, па потом доносиле ту храну кући, на леђима!

3.1.3 „Привилеговане жене“

У средњовековној Србији жена је могла бити ропкиња, кметица, члан задруге, властелинка, грађанка, а ретко је могла имати и занимање. Кметице и робиње нису имале слободу; имале су је жене у градовима – властелинке и градске жене. Неке од њих су биле веома образоване, способне и утицајне. Иако су биле укљученије у друштвени живот и правно и економски слободне, ипак је та слобода била ограничена – оне нису биле те које су директно пословале, а и предност при наслеђивању била је на страни мушкараца.

Међутим, у четрнаестом веку жене у градовима у Србији појављују се као пословни кореспонденти, власнице коначишта, тужиље, наследнице у тестаментима, а према Душановом закону – и чланице пороте.

Неке владарке биле су веома утицајне, преко својих мужева и синова спроводиле су сопствену вољу, те се углавном о њима говори као о веома лукавим женама.

¹⁴ Исић, Момчило, Вера Гудац Родић, Жена је темељ куће. Жена и породица у Србији током 20. века. ИНИС, Београд 2011, 57.

Теодор Тарановски пише: „Грађанску правну способност уживали су сви слободни, како мушкарци, тако и женскиње. Старо српско право не зна за ограничења грађанске правне способности, која би се наметала женскињама; ту не долази у обзир разлика у наслеђивању од стране мушкараца и женскиња. Нису женскиње биле подложне ограничењима ни у погледу пословне способности“¹⁵. Све ово важило је само за слободне жене.

Дакле, жена са имовином је била (релативно) независна од мужа, а она без имовине – потпуно потчињена. Велика већина жена, ван градова, била је без имовине, па самим тим и без слободе.

Посебна места у којима су жене имале слободу, а које су мушкарци поштовали – била су женски манастири. Разлози за ступање у манастир младих жена били су сиромаштво (немање мираза), побожност, неки завет родитеља, склањање од неморала итд. Многе жене из високих друштвених сталежа, када би обавиле своје репродуктивне функције, повукле би се у манастире како би радиле на просвећивању и другим битним (женским) питањима...

3.1.4 Слободне жене

Једине слободне жене постојале су само у бајкама - то су биле виле.

Виле су натприродна женска бића која се приметно из росе или неке траве, али и су и кћери Адама и Еве, које је Бог проклео. Изузетне лепоте (иако са животињским ногама), имају натприродну снагу и бројне моћи. Виле воле своју слободу изнад свега, бирају партнере међу јунацима и пастирима, а брак презиру. Ступају у њега под присилом, ако им се одузму „крила и окриље“, када постају обичне жене. У браку остају само док им се не пружи прилика да се ослободе и врате ранијем животу. Децу могу или да напусте или да их самостално одгајају.

Све ово је потпуно супротно патријархалном кодексу: распуштеност, слобода, прељуба, бекство из брака, напуштање деце или васпитање деце на свој начин – све је непожељно у заједници којој припадају.

Данијел Синани у свом раду о вилама¹⁶ сматра да је патријархална заједница осмислила виле како би поставила границе и отклонила све могуће покушаје оваквог понашања.

Заиста се не бих сложила са овом констатацијом, јер мислим да се десило управо супротно: да су жене биле те које су измислиле приче о вилама, потпуно слободним и неспутаним девојкама, како би се, макар у причама, могле поистоветити са њима. Помало попут мајсторове Маргарите, након што постане вештица, када постане „невидљива и слободна!“¹⁷

3.1.5 Брак

Бракови су се дуго времена склапали отмицом, куповином или одвођењем жене код младожење, уз паганске церемоније. Жена, на овај начин, постаје својина мужа. Касније су родитељи доносили одлуку о склапању бракова, а у неким крајевима је женама било забрањено да контактирају са породицама из којих су дошле.

¹⁵ Рецић, Садуша, О друштвеном статусу жене у досредњовековној и средњовековној Србији. Зборник радова Филозофског факултета XLI / 2011, 528.

¹⁶ Синани, Данијел, Вила као контрамодел препоручљивог понашања у патријархалној заједници. Антропологија 3 (2007)

¹⁷ Булгаков, Михаил, Мајстор и Маргарита. Лагуна, Београд 2020, 316.

3.1.5.1. Женска својина

Женску својину чинили су рухо, спрема и особина.

Рухо је било рубље и постелина, жене би га уносиле у брак, али за сопствене и потребе своје женске деце. Задрузи је ово значило, јер се женама годинама након свадбе није куповала никаква одећа.

Спрема је представљала дарове које млада на венчању даје својој новој породици. У суштини, то је поклон једне породице другој, а млада је само преносилац.

Особина је новац који млада добија од сватова и којим она купује неколико грла ситне стоке или живине, а чијом продајом стиче новац који је само њен. Са овим својим поседом жена је могла да располаже како жели – да га прода или замени или да чак познајмљује новац уз камату. На овај начин је дошло до неосетног продора матрилинеарности, а многи сматрају да је управо особина нарушила јединство патријархалне задруге.

Рухо, спрема и особина чинили су прђију (назив преузет из Византије), која је представљала покретни мираз. Прђија се наслеђивала по мајчиној линији и припадала је ћеркама; уколико жена није имала ћерке, она се враћала њеној породици.

3.1.5.2 Мираз

Нестајање задруга, стварање инокосних породица, а нарочито ратови (Балкански и Први светски) у којима је Србија изгубила трећину становништва, довели су до тога да у кућама остану само женска деца. Њих је требало богато опремити да би се добро удале, да би родитељи могли да изаберу доброг зета, али и да покажу своје богатство.

Код нас се термин мираз везао искључиво за наслеђивање непокретности, који жена поверава мужу на коришћење. На овај начин, њена примарна породица јој поклања део имовине, јер ће све остало припасти мушким члановима породице. Чак и кад су, законом, женски и мушки наследници постали равноправни, обичајно право се одржало, у неким крајевима и до данас.

Постоје веома опречна мишљења о томе да ли је мираз помогао или одмогао еманципацији жена у Србији: док једни сматрају да је жена постала релативно независна и да се њен положај поправио, јер је захтевао и од мужа да се другачије понаша (иако то није била намера средине, јер су интереси жене били на последњем месту); други сматрају да је то довело до потпуне деградације жене – некад се само куповала, а онда је почела и да се продаје.

Многи сматрају и да се мираз толико дуго задржао у нашој традицији зато што су од њега сви имали користи: жена, муж, тазбина, њихова деца, али и читава заједница.

3.1.5.3 Домазет

У недостатку мушких наследника, очеви су трагали за зетовима које су доводили у своје домове. На овај начин се, помоћу матрилинеарности у једној генерацији, уствари спашавао принцип патрилинеарности и зетови су преузимали улоге синова, њихова права и својину.

3.1.5.4 Неудата

Неудато женско дете је сматрано срамотом и теретом за породицу.

3.1.5.5 Невиност

У нашем друштву велики грех су предбрачни односи.

Девојка која је пре брака изгубила невиност или родила ванбрачно дете често је била сурово кажњена - прогнана из села, везивана за дрво у шуми, тучена или каменована.

У неким крајевима, свекрва је проверавала да ли је будућа снаја "поштена" (невина) и тек када би се уверила да она то јесте, давала јој руку да је пољуби.

Ако се открије да млада није невина, свадба се прекида, а она се враћа породици, негде носећи разбијени крчаг. Ако породица младожење, ипак, одлучи да прихвати такву младу, морала је то да објави свима.

3.1.5.6 Верност и прељуба

Верност се тражи и током брака (од жена, наравно; мушкарцима је дозвољено неверство), а казна за жене је била протеривање, продаја, чак и убиство, што, нажалост, ни данас није искорењено. Нарочито понижавајуће за мушкарца било је ако га жена превари са неким из нижег друштвеног staleжа.

Ипак, сматра се да су жене у ратарским пределима имале већу аутономију, да однос према сексуалности није толико стриктан и да неверство није колективна срамота као у сточарским породицама.

Од средине 20.века, жене почињу и чешће да варају (или се тако чини, само зато што из овог периода имамо податке), а разлози су комплексни: дугогодишње ратовање, сиромаштво, под притиском и претњом општинских службеника, понекад због освете мужу (са људима из комшилука, мужевљевим друговима), јер су им мужеви били неспособни (премлади, престари, болесни), ради „отклањања“ стерилитета итд.

3.1.5.7 Развод

Хришћанство се противило разводу, али га је под одређеним условима дозвољавало, па је било могуће склопити максимално три брака.

Међутим, жени - прељубници је било тешко да се поново уда, а њена деца би увек остајала код оца. Једино је могла да се нада да се врати породици (што није било добро прихватано од стране њених родитеља) или да буде затворена у манастиру, продата, физички кажњена, а могли би јој одузети све што има.

Уколико је муж преварио жену, она није имала готово никаква права, нити је муж сносио последице свог неверства. Жена је, обично, морала да трпи ту ситуацију и да остане у браку, јер других могућности није имала.

3.1.5.8 Удовица

У неким записима из 6. и 7.века наводи се да су се жене Словена, након смрти мужа, својеволјно давиле, а касније су их и спаљивали. Записи из 10.века наводе да су жене гребале себи лице и руке ножем, а касније се јавља и обичај да се жена обеси.

Ипак, у средњовековној Србији, удовице су имале и неке повластице – биле су ослобођене обавезног рада и плаћања данка, могле су да продају неке своје производе и, генерално, било је сматрано великим добротинством помагати им.

Судбина удовице могла је бити следећа: или би се вратила код родитеља (што је био ређи случај) или би је родитељи преудали након годину дана.

Удовица са децом је, приликом деобе имовине, добијала део на који би њен муж имао право. Удовица без деце имала је право „удовичког уживања“, које је губила ако би се преудала.

Ако је била слободнијег понашања, доводила је у питање углед куће својих родитеља, а поготово углед своје деце.

Ако није имала децу, да би остала у мужевљевој породици и избегла удају за неког старца, удовица је прибегавала већ добро опробаној причи - о мужу-вампиру. И, као и са вилама, дубоко верујем да се прича о вампирима, или макар овај њен део, развила захваљујућидомишљатости (и/или безизлазној ситуацији у којој се нашла) жена.

Вук Караџић, описијући вампира (вукодлака) о њему пише: „ Долази кашто и својој жени (а особито ако му је лијепа и млада) те спава с њоме, и кажу да оно дијете нема костију које се роди с вукодлаком.“¹⁸

На овај начин, форма је задовољена - заједница је мирна, мужевљева породица добија наследника, а жена остаје где је била и само она зна ко је, заиста, био живи вампир: комшија, кум, таст или девер.

Још један од разлога због којег верујем да су жене обликовале причу о вампиру је и што је он, осим што би јој направио дете, понекад обављао и неке кућне послове уместо ње и укућана: опрао судове, извео стоку на пашу и слично. Пошто знамо да се мушкарци никако нису мешали у „женска“ посла, рекла бих да је ово једна од оних легенди у којој жене, макар у причи, добијају оно што никада нису – помоћ у кући и поштенију расподелу послова.

3.1.6 Мајка

Патријархална средина, бројним забранама и ограничењима, али и уз помоћ цркве, настоји да жени наметне идентитет и осећај самовредности једино кроз улогу мајке.

Женина најбитнија функција је да роди мушку децу и једино јој то обезбеђује нешто бољи статус и поштовање, али тек у каснијим годинама – кад умру мужевљеви родитељи и кад она преузме улогу свекрве. Али, и тада је њен утицај ограничен на кућу, на млађе од ње, на друге жене.

Поред свих тешких послова и обавеза, жена је била оптерећена и бројним трудноћама и порођајима, док год је могла да их рађа – смртност мале деце била је велика, као и потреба за радном снагом. Православна црква забрањивала је било какав вид заштите од нежељене трудноће, дозвољавајући једино уздржавање од полних односа - ни абортус, али ни прекинути сношај нису били дозвољени; па су жене налазиле алтернативне начине спречавања трудноће.

Осим што је рађала, жена је децу васпитавала и социјализовала. Ако није имала коме да остави мало дете на чување, носила га је са собом на њиву. Ако је дете болесно, понела би и свећу, у случају да јој умре на њиви.

¹⁸ Караџић, Вук Стефановић, Етнографски списи. Вјеровање ствари којијех нема. Београд, Просвета 1972.

3.1.6.1 Нероткиња

Ако жена не може да остане трудна, осуђивана је од заједнице и називана погрдним именима као што су „бездетка“, „јаловица“, „неротка“, „неродуша“. Нероткињу и жену која рађа само женску децу, муж је могао да отера или доведе другу. Обавезно материнство жену доводи у двоструко маргинализован положај, али се одражава и на њено психофизичко здравље.

3.1.7 Женско дете

У патријархалној породици, рођење мушког и женског детета никад нису имали исту вредност.

Мушком детету су се радовали, јер је то значило да имају наследника презимена који ће остати у кући и даље наставити да увећава породицу. Такође, мушко дете се посебно пазило, јер се сматрало да је физички слабије и чешће умире, а није смело ни дуго да плаче да се не угрози његова каснија плодност.

Женско дете је било разочарање, привремени терет који ће удајом отићи и узети туђе презиме. Њен живот је од самог рођења у потпуности зависио од родитеља. Они одређују њене задатке, као и породицу у коју ће је послати, а она мора остати послушна.

„Нема веће нежности и милоште за кћерку него када је отац – а и мајка – ослови са 'сине мој!' или само 'сине!'“¹⁹

Неки истраживачи сматрају да данас жеља за мушком децом више није емоционалне, него функционалне природе и да „Барем што се тиче статуса на темељу занимања, биологија више није судбина.“²⁰

3.1.8 Сестра

Осим мајке, једина цењена улога жене, нарочито у народним песмама, била је што је сестра јунацима – наравно, и овде је у првом плану њена пожртвованост за браћу. Ако је старија, она им је као мајка. Ако је млађа, онда се они брину о њој.

3.1.9 Жена у друштву

Друштвени живот жене био је сведен на породицу и суседство.

Оне нису имале право гласа, у свему их је заступао муж, тако да се ретко где и помињу. Жена није смела да ноћи ван куће, није путовала; то су привилегије које су имали искључиво мушкарци.

¹⁹ Рецић, Садуша, О друштвеном статусу жене у досредњовековној и средњовековној Србији. Зборник радова Филозофског факултета XLI / 2011, 523.

²⁰ Denich B, Спол и моћ на Балкану. Етнолошки преглед 22, Београд 1986, 98.

3.1.10 Другачија је вештица

Иако назив „вештица“ жена добија због свог знања, мудрости и вештине, у нашој традицији је она претуго била симбол свега супротног.

Жене, које су на било који начин биле другачије, осуђиване су и сматране вештицама, док су мушкарци, у истој ситуацији, били заштићени.

Тако, вештица се најчешће постаје рођењем у црвеној кошуљици - услед патолошких промена или инфекције постељице, чега данас готово да и нема. Са црвеном кошуљицом рађају се и мушка деца (здухаћи), али за разлику од негативне вештице, они постају заштитници заједнице од елементарних непогода. Пандан вештици био би и вештац, али су они заиста ретки у нашој традицији и више се посматрају као чаробњаци, а не као негативна бића.

Бабица или мајка су могле да спрече судбину вештице или здухаћа ако објаве да су рођени у кошуљици и спале је; што се за здухаћа радило. За женску децу оне то најчешће нису радиле, чак и поред опасности по само дете и заједницу, јер су знале с којим би теретом ова девојчица додатно морала да се носи од рођења.

Ако је девојчици суђено да постане вештица, била је иницирана након прве менструације или након престанка менструације у средњем добу. Ако је иницирана као млада, она тада постаје „мора“, а тек удајом може постати вештица. Као мора, она није толико опасна – може да мучи, али не и да усмрти људе.

У Босни и Херцеговини се веровало и да девојке, преварене или остављене пред удају, постају море како би се осветиле бившим момцима и како им не би допустиле да буду са другим женама. Будући да се нису удале и да им је сигурно било тешко да се касније удају због нарушеног угледа у друштву, оне нису могле да постану вештице, па је питање каква је била њихова судбина.

Море и вештице преко дана живе нормалним животом, а ноћу њихова душа напушта тело - баш као што је двострука и сама женска природа. Оне могу да изазову непогоде, отму усеве, млечност животињама, нападају људе, а нарочито децу. Исповедањем или ако се „прокажу“ губе своје способности.

Најчешће су биле прогањане жене из нижих друштвених слојева - сељанке, служавке и сиромашне грађанке, које су магију, између осталог, користиле и као начин да поправе свој положај у друштву.

Такође, вештицама се сматрају жене „другачијег“ изгледа, нарочито оне мужевније – бркате, маљаве, спојених обрва. Његош у „Горском вијенцу“ пише „Ласно ти је познати вјештицу: Сједих коса и крст испод носа.“²¹ Неки сматрају да је потреба да се уклоне длаке са женског тела и бол који жене при том трпе један од показатеља односа према женској телесности и данас.

У категорију вештица обично се сврставају жене које нису имале децу и оне чија су деца умирала (односно: које је она појела), јер нису испуниле своју репродуктивну улогу. Ипак, опасне су биле и мајке које су могле да, преко синова, остварују свој утицај.

²¹ Радловић, Лидија, Родно конструисана судбина вештице. Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе (други том), Београд 2004, 348.

3.1.11 Насиље над женама

Мужевима је дозвољено да туку своје жене, што је била нормална пракса, и то најчешће пред публиком – родитељима, комшијама, рођацима.

Однос према женама у ратарским породицама био је повољнији – овде је ауторитет мужева формалан и више су партнери и заједнички доносе одлуке, али то не значи да није изложена насиљу.

Па ипак, „У неким босанским селима сматрало се, на пример, да је субота дан када је жени дозвољено да наређује мужу, чак и да га бије, јер је бог тако дозволио“²². Овај обичај нађен је у селу Скакавац, одакле потиче део породице мог оца.

„Учесталост насиља у породици је толика да се о породици у литератури пише као о „најнасилнијој групи друштва с изузетком полиције и војске“. Према статистикама Уједињених Нација главни узрок смрти или инвалидности међу женама између 15 и 45 година јесте управо насиље у сопственом дому.“²³

Једно истраживање показало је да препознавање родне дискриминације нарушава самопоштовање жене и пасивизује је, чинећи је подложном новим и тежим чиновима дискриминације, који даље продубљују ниско самопоштовање и пасивност. Ово је карактеристично за све маргинализоване групе, док се код привилегованих јавља супротни ефекат.

3.1.12 Промене од друге половине 20.века

Породична структура се, након Другог светског рата, мења захваљујући, првенствено, урбанизацији. Осим тога, ту су и масовно образовање и запошљавање жена, рад ван куће и домаћинства и њихова већа економска независност.

Од 1844. до 1946. године „Српски грађански законик“ је удату жену, у погледу способности за рад, изједначавао са малолетницима, умоболним лицима, распикућама и пропалицама. Тек Уставом из 1946. године, долази до признавања равноправности. Осим тога, веома је важан и Основни закон о браку, који такође изједначава права супружника. Закон о наслеђивању из 1955. изједначио је и гарантовао равноправност мушкарца и жене и у наслеђивању.

Правна једнакост, могућност школовања, већа самосталност, биле су слободе које су жене извојевале. Ипак, ситуација на селу није се тако лако мењала. Углавном мушкарци одлазе да раде у град, жене остају и све обавезе сада су на њима. Пољопривредне послове обављали су и мушкарци и жене, али је сва остала брига око породице и домаћинства и даље била на женама. Закони су много мање поштовани овде, а много више обичајно право. Неписменост је, међу женама на селу, и даље била велика.

Договорених бракова, макар у градовима, било је све мање. Обавезни грађански брак након Другог светског рата умањио је значај црквеног.

Почетком прошлог века жене су живеле краће од мушкараца и по 10 година, углавном због смртности на порођају. Данас жене, у просеку, живе дуже.

²² Малешевић, Мирослава, ЖЕНСКО + Етнографски аспекти друштвеног положаја жене у Србији. Београд 2007, 84.

²³ Исић, Момчило, Вера Гудац Родић, Жена је темељ куће. Жена и породица у Србији током 20.века. ИНИС, Београд 2011, 194.

Једнака права и обавезе око подизања и васпитавања деце постала су заједничка, макар законски. Све већа слобода деце манифестовала се у самосталном избору школе, занимања и будућег брачног партнера.

У предратној Србији, развод је оправдан само ако нема деце. Број развода растао је између педесетих и осамдесетих година 20. века. Живот и неслагање с мужевљевој породицом (мешање у брак, мешање у васпитање), несигурност, насиље, алкохолизам, коцкање и неверство су најчешћи разлози због којих се жене разводе. Занимљиво је да се жене у Србији чешће разводе због свекрве него због прељубе и да је неверство тек на трећем месту.

Сва имовина стечена током брака постаје заједничка, у случају развода се дели. Деца су после развода најчешће додељивана мајци, што је била велика промена у односу на раније. Нажалост, већина жена никад није добијала помоћ у издржавању деце, иако су бивши мужеви били дужни да плаћају алиментацију. Деца су се веома ретко виђала са очевима.

Традиционална подела рада у домаћинству према роду опстаје без обзира на природу друштвеног уређења - већина кућних послова и даље се заснивала на бесплатном раду жене и одузимала јој много времена.

„Маргинализација кућних послова дефинисала је тај рад као непроизводан, непрофитабилан, изван размене на тржишту, натуралан, неплаћен, потцењен, рутински, неформалан и друштвено непризнат.“²⁴

Једно истраживање из седамдесетих година 20. века показало је да рад жена у домаћинству и брига о деци износи 48 милијарди сати, наспрам 41 милијарде сати професионалне делатности.

Седамдесетих година вођене су расправе о томе да ли рад у кући треба вредновати као основ за минималну надокнаду или га колективизовати. Половина мушкараца (46%) није обављала никакве послове у кући, ретко су чували децу (5%), ниједан није помагао у кувању, прању и пеглању.

Уместо да се мушкарац укључи у кућне послове, јавља се идеја „подруштвљавања“ - организовањем сервиса (друштвена исхрана, комуналне установе за помоћ породици) и модернизацијом домаћинства - применом савременијих кућних апарата и новијих техничких достигнућа. Прва идеја није заживела, а друга није смањила женино време у обављању послова.

Две недавне студије показују да жене у просеку још увек проводе дупло више времена него мушкарци у обављању неплаћених послова у домаћинству²⁵. Упркос многим променама у изгледу и функционисању породице, свест о полним улогама није се много променила.

Насиље у породици и даље је проблем незамисливих размера у нашем друштву. Научени обрасци понашања према женама и даље се преносе, а жене, научене да га трпе, често се са тиме мире.

²⁴ Исић, Момчило, Вера Гудац Родић, Жена је темељ куће. Жена и породица у Србији током 20. века. ИНИС, Београд 2011, 166.

²⁵ Јакшић, Ивана, Искуство и перцепције родне дискриминације у породици: ефекти по базично самопоштовање и стратегије суочавања. Антропологија 20, св. 3 (2020), 80.

3.2 Женски табуи на Балкану

„Табу се обично дефинише као скуп негативних забрана којима се ограничава понашање, односно као средство којим друштво одређује „вредност“ неког догађаја, процеса, односа или особе. Обично су табуисане особе које се повремено или трајно издвајају од осталих припадника заједнице, те за друштво поседују одређену вредност.“²⁶

Жене су, на разне начине и у најразличитијим приликама, биле табуисане.

3.2.1 Нечиста

Жена је „нечиста“, али и неизоставна. Жена је опасна, али јој и самој треба заштита. Она је потчињена, али без ње живот не може да функционише ни на који начин. Женска страна је лева, несрећна страна, која се избегава и у свакодневном животу и у ритуалима. Иако је кућа њена сфера, она се искључује из свих ритуала у њој (славе и других светковина.) И у цркви, постоје женска и мушка страна.

3.2.2 „Женска посла“

Женске активности ограничавају се неким данима - некад се односе на све врсте послова, некад само на „женске“ послове (неки истраживачи сматрају да су се тим данима давно славила женска божанства.)

Женски послови су опасни по мушкарца (не сме га ударити ногом, додирнути метлом или преслицом, крпити одело на њему итд.) Занимљиво је да се овде табуише само понашање жена, али се не ограничава кретање мушкараца. Њој је забрањено да обавља мушке послове.

Вук Караџић у Рјечнику пише овако: „У Србији и данас мушкарци кољу марву и живину, а жене нипошто, јер кажу да је оно мрцина што жена закоље; или ако се догоди да хоће какво живинче да омрцини, а нема никава мушкараца да га приколе, онда жена (неће свака, него гдекоја мушкобана) узме сони тучак те метне себи међу ноге, па онако с тучком коље.“²⁷

У неким крајевима, констатован је обичај да само мушкарци музу овце (али никад краве), док се учешће жена у овом послу сматра „срамотним“.

3.2.3 „Мушка посла“

Мушкарци су се посебно плашили сусрета са женама ако би кренули на пут, јер би ово значило велику несрећу, те су морали да се врате одакле су и пошли. Жене, ако су их виделе, морале су да причекају да они први прођу, а негде су биле кажњаване уколико не би тако учиниле.

Посебно је било лоше срести жену ако крену у лов, риболов, пољске радове, кад иду на причешће.

Такође су се плашили жена које носе празне судове, жена које предуду кудељу, а посебно старих жена одређених физичких карактеристика (бркатих, на пример.)

²⁶ Бандић, Душан, Табу у традиционалној култури Срба. БИГЗ, Београд 1980, 14.

²⁷ Исто, 300.

3.2.4 Млада је опасна

Свадба има колективни карактер, а сви ритуали у тесној су вези са плодношћу жене.

Уз бројна ограничења којима се одређује датум свадбе (избегава се на дане чији су називи женског рода: среда, субота, недеља), постоје и друга која се тичу само младиног понашања (не сме носити бисере, имати чворове, иглу и маказе, гледати у правцу своје куће да деца не личе на њу; ковчег са њеном спремом не сме бити затворен итд.) Млада не сме да додирне земљу, као ни праг, дворишну капију, црквени портал, мостове.

Често је млада покривена велом, како би била заштићена, а негде да она не би урекла сватове. Младожена некад чак и не присуствује свадби из истог разлога.

Веселин Чајкановић је указао на нераскидиву везу између свадбених обичаја и култа предака, која се састоји из три дела: отпуштања из ранијег култа, спровођења у нови дом и увођења у нови култ. Основни смисао тих ритуалних поступака лежи у обезбеђењу пристанка предака, заштитника куће, на проширење заједнице. Та веза се успоставља у првом полном контакту младе и младожене, који представља ризик, не само за њега, него и за породицу и заједницу. У неким крајевима се, управо због тога, младенци не остављају сами или се око њих прави бука прве три вечери.

Такође је уочено да главну улогу у увођењу младе у нови култ игра свекрва. За један тренутак, две жене, млада и стара, су јунакиње ритуала. Свекрва ће младу, одређеним поступцима, „провести кроз „процеп“ социјалног непостојања до њеног новог, јасног и одређеног положаја у друштвеној структури.“²⁸ Она уводи младу у култове рода којем ни једна ни друга не припадају, обезбеђује јој место у новом дому и успоставља везу с мужевљевим прецима.

Сукоб између свекрве и снаје је, сматра Симон де Бовоар, неминован, јер обе желе да мушкарца искористе - старија да задржи досадашњи утицај, а млађа - да га успостави.

3.2.5 Супруга је опасна

И при уласку у нову породицу, жена је „нечиства“ и опасна.

Жена је радна снага, треба да буде „здрава и снажна“, па „природна потреба и стална наслада свом мужу“²⁹, без физичкиог недостатка, чак и ако га он има.

Чим се уда, за жену почиње робовање мужевљевој породици, у којој је она понизна - прва устаје, последња иде на спавање, двори све, скида обућу и пере ноге старијима, свима љуби руке, једе стојећи, спрема свима кревете и пере рубље, батине прихвата као део свакодневице.

Муж је у константном страху од жене, а посебно кад има менструацију, кад је трудна, током порођаја и 40 дана након порођаја – страх од „магичне инфекције“³⁰ је свеприсутан.

²⁸ Малешевић, Мирослава, ЖЕНСКО + Етнографски аспекти друштвеног положаја жене у Србији. Београд 2007, 90.

²⁹ Исић, Момчило, Вера Гудац Родић, Жена је темељ куће. Жена и породица у Србији током 20. века. ИНИС, Београд 2011, 64.

³⁰ Бандић, Душан, Табу у традиционалној култури Срба. БИГЗ, Београд 1980, 30.

3.2.6 Неplодна је неприхватљива

Ако жена не може да остане трудна, заједница сматра да су на њу и мужа бачене чини, те они прибегавају разним ритуалима и у њима подједнако учествују.

Међутим, жена је та коју осуђују и она подршку налази у женској групи и женској солидарности и овде магијске радње представљају вид културне подршке жени.

Жена је у стању да учини најразличитије ствари да зачне, а неке од тих радњи су бесмислене и штетне: једе црва, зрно из балеге, жижак из кандила...

3.2.7 Тајно је слободна

Међутим, кроз магијске радње, тајно и скривено, жена себи покушава да обезбеди одређен степен слободе, осећај да има контролу над сопственим животом, поготово ако су је прерано удали или удали противно њеној вољи.

Ако не жели да роди неколико година она прибегава: везивању чворова на свадби, заливању сувог дрвећа водом, затварању катанца на венчању, стављању прстију на појац при преласку преко реке, стављању угашеног угљевља у девојачки сандук (или их баци низ воду, уколико не жели уопште да рађа.) Ако не жели да рађа децу једно за другим: изгори косу, закопа постељицу са угљеновима, закључа катанац или тражи да се детету да име Станоје, Стана, Достана.

Иако јој ове радње вероватно нису помагале, ипак су јој давале осећај да, бар на неки начин, може да утиче на догађаје у свом животу.

3.2.8 Трудна је опасна

Некада, када први људи нису успели да повежу трудноћу са сексуалним чином, сматрало се да је у трудницу ушло натприродно биће. Иако су касније постали свесни повезаности сексуалног чина и рађања, у колективној свести трудница је остала „нечиста“, а негде се сматрала и „грешна“.

Осим што за њу важе многе забране и она сама представља опасност за заједницу, те је однос према њој подвојен и противречан - она има посебну моћ и опасна је, али је и у опасности.

Од тренутка спознаје да је трудна, почиње читав низ забрана са циљем да се роди здраво, нормално и мушко дете. Углавном се све забране односе на заштиту детета, ретко којом се штити сама трудница, јер је дете много важније од ње. Директна заштита труднице се односи само на брз и лак порођај.

Као последица непоштовања табуа најчешће се наводи негативан утицај на физичке и психичке карактеристике детета.

Тако, трудница не сме погледати болесног, ментално поремећеног, агресивног или ружног човека, јер ће њено дете постати такво. Не сме доћи ни у контакт са мртвцем, по истој аналогiji. У случају да је принуђена да се суочи са неким од ових људи, постоји читав низ магијских радњи које треба да изговори како би заштитила дете. Осим са људима, трудница не сме доћи у додир са одређеним животињама: змијом, зецом, мечком, пужем, мајмуном, псом и мачком, јер ће неке од њихових особина да се пренесу на дете. Трудници је забрањено да се храни одређеним врстама меса (зечје месо, месо пужа, рибе, веверице, пуха, као ни месо „начете“ животиње.) Даље, трудница мора да избегава ватру, воду, земљу понегде, ђубре, прашину, прљавштину сваке врсте. Не сме да прескаче преко оштрих предмета, ни да иде на одређена места - гумно, раскршће,

дрвљаник, ђубриште, гробље, међе, кућни праг, нарочито не у одређено време - после заласка сунца, ноћу, по месечини.

Током трудничког периода, не сме да осети страх, не сме бити љута, не сме да се чуди, да тугује – односно, мора поштовати очекивани стереотип и бити блага, скромна, осећајна, нејака и тиха.

Јако је занимљиво да не постоје никакви табуи који се односе на мушкарце који очекују принове, као да они не могу да утичу на развој и рађање детета. Иако се сматра да је његова крв „јача“, ако се трудница не придржава правила, он не може да утиче на исход.

Занимљива је и једна од констатација Лидије Радуловић да је жена само пасивни носилац детета, а да је мушкарац тај који има главну улогу у процесу зачећа, па се стога очекује да се роди дете идентично њему, односно: мушко. Ако се роди женско дете, онда се то посматра као аномалија и указује на слабост оца.

3.2.9 Породиља је опасна

Веровало се да жена треба да се породи у самоћи, без присуства, а по могућству и без знања других људи. Верује се да порођај треба да остане тајна чак и за укућане. Услови за порођај су, стога, били лоши, смртност породиља висока, а она није била ослобођена тешког физичког рада убрзо након порођаја.

„Чим се жена осети на том добу, у сред зиме као у по лета, не сме се у кући ни у каквој стаји задржавати, него кудкод у заклон, у башту (воћњак), па и у ињем оптерећену, од циче пуцајућу гору бежи, и у њој обично јунаку живот да. У најближем потоку, ма и испод леда, себе и новорођенче окупа и онда тек дома појавити се сме... Никог Српкиња не тражи (а и неће нико) да јој о порођају што помогне.“³¹

„Аустријска администација окупиране Србије је 1729. године умолила карловачког митрополита Мојсија Петровића да преко свога свештенства настоји да искорени штетни обичај српских жена које крију порођај од мужева, па чак и од најближе родбине и сусеткиња, већ само рађају децу „по жбуњу, у шумама или пољима и забаченим шталицама“. Осим тога, Администрација је наредила да се објави народу: „да свака породиља мора да обавести свога мужа и жене из породице или суседства, да јој буду у помоћи при порођају; а жене које то не учине и људи који не буду водили довољно бриге о рађању своје деце, биће најстроже кажњени.“³²

3.2.10 Лохијална је опасна

Након порођаја, и беба и мајка су изложене негативном дејству натприродних бића – „бабица“, „некрштенаца“, „суђаја“ у првих 40 дана, односно док се дете не крсти, а жена не „очисти“ у цркви. Ови прописи се смањују уколико је жена принуђена да ради одмах након порођаја.

И жена и дете осетљиви су на уроке, те им се брани контакт са људима и ограничавају посете. Обично се за њих брине једна старија жена. Иначе, обичај је да нека друга жена подоји први пут дете, јер је мајка „нечиста“.

³¹ Радуловић, Лидија, Нечиста и неформално моћна: Сакрални аспекти амбивалентног односа према жени у традицијској култури Срба. Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе, Београд 2002, 179.

³² Исто.

Породиља не сме да једе са другима, не сме да им дира храну, нити да спрема јело, да пере рубље. Не сме ићи на воду, у туђу њиву. Ако умре у тих 40 дана, не уносе је у цркву, него се опело врши напољу. Не само она, него се и њен муж, а некад и цело домаћинство сматра „загађеним“.

3.2.11 Стара је опасна

Мирослава Малешевић у својој књизи „Женско“³³ пише да је једно од најбитнијих старих српских божанстава била велика богиња плодности, чије име је, због табуа, остало непознато, а за коју се у народу користио назив баба. Према босанском веровању у великим јамама (подземном свету) живе дивље бабе које у судовима „крчкају“ нови живот. Многе бабе у традицији замишљане су као веома опасни демони (унижена стара божанства) које је требало поштовати да би се обезбедила њихова заштита и сачувала деца (Баба Јага, Баба Рога, Баба Коризма.) Бабице су биле демони опасни по децу у првих 40 дана од рођења, а бабица је и жена која помаже при порођају. Ове „бабе“ и „бабице“ сугеришу везу са култом богиње плодности, за коју се некада веровало да господари силама живота и смрти, а реагује у зависности од степена поштовања које јој је упућено.

Заједница се посебно плашила старих жена; али су оне, истовремено, биле и највише поштоване. Вештицама су сматране удате, зреле жене средњих година „тек послије своје 50.године“, јер „ниједној младој и лијепој жени не кажу да је вјештица, него све бабама“³⁴, записао је Вук Караџић.

Оне се не баве овим „послом“ док не изађу из репродуктивне фазе или бар у њој нису могле бити оптужене за вештичарење.

Најважнија улога ових жена била је лечење и отклањање разних проблема. Оне су познавале биље, справљале креме и мелеме, лечиле и порађале. Иако су их поштовали због ових способности, истовремено су се плашили њихове снаге и утицаја. У кризним временима, ове жене су биле „жртвена јагњад“ - оптужујући и кажњавајући их за изазивање непогода и болести, успостављао се нарушени ред у заједници. Иако у Србији, Црној Гори и Херцеговини није било спаљивања вештица, као у Хрватској у 17. и 18.веку, оне су кажњаване каменовањем или прогоном. Један од разлога због ког су оне на сметњи је био пораст броја мушких лекара и њихова потреба да потисну жене из ове области која се вековима преносила по женској линији.

Овим женама приписују се још и разна „женска посла“ која нису „чиста посла“: бављење магијом (нарочито црном), гатање, врачање, чарање, бајање и справљање напитака и отрова.

Будући да су биле најпоштованија категорија, чак и више од старих мушкараца, многи сматрају да су управо због тога биле обележене као непожељне и потенцијално опасне. Лидија Радловић сматра да је однос према овим женама био стварни „лапот“- претња не само за жене, него и за паганску религију кроз коју су оне изражавале своју неформалну моћ.

Патријархална средина, заједно са црквом, желела је да контролише сваки алтернативни извор моћи који нарушава његову стабилност. Црква није могла да толерише женску магију, јер би то значило да је моћ да чине добро и зло у рукама обичних смртница.

Систем табуа и казни представља опомену женама за свако понашање које није у складу са поретком, а потказивање других вештица подрива женску солидарност, шири страх и ремети односе унутар женске групе.

³³ Малешевић, Мирослава, ЖЕНСКО + Етнографски аспекти друштвеног положаја жене у Србији, Београд 2007.

³⁴ Караџић, Вук Стефановић, Етнографски списи. Вјеровање ствари којијех нема. Београд, Просвета 1972.

3.3 Прва и менструација уопште и женска цикличност

Жена је нечиста током менструалног циклуса. Она је научена и принуђена да крије крв, штитећи себе од других, и друге, нарочито мушкарце, од себе.

Стари Римљани повезивали су менструацију са вештичарењем. Плиније Старији је писао да жене могу убити пчеле или зауставити олује током менструације, а сваки бол и грч који осећају у том периоду подсећа их на Евин грех. Од 1822. године, менструација (од латинске речи „menstrus“ – месечница) почиње да се зове период, јер то звучи пристојније. У нашем народу се зове „прање“.

Већина (мушких) етнолога сматра да је главни разлог посматрања жене као „нечисте“ очување њене стварне нечистоће, крви која изазива страх код примитивног човека.

Мери Даглас у свом делу „Чисто и опасно“ не слаже се са тим, сматрајући да се појам „прљавог“ некада односио на схватање односа реда и нереди. Такође се пита зашто се, ако је менструална крв толико нечиста, не табуишу и остале излучевине? Иста ауторка наводи да се табуисање менструације често злоупотребљава као инструмент за контролу жена, истичући „нечистоћу“ жене насупрот властите „чистоће“.

3.3.1 Прва менструација

Од прве менструације, сматра се да је девојка спремна за удају. Иако се сама чињеница да је почела да менструира таји од свих, девојка се прикључује јавним догађајима на којима, потенцијално, може наћи мужа.

Постоје забране које мора да поштује како би заштитила првенствено друге од себе, а онда и себе од других: не сме да се купа, удаљава од куће, ради у башти и кухињи, пење на дрво, боји ускршња јаја, сеје или додирне семе, храни стоку, буде на светим местима, а ове забране се понављају током сваког менструалног крварења.

Постоји и читав низ ритуала које је девојка дужна да изведе, уз помоћ и упутства мајке или неке друге блиске рођаке, која доприносе обезбеђивању одговарајућег мужа, плодности и мушке деце, али и редукују трајање и обилност менструације.

Прво, она наноси крв на лице изговарајући „један, два“, а потом распоређује своју крв женкама дивљих животиња – све ово чини како би јој менструација била кратка, да би се што пре вратила кућним обавезама. Њено одсуство од неколико дана сваког месеца доприноси општем застоју у домаћинству.

Наредни ритуал је да се исече крвава мрља са кошуље и чува да се обезбеди што више просаца, јер тиме повећава углед породици и њени родитељи добијају могућност да бирају најбољу прилику.

Комад крваве тканине се чува и како би девојка кроз њега погледала момка који јој се допада, након чега би, ако магија буде радила, он изабрао њу. Наравно, реалност је другачија, она нема права да се супротстави очевој и одлуци породице, али на овај начин стиче, макар привидни, осећај да има избора.

Чини се као да овај део ритуала не долази од заједнице, него из личне потребе и да су га, вероватно, жене осмислиле као утеху или покушај да промене сопствену судбину.

Девојчица већ са 10-12 година припрема своју „спрему“, чинећи све да обезбеди плодност и испрати све поступке који су неопходни.

Негде се крије да жена има менструацију, као и сама крв и крвава кошуља, како неко не би на жену бацио урок преко њих.

Током менструације, негде се жене и посебно обележавају одређеном ношњом (прегаче у Македонији, капа у Конавлима), или издвајањем у посебне просторије.

3.3.2 Мати-Кућа и тавански простор

У ретким културама, жена је за време менструалног циклуса, бремености, порођаја и у периоду након тога, гледана с поштовањем. У већини других, жена се искључује из заједнице - затварањем на тавану, у штали или другим просторијама, грађевинама, колибама или шаторима, лоцираним ван насеља. Те „женске“, „девојачке“, „менструалне“ куће или „црвени шатори“³⁵ постојали су скоро свугде у свету - од Индонезије и Блиског истока, преко Африке до Америке.

На многим археолошким налазиштима на Балкану пронађени су жртвеници (али и други предмети: посуде, пећи, столови, оруђе) типа „Мати-Кућа“ – са доњим кубусним делом у виду куће и горњим делом у женском облику са ознакама месеца на свакој страни.

„У симболику ритуалног језика уписана је и представа о свекрви као кући (она не само да је у овом важном тренутку представник куће, него је она исто што и кућа), или о патријархалном стереотипу жене као носиоцу живота куће – јер свекрва овде у ствари репрезентује тај стереотип. Мајка, на пример, ни у сватове не иде, јер каже се „неко мора да остане код куће.“ И овде ритуал инсистира на изједначавању жене/мајке с појмом куће. Обавеза да се мајка од ње не удаљава, да буде „кућа“ у ритуалном контексту, одражава стварну потребу за управо таквом њеном улогом у реалном животу. Или обрнуто, друштво помоћу симболичких средстава одбија могућност постојања ситуације „куће“ без „жене“ (у некој другој констелацији односа, у некој њеној другој улози.“³⁶

Горњи део куће, таван, јавља се као битан елемент не само словенске митологије, него и многих других: сматра се да је тамо живела Баба Коризма (Црна Гора), Чума, душе предака и демони судбине, којима су се приносили дарови у сва четири угла.

Страх од менструалне крви забрањивао је да жена тих дана дотакне тло, како га не би загадила, те је морала „лебдети“ између неба и земље - многи сматрају да су жене ових дана боравиле на тавану.

У Србији, после прве брачне ноћи свекрва се пела на таван куће и тамо изводила обредни плес, а постоје и многи други свадбени и порођајни обичаји у тесној вези са коришћењем таванског простора.

Када су, касније, почели да се граде специјализовани објекти, они су задржали исти принцип – били су грађени у виду кућа-чардака, на стубовима. Осим овог, постоје и други практични разлози због којих су ове куће биле на стубовима: влажно тло, поплаве и дивље животиње. Временом, ови објекти се у бајкама појављују на птичијим или козијим ногама (кућа Баба-Јаге.)

³⁵ Дијамант, Анита, Црвени шатор, Лагуна, Београд 2006.

³⁶ Малешевић, Мирослава. ЖЕНСКО + Етнографски аспекти друштвеног положаја жене у Србији, Београд 2007, 99.



Слика 1. T.I: Керамички култни предмети („жртвеници“) типа „Мати-Кућа“, неолит, Р. Македонија: 1. Суводол, Битола; 2. Велушина, Битола; 3,6,8. Маџари, Скопје; 4. Говрлево, Скопје; 5,7. Породин, Битола; 9. Зелениково, Скопје; 10. Дамјан, Радовиш; 11. Стенче, Тетово.

3.3.3 Балканске „кућарице“

На Балкану, на територији Косова и Скопске котлине, постојале су женске куће „кућарице“, а неки сматрају да су се ови објекти одржали до средине 20. века.

То су биле мале сезонске колибе, најчешће 2-3 метра пречника, које су се градиле на буњиштима (како би се искористила топлота настала ферментацијом органског ђубрета.) Обично су биле грађене од лако доступних материјала (дрвета, сламе и трске) са купастим кровом на чијем врху је било цвеће и јабука. Други тип објеката је био нешто солиднији, у виду земуница, не нужно на буњишту.

Оба типа објеката су коришћена током зиме и пролећа (од Митровдана до Поклада), да би се током Поклада спалиле, па се поново изградиле. Земунице нису биле уништаване, само су поправљане за наредну сезону. Чин пролећног уништавања је био једнако важан колико и њихова градња. Спаљивали су их, у инсценираном „сукобу“, момци спремни за женидбу, који су крали од девојака сламени кров - „кафтарку“ кућарице и палили је усред села. Девојка би се радовала ако кров запали њен изабраник, а била би срамота ако то учини неки други момак.

Временом, ови објекти постају светилишта у којима су извођене бројне обредне и магијске активности и преносила знања у оквиру женске заједнице. Ту су девојчице подучаване тајнама менструације, полних односа, зачећа, рађања и одгајања деце. Такође, код жена које живе или раде у истој заједници, јавља се поклапање термина менструације, што је и услов за њихово окупљање.

Осим тога, сматра се да су у овим кућама развијане и многе друге производне женске вештине, које се никад нису потпуно ослободили магијског аспекта: кување (припрема квасца и хлеба, ферментација млечних производа и алкохолних пића, производња лекова и наркотика), производња текстила, керамике (првенствено: израда црепуља³⁷), па чак и металургија. Такође, на територији Балкана уочена је веза између везења и месечине, те изједначавања месечевог и менструалног циклуса.

У овим кућама није нађено много предмета из свакодневног живота, а у подовима су наводно нађени већином женски скелети, што иде у прилог теорији о сакралности ових објеката.

Све ово указивало је на посебан статус жене у менструалном периоду.

³⁷ У околини Скопља, сваког пролећа израђивала се од глине фигурина „човече“, у улози магијског заштитника црепуља. Кад направе црепуље, однесу је на таван и тамо остављају до пролећа, када су је мењали другом таквом фигурином.



2

3



7



8



6

9

Слика 2. T.IV: Куће/колибе за менструацију: 1. Хаваји (САД); 5. Аризона (САД); 6. народ Догон (Мали). Колибе, Р. Македонија: 2. Здуње, Македонски Брод; 3. Идризово, Скопје. Кућарице, Р. Македонија: 4. Скопски регион; 7. Куново, Кратово; 8. кошара (троњ?) и кућарица, Блаце, Скопје; 11. девојке испред кућарице, Љубанци, Скопје.

3.3.4 Крв

Крви се приписује велика натприродна моћ, па се често користила у народној магији да се обезбеди плодност жена, животиња и усева. Међутим, ако се појави на храни или биљкама, то је значило да су на њих бачене чини или да нека од забрана није поштована.

Осим у духовној, крв је „пронашла“ своје место и у социјалној сфери кроз „крвно сродство“. Крвно сродство по оцу је „тежа“ или „дебела крв“, а по мајци „танка крв“.

Осим тога, „у традиционалној култури крвно сродство има сакрални статус, инцест се сматра за тежак грех.“

Поред крви у народу су употребљавани предмети или материје који су представљале њену замену. Одређеним предметима приписиване су особине крви и у том својству се у обичајима и употребљавају, а најпознатија замена крви је црвена боја.

3.3.5 Црвена боја

Црвена је најзначајнија боја у нашој култури, у бајањима и заштити од нечистих сила. Користи се за сахрањивање од палеолита, као и у палеолитској и неолитској уметности. Она је симбол ватре, крви и вулве и јавља се на свадбама, сахранама, у обредима везаним за родност и плодност.

Црвена боја је, такође, и део тријаде бело-црвено-црно, која се јавља готово у свим древним културама и асоцира на прелаз, промену: почетак, средину и крај. Црна има најстабилније значење: мрак и земља, станиште демонских бића (Срби су веровали да се вештице пре полетања мажу црном машћу из земљаног лонца.) Бело је светлост, стваралачка снага (млеко, јаје и мушко семе³⁸), сребро, чистоћа и лепота; али и одлика демонских бића – празнина и бестелесност (у Србији се задржао помен Белог Бога, Мора се замишља као бела жена.)

Црвено-бело може да симболише мушки и женски принцип, односно промену (брак, плодност, оздрављење, очишћење и сл.).

И црвена боја је амбивалентна - она је опозит светлости, али није мрак - осим што се везује за живот, чест је знак демонских бића.

„На просторном коду позицију црвеног има праг куће, капија, обала реке, планина, камен, на коду бројева то су број три и број девет, на коду животиња - пас и петао, на коду биља - повијуше и биље с луковицама, на коду метала - злато, на коду предмета - кашика, на коду тела - појас итд.“³⁹

Широко је распрострањена употреба црвеног конца, ускршњег јајета, црвеног камена, црвеног плата, црвеног корала, црвеног цвета (све цвеће се узима као црвено) и биљака црвене боје.

Црвени конач настаје увртањем вуне, памука, свиле или конопље, симбол је кретања и промене, осе и границе, мере и везе. На Велики четвртак у јужној Србији износило се из куће све што је црвене боје и бојила јаја. Румено лице и русе косе су симбол здравља и лепоте у словенском фолклору. Веровало се и да поп може препознати жене које су вештице по црвеним зубима. Једна од болести била је црвени ветар, нечиста сила се терала у црвено море или црвену гору.

³⁸ Један ритуал лечења у Србији: Ако се посумња да је дете болесно од бабица, рано ујутру његови родитељи се скину голи, отац се погне на кров до димњака, а мајка с дететом стане крај огњишта; отац јој спусти кроз димњак своју кошуљу, сиђе с крова и крај огњишта над дететом имају однос, па онда дете мажу око устију очевим семеном.

³⁹ Бандић, Душан, Табу у традиционалној култури Срба. БИГЗ, Београд 1980, 292.

3.4 Стид и срам

3.4.1 Уопште о стиду

Када се, због свог понашања, изгледа или из неког другог разлога, осећамо мање вредни, јавља се стид. Он се не учи свесно, али дете почиње да га осећа пре друге године и то услед занемаривања, злостављања или сведочења злостављању у породици, али и касније услед малтретирања од стране вршњака.

У суштини стида је страх да се буде одбачен. Осим страха од стида, појединци осећају и стид од страха, али и стид од стида, те се врте у зачараном кругу из кога је јако тешко изаћи.

У ситуацији стида учествују двоје – ја и други. Други заузима привилеговану позицију и има право да осуди нарушиоца моралног кодекса. Осећамо стид пред другима, али и страх од судије – казне заједнице. Иако је осећање стида усмерено ка сопственом бићу, стид можемо осећати и за другог – који није само судија, него се на овај начин чува и углед читаве заједнице.

Стид се крије, што је веома исцрпљујуће за онога ко га крије, те је узрок појаве стида некад јако тешко открити. Тако особа која се стиди не проверава шта други о њој мисле, него им приписује своје мишљење о себи. Па ипак, особа која се стиди очекује од другог да је разувери и прихвати.

У природи стид не постоји, почиње са човеком, односно с успостављањем културних правила чије кршење има за последицу осећање неугодности, те се налази на граници између осећања и стања, између природе и културе, показивања и тајности.

Иако се стид и срам често употребљавају као синоними, они се разликују: стид је индивидуално осећање које настаје због неког поступка који је појединац учинио, а срам је социокултурна реакција због кршења моралних, друштвених и културних правила. Он мучи оне који се превише стиде, а заједницу муче они који се не стиде.

Стид има и позитивну страну, чиме се чува лична и интимност другог. Одсуство стида и срама је, према Фројду, одраз ниског нивоа интелигенције, али и недостатка емпатије. Са друге стране, претерана стидљивост настаје осећањем хроничног стида и веома нарушава квалитет живота појединца који избегава све нове, потенцијално опасне, ситуације.

Стидимо се непознатих људи, разговора, личних тема, сопствених ставова, сопственог изгледа и промена на њему, старења, дебљања, разговора уопште, разговора о темама попут секса, несналажења и неспретности у новим ситуацијама, стидимо се критике, исмевања, као и ако радимо нешто што није у складу са нашим вредностима...

Стид се манифестује кроз говор тела: оборен поглед, црвенило, знојење спуштање главе и савијање тела са тежњом да се и физички умањи сопствена величина - јер смо се изложили, јер смо дозволили другима да процењују наше знање, наш изглед, наша схватања...

Стид се данас прикрива на разне начине: претераним затрпавањем послом, перфекционизмом, останком у насилним везама, самоповређивањем или небригом о себи.

3.4.2 Стид код Срба

Концепт „стида“ у српском језику обухвата психичке, религиозно-етичке, социјалне, културне, естетске и етикетне аспекте: 1. стид је непријатно осећање или стање, 2. стид је субјективни однос појединца према вредностима заједнице или према индивидуалним вредностима 3. стид је нешто чега се човек стиди: нечастан чин, побуде, жеље, речи, увреде, део тела (полни органи), нагост и излучевине 4. стид је (не)вербална реакција којом појединац регулише свој однос према

другом и/или заједници у виду „малог морала“: прекора, препоруке, клетве, заклетве, благослова и жеље.⁴⁰

Бројне изреке у нашем језику упућују на важност стида и срама: „немати стида ни срама“, „образ од образа стиди се“, „неће бити нашем дому срама“, „часна стид“, „у стиду пред суседима“, „приковати на стуб срама“, „стидети се свога племена“, „изгубити образ и срам поштени“, „што је срамота то је и грјехота“, „стид је некога у очи погледати“, „ко се људи не стиди, ни Бога се не боји“...

У нашем народу, стидно је украсти, узимати туђе, живети опако, бити убог, чинити погрде и неправде, признати своје незнање, учинити дело непоштено, примати мито, много псовати...

Култура стида заснива се на управо супротним вредностима - части и поштењу и оне се негују као највеће вредности нашег друштва. Бет Дениш (Bette Denich), у свом раду „Спол и моћ на Балкану“ прави паралелу између синдрома „части / срама“ у медитеранском простору са истим синдромом на Балкану – због конкуренције између група услед ограничених ресурса, нарочито у планинским пределима, долази до сукоба различитих заједница. Ако једна група, на било који начин укаља част другој, то је велика срамота, јер симболизује немоћ те заједнице, тако да се пропагира агресија и одбрамбени став и на индивидуалном и на колективном плану, јер од тога зависи опстанак породице. Она сматра да управо ту лежи огромна потреба успостављања контроле над женама у нашој патријархалној средини: женине везе са новом породицом, ионако слабе, би се још додатно ослабиле везом са другим мушкарцима; али још више – мушкарци, показујући да су способни да контролишу своје жене, доказују сопствену снагу и способност групи. Неверство мора остати тајна, јер угрожава част мушкарца, који ће, ако се за њега сазна, у јавном животу бити осрамоћен.

Неки аутори сматрају да се води брига само о девојачкој части и стиду, док мушкарци немају овакве обавезе према заједници: „Буди стидом часна.“

Постоје бројни обрасци којима се регулише понашање жена, нарочито у јавности – од њих се очекује да се стиде, устручавају, снбивају, да оборе поглед. Затим, жене добијају и посебан „пакет“ обавеза које носе читавог живота, само зато што су жене – морају бити невине, тихе, добре, смерне, дискретне, трпеливе... Често сведене на објекат размене између мушкараца, морају бити спремне да се жртвују за децу, брата, супруга - да добровољно пођу са њим у смрт или да умру од туге.

Оне никако не смеју да иду заједно са својим мужем, него неколико корака иза њега. Од њих се очекује да носе сав терет и да се мужу не обраћају по имену, као ни да спомињу његово име пред другима.

Исказивање нежности међу супружницима, а нарочито мушкарцима према жени, било је „срамота“. У Црној Гори „сматрало се да човјек није прави јунак и човјек у смислу те ријечи, ако мази своју жену и с њом њежно поступа“. Мушкарци су, зато, вређали своје жене у јавности и звали их „женетина, „жентурина“, „мајчина“, омаловажавајући тако сексуални моменат у односима.

Жене никад не седе за столом до мушкараца; ако су у кући гости, оне припремају и служе храну; а често и перу ноге свим укућанима.

⁴⁰ Ристић, Стана, Концепт емоције „стида“ у српском језику, САНУ, Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, Књига 1, Београд 2006, 281.

Свим овим правилима инсистира се на женској подређености, а уколико се она не понаша у складу са прећутним кодексом, постаје зла, „грдна“ (лоша), „курва“, „немајка“, „бестидница“ и бива сурово кажњавана.

Осим тога:

„Неудата ћерка је срамота и терет за кућу.“

„Млада невеста опере прво ноге свим укућанима, па мужу, али да нико не види: Стидно је то.“

„Млада невеста не иде пре осталих на спавање: Стидно је.“

„Стид је да млада жена пред светом жали мужа.“

„До паса је девојка у стидно, а од паса навише у дивно.“

„Девојке се покривају ради срама.“

„Стидан као млада девојка.“

„Стид је диви, када се удаде, да још круха испећи не знаде.“

Српски језик потврђује да културни стид може да обележи и целу епоху у развоју једне цивилизације. Занимљиво је и да се култура стида разликује се од хришћанске културе кривице (у којој је оно што се цени свест о томе да није намерно прекршен неки људски закон или неко божанско правило), из које се касније издваја култура савести. Наша култура је култура стида и култура савести, јер чува и претхришћанско и хришћанско наслеђе, приписујући стид и Богу, али и нечастивим бићима и ђаволу. У једном раздобљу развоја наше културе, стид се решавао кајањем, што је повезало стид са кривицом (касније савести) и приближило и условило преплитање ових појмова.

Први стид се јавља у Старом завету, када Адам и Ева прекрше божје заповести. Они, по први пут, постају свесни своје нагости и покушавају да је прикрију. Од тада се сматра да, сваки пут кад нагонско порази духовно, односно природа – културу, човек осећа стид.

Уз прародитељски грех и чињеницу да је направљена од Адамовог ребра, примање хришћанства налаже да се жена боји мужа, у њему тражу спасење, да га не наводи на грех.

Словени су прихватили овај негативан став цркве који одобрава сексуалне односе само у циљу репродукције, иначе се сматра грешним. Православни прописи чак налажу да жена, у току сексуалног односа, мора да буде испод мужа и да се придржава одређених правила.

Стид се јавља у вези са појединим, најчешће полним органима, али и са функцијама излучивања. У српском језику, женски полни органи називани су стидница и срамница, мушки – срам и стидни уд, а длаке - стидне длаке. Ипак, постоје одређени ритуали у којима се користе и стварни називи и преувеличани полни органи.

Јако је занимљива и биљка стидак - белог цвета, који је у средини мало црвен. Сматра се да је тај црвени део некад био много већи, али се стално смањује и да ће изгубити све црвенило кад нестане стида у свету.

3.5 Кривица

Према неким истраживачима, стид је раније и примитивније осећање од кривице.

Како особа сазрева, тако почиње да разликује себе као особу од својих поступака и да разуме да и добра особа може понекад да уради неке лоше ствари. Дечје осећање стида тада се замењује осећањем кривице. Кривица се односи на само неке делове нас као личности, на дело, поступке које смо учинили; док је стид нешто што се односи на читаву нашу личност.

Нажалост, научно је доказано да су кривици склоније жене, у свим старосним добима – наш суноврат почео је када је Ева загризла јабуку и од тад нам се разне кривице стално нагомилавају.

Жена је била је крива ако не може да остане трудна, ако рађа само женску децу, ако деца нису прописно васпитана, ако је непослушна, али и: ако је кућа неуредна, ако одећа није чиста, ако стока није намирена, ако оброци нису спремљени... Због тога је муж имао потпуно право да је туче, отера или доведе другу жену.

Многи аутори сматрају да је женска кривица и распад традиционалних патријархалних задруга. Прво, доласком у нову породицу, жене нису осећале припадност и желеле су да се одвоје од остатка породице. Још већи проблем представљало је једино што је жена могла поседовати – њена „особина“. И управо је то њено власништво, сматају, поткопало задружно јединство. Иако је ово сигурно био један од разлога, свакако није био једини. А увек је било лакше окривити жене, него срамотити породицу чињеницом да се мушкарци у тој породици не слажу и да су у сукобу.

Данас је крива и ако не жели децу, ако децу жели прерано, ако децу жели прекасно, ако жели да прекине (нежељену) трудноћу, ако не жели да се уда, ако жели да има каријеру, ако није пожртвована мајка, ако није добра домаћица, крива је што изазива мушкарце, крива је за насиље у породици.

Жене данас осећају кривицу када се заузимају за своје потребе и постављају сопствене границе, па чак и кад се тиме штите од лоших поступака околине.

Осећање кривице највећим делом је одређено моралним начелима друштва у коме живимо, прописаним нормама и правилима која су нам наметнута, а чије непоштовање изазива осуду читаве заједнице.

Мањим делом долази из нас самих, кад урадимо нешто што не резонује са нашим аутентичним бићем. Научници сматрају да је здраво осећати кривицу када урадимо нешто лоше или погрешно, јер нам помаже да коригујемо понашање и не поновимо исту грешку.

Ако се кривица осећа пречесто и прекомерно, узрок треба тражити у траумама из детињства или посттрауматским стресним поремећајима. Они који имају висок степен осећаја кривице, обично имају проблем са неким поремећајем у исхрани – преједањем, због чега опет осећају кривицу и тако се врте у зачараном кругу. Веома често, имају врло искривљену слику о себи.

Да би се кривица превазишла, потребно је самосаосећање - љубазност према себи, свесност и заједништво са људскошћу.

3.6. Глас

Глас је у историји културе имао важну функцију: он је на почетку стварања космоса, јер су светлост и глас насупрот мраку и тишини. Човек се према свему што није људско, а може да има и људски облик, разликује и по томе што има глас; па у контакту са разним бићима мора да ћути. У Црној Гори и у околини Дубровника постојало је веровање да биће "пустоловица" може човеку одузети глас ако јој се одазове у ноћи. Нечиста сила, као што је ала, вукодлак, вештица, ђаво, како се веровало код Срба, повремено угрожава и главне изворе светлости - Сунце и Месец, те долази до помрачења. Против тог мрака, људи су се бранили виком, звонима, стварањем буке. До мрачних места не допире никакав глас, а пре свега глас петла, звона и одјек ударца секире.

3.6.1 Женски глас

Од жене се очекивало да ћути, и у кући, а нарочито ван ње, да се не меша у „мушка посла.“ Реч мушкарца, макар формално и пред јавношћу, била је последња. Неизвршавање наређења или супротствљање његовим захтевима, поготово пред очевицима, повлачило је, по правилу, физичко кажњавање, којем се жена није смела супротставити.

У „Зидању Скадра на Бојани“, да би обезбедили успешну изградњу, жену су зазидали у тврђаву. Жена је молила да је поштеде, али су јој услишене само две молбе: да јој се оставе два отвора – један за груди, да кроз њега доји дете; а други за очи, да може да га посматра. У овоме се огледа идеал жене – да буде мајка (или да мушкарци могу да јој гледају груди), а да притом не проговара.

Међутим, постоје обичаји и праксе којима су се бавиле искључиво жене, а биле су у вези са гласом, а то су бајање, нарицање, ритуално псовање и ритуални смех.

3.6.2 Магијско бајање

Један од алтернативних облика религије у коме је жена очувала моћ је магија, која је наставила да постоји упоредо са хришћанством, иако увек остаје у приватној сфери.

Бајање је облик народне магијске медицине против злих демона, духова и болести. У прошлости ту бајали чаробници и врачари (лекари), па свештеници, а донедавно старије жене из народа. Ове старије жене имале су, обично, неки телесни недостатак.

Црква је прогонила бајалице, па оне или нису ишле у цркву или су своја бајања тајно радиле, али су у цркву, ипак, ишле⁴¹. Бајало се уторком, а петком, недељом и већим празницима тражила се помоћ светаца. За сваку болест постоји посебан лек, начин бајања и употреба басама.

Редовно се бајало уз изговарање басама (тајанствених речи), молитве и преклињање да се болест, која се замишља као демон, умилостиви и измами из тела уз помоћ ароматичног биља. Бајало се када опада месец да би болест опала, пред залазак сунца да с њим оде и болест. Бајање се преносило женским потомцима. Постоје два начина бајања: један је шапутање, а други је више као песма. Бајало се левом руком, а некад се бајалице тресу, зноје, зевају, плачу док изводе бајање. Бајалице бају са распуштеном косом, а код Влаха у Источној Србији бају голе, због чега подсећају на шумску мајку и бабице.

У народним бајањима балканских Словена, православаца и муслимана, постоји један круг бајаличких текстова у којима учесници имају огромне полне органе и где их користе непримерено њиховој намени: мушким полним органом се поштапују, женским огрћу, док

⁴¹ У Мошорину постоји још неколико жена које бају. Како би се оправдале, свака је рекла за себе да је верница и да иде у цркву.

тестисе носе као торбе на леђима. Овде су наведени прави називи полних органа, што одудара од норми патријархалне културе, која налаже да се такви називи скривају. То упућује да ово треба тумачити као посебан вид магијског говора, који је био у употреби само у одређеним случајевима и само код бајалица.

3.6.3 Нарикање

Други ритуал који је био потпуно препуштен женама био је погребни. Још од античке Грчке, то је једино јавно место где је било дозвољено да се чује женски глас.

„Постоји барем један јавни простор у коме жене доминирају – а то је гробље – и уколико се њихов глас не чује ван куће и у другим приликама, пред лицем смрти чује га читава заједница.”⁴²

Јавна сфера је припадала мушкарцима, али су ритуали, дом и живот – његов почетак и крај – били у женској надлежности. Колико год се сматрало да су због тога нечисте, део моћи је, ипак, био у њиховим рукама.

Женама је била препуштена брига о мртвима, па су је користиле да изразе тугу, али и мишљење о смрти, чак и онда кад је црква организовала опело. Иако су жене деловале у оквиру постојећег система, оне су константно представљале и претњу за њега.

„Покојникова жена“⁴³ је прича о жени која, иако јој је муж умро и иако га није волела, страшно пати и свакодневно нариче за њим на гробљу. Ипак, чини се да она више плаче над својом судбином и немогућности да се отресе припадности њему чак и кад га више нема.

Светлана Слапшак, српска и словеначка антрополошкиња, сматра да балканска друштва поседују одређене нише које су историјски наслеђене и да оне представљају простор женске слободе. Будући да те нише нису контролисане, оне отварају простор за могућу (ре)акцију.

Једну од таквих ниша традиционалног ритуалног простора искористиле су Жене у црном у перформансима окупљања у јавном простору, где су палиле свеће и оплакивале смрти, што је изазвало осуду јавности.

3.6.4 „Простачко“ ревенање

Обичај реване, „женског бекријског дана“, је некад био веома распрострањен у Србији, Хрватској и Босни, а до осамдесетих се одржао само у северном Банату.

Назив означава удруживање у јелу и пићу, уз поделу трошкова. У мушким ревенама, јело и пиће су били циљ окупљања, а у овој женској ревени то је био само оквир за извођење ритуалних радњи у вези са плодношћу.

Ревена се одржавала на Чисти понедељак, пред Ускршњи пост, иако је њено порекло много старије. Ревенало се по кућама или у кафанама, а учесница је било између десет и двадесет, тако да се одвијало на више места у селу истовремено.

За време ове светковине, све што жене, иначе, нису смеле да раде, било им је дозвољено.

Једини мушкарци који су могли да присуствују догађају били су музичари, остали би били или исмејани или добро премлаћени и разголићени ако би се појавили (за разлику од Баханткиња које

⁴² Стевановић, Лада, Жене кроз историју балканског патријархата. Профемина, 2011, 124.

⁴³ Станковић, Борислав, Покојникова жена. Штампарија Д.Димитријевића, Београд 1907.

су растргле и појеле Пентеја.) Ова мала женска освета сигурно им је доносила могућност испољавања нагомиланог беса током године и много олакшања.

Неки етнологи/антрополози у овоме виде потребу за стварањем женског заједништва, као и простора у коме, макар један дан, имају сва права која оне, иначе, немају; нарочито право мушкарца на насиље и право на испољавање сексуалности.

„Осим јела и пића, женски скуп је и цео мали театар, у којем се смењују на лицу места смишљене и одигране сцене: картање, сексуална игра између „мушкарца“ и „жене“ или оплакивање, разголићавање, бријање (гениталија) и купање тек умрлог љубавника.“⁴⁴

Уз бројне шале, игроказе и разуздано понашање, непрекидно су се пипкале, штипкале и подизале сукње откривајући своје гениталије, све у циљу обезбеђивања плодности наредне године.

Учеснице ритуалног ревенања називане су „бабе“ – то су биле средовечне или старије жене које су већ оствариле своју репродуктивну функцију, а у овом ритуалу то су и стимулисале.

Како су испуниле задатак материнства, њиховом телу и потребама више нико не придаје никаква значења, те оне, кроз песму, изражавају две замерке друштву: или прекоревају мушкарце што се опредељују за млађе и неискусне уместо старијих и искуснијих; или хвале вештину „бабе“ да уграби младог мушкарца.

Веома је занимљиво и да би се, током ревенања, једна жена прерушила у попа, окадила просторију и све присутне, а затим изговорила најчуднији Оченаш, који у целости и без цензуре, преносим у наставку. На овај начин осмишљена пародија на цркву није, према Бахтину, метафоричка, него је треба схватити буквално – овде је све изврнуто, смрт је живот, а (иначе ретко) спомињање полних органа и полних радњи има огромну магичну моћ.

„Оче наш: Вој ми оца, убио син оца, ако да Бог – и ја ћу мог!
Оче наши, нашој снаши, целим путем кума плаши
Како има чудне ствари – свога кума да опари.
Старом свату беленцуге – оплетене од три струке
Од свилени њени длака.
А старојку – сву крзницу – натакла је на будицу.
Младожења само – хик! – штуца, да је осто и без курца.
А ви гости, сачекајте, док се гара не одере – биће вама понајбоље!
Данас хука, сутра бука, прекосутра свекру мука,
Кад се стане рачунати – сву ће киту почупати!
Стигла прија из Иђоша – бури пизду на Милоша
Милош вади, па га глади – да јој тури – да процури.
Ајте гости, јејте супе – да вас јебем све у дупе!
Ко не каже – амин – умрла му жена!“⁴⁵

Иако празници попут реване не поштују ауторитете и за тренутак се чини као да пркосе патријархату, поставља се питање какве је последице овај догађај имао на свакодневни живот. Док неки аутори сматрају да је кроз овај „изврнути“ ритуал само учвршћиван патријархални систем и да је служио да жене дају себи одушка, јер је ограниченог трајања; други сматрају да су се, на овај начин, жене оснаживале и тако оснажене, враћале својим свакодневним активностима, а неке ауторке - да су ови догађаји могли бити прилика и за револуцију.

⁴⁴ Малешевић, Мирослава, ЖЕНСКО + Етнографски аспекти друштвеног положаја жене у Србији. Београд 2007, 76.

⁴⁵ Стевановић, Лада, Магична моћ опсцених речи у женској ревени. Културно наслеђе и идентитет бр. 177026, 181.

Тек је модернизација успела да уништи овај женски празник апсолутне слободе, а Мирослава Малешев сматра да је, веома суптилним патријархалним механизмима за време СФРЈ (користећи притисак и цензуру на праву, независну, женску иницијативу, ако она није била у склопу партије), прослава Осмог марта, која је по неким елементима била слична ревени (радост, једење, пијење, плес), уништила и заменила празник женске слободе, истовремено изгубивши и свој изворни смисао.

Иако је ревена нестала, неке њене трагове могла сам да препознам у роману „Деца“⁴⁶ Милене Марковић, која на искрен, врло упечатљив начин и прилично вулгарним избором речи, налази начина да изнесе сву своју бол.

3.6.5 Ритуални и погребни смех

У горепоменутом Оченашу, први стих повезује смрт и смех.

Осим нарицања у погребном ритуалу који смо већ спомињали, постоји још нешто што је ретко описивано – а то је смех. Према Веселину Чајкановићу, магијски смех је врста ритуалног смеха који је везан за смрт и јавља се у погребном ритуалу.

Иако није спонтан, тај је смех значајан као елемент који се јавља када су сахрањивани млади људи. Тада би се, потпуно неочекивано, појављивала нека врста ритуалног смеха.

Чајкановић овај смех прати од антике, где су старе људе убијали уз њихову сагласност; као и децу Картагине и Мисирије; али и становнике Атине, који су преузимали на себе грехе читавог друштва – све ово је могло успети једино уз смех и добро расположење. Многи се слажу да није био подругљив, него смех који трансформише смрт у живот, мотивише на препород. И наводе примере бројних убистава старих и поштованих, што није било из економских разлога, него због поштовања култа предака и веровања да они задржавају облик и снагу какву су имали у тренутку смрти, те обезбеђују срећу својим потомцима.

Ово ритуално понашање повезује се са Бахтиновим⁴⁷ схватањем карневала и концептом народне смеховне културе. Бахтин развија концепт карневала на идеји о паралелном постојању два животна погледа на свет: један је озбиљан и хијерархијски, а други обојен смехом. Сматра да се овај други не појављује као одговор на први, него постоји паралелно.

Смрт, рађање, једење, пијење, пражњење црева је претерано и наглашено, а дешава се кроз тело појединца које носи симболику промене, изазивајући смех и трансформишући смрт у нови живот.

3.6.6 Право гласа

Као што смо већ видели, права жена су била веома ограничена, а посебно њено право да говори – и у оквиру породице, а нарочито ван ње. Такође, како је велики број њих био неписмен и необразован, сматрало се и да немају шта да кажу. Жена је своје мишљење могла да изрази само у оквиру своје женске заједнице. Једине жене које су могле да се појаве на јавним скуповима биле су мајке или жене владара.

⁴⁶ Марковић, Милена, Деца. Лом, Београд 2022.

⁴⁷ Стевановић, Лада, Магична моћ опсцених речи у женској ревени. Културно наслеђе и идентитет бр. 177026 182.

Како се ситуација мења у другој половини 20.века, тако и жена све чешће може да се изрази „Само јој се увек упола признаје. Пред сваким жена се уистину држи као да је покорна, али доста самовоље има у сваком гесту.“⁴⁸

Много је времена протекло док жене и правно-формално нису добиле право гласа – у августу 1945. на основу Закона о бирачким списковима, стекле су право учешћа на изборима, а Уставом Федеративне Народне Републике Југославије, донетим јануара 1946. године, жене су изједначене са мушкарцима у свим областима државног, привредног и друштвено-политичког живота.

3.7 Тело и покрет

3.7.1 Схватање тела

У словенској, а и у многим другим културама, присутно је схватање да човека чини тело и душа. После његове смрти душа напушта тело и иде у други свет, а тело се распада.

У магијско-религијским представама тело није скуп органа са различитим функцијама, него је просторно организована целина чији делови добијају одређена симболичка значења. Тако је тело двојако: са једне стране су горња, чиста, десна, мушка, видљива, предња и повољна страна тела; а са друге доња, нечиста, лева, женска, лоша, задња, невидљива и неповољна страна тела. Глава и ноге су почетак и крај човека, још једна његова „мера“, која се прикривала ношењем капе / мараме и обуће.

Симболичка представа човека обично се заснива на одевеном човеку. У традиционалној култури важну улогу има појас, који људско тело дели на горњу (чисту) и доњу (нечисту) половину. Појас је и попречна оса и на тај начин може преузети атрибуте из парадигме женско, доле, лево итд.

Све што је испод појаса, полни органи и анални отвор, имају посебан статус, који су патријархат и православље табуисали и јасно дефинисали прихватљиво понашање и жена и мушкараца.

3.7.2 Сексуалност – мушка и женска

Патријархални систем од мушкараца захтева да буде агресиван и доминантан. Међутим, иако му се са једне стране намеће прича о урођеном сексуалном нагону који се правда мушком природом, са друге стране се сексуални односи представљају као нешто што је нечисто, срамно и прљаво и оправдани су само у сврху стварања потомства. Ово негативно схватање о победи духовног над телесним потиче још од Платона и његових наследника, које је црква у потпуности прихватила и није мењала до данас.

У раном средњем веку, хришћанима секс није био дозвољен недељом, средом, петком, током поста, пре причешћа; кад је жена имала менструацију, кад је трудна, 40 дана након порођаја и кад доји. Сексуални однос дозвољен је само у репродуктивне сврхе, само у оквиру брака и само у одређеној пози – у којој је мушкарац изнад жене, наравно.⁴⁹

И први лекари покушали су да ускладе своје савете са црквеним прописима, те су саветовали разне методе, дијете и вежбе у случају да се сексуални однос не може извести у оквиру брака. Исто тако, сматрало се да претерана сексуалност исцрпљује душу, заглупљује, слаби вид и скраћује живот мушкарцу. И мастурбација је била забрањена због расипања семена.

⁴⁸ Исић, Момчило, Вера Гудац Родић, Жена је темељ куће. Жена и породица у Србији током 20.века, ИНИС, Београд 2011, 76.

⁴⁹ у „Лепоти порока“, жени се ставља црна марама у току сексуалног односа

Средњовековна католичка и муслиманска теологија говоре о необузданој женској сексуалности коју не може да задовољи само један мушкарац, те оне ступају у односе и са демонима, а нарочито са Ђаволом.

Тако жене и саме формирају представу о себи и сопственој сексуалности као нечем срамном и нечистом, нарочито због менструације. Овакве представе о нечистоћи не везују се никад за мушке полне органе, те су мушкарци носиоци свих ритуала, док су жене само техничка подршка у њима.

Феминисткиње се слажу у једном - да је мушка контрола над женским телом, репродукцијом и сексуалношћу главно средство за одржавање патријархата. Међутим, моћ патријархата није апсолутна, него постоје бројни начини да се, чак и у оквиру њега, овај потиснути сексуални потенцијал испољи.

3.7.3 Женске поворке

Све што патријархат и црква нису успели да ускладе са православљем, постаје демонизовано: паганска божанства, магијски обреди и обредне поворке.

Не зна се тачно колики је био утицај цркве у средњем, па ни у 19. веку. Јасно је да је неке разуздане празнике успела да скрајне, али не и да их потпуно изопшти. Оно што је сигурно је да је покушала да забрани све што је телесно у женским народним плесовима, јер "распаљују на блуд", у овим "лудачким", "паганским" и "ђаволским" плесовима.

Ревену смо већ споменули, али више у контексту гласовног изражавања, а овде ћемо се позабавити обредима и поворкама, које су више фокусиране на телесно, а црква није успела да их потпуно потисне.

У селима око Рудника и у Качеру био је обичај да, почетком пролећа, у време пупљења врбе, удате жене играју коло „кобиле”. Једном руком свака жена је држала другу жену, а у другој су имале преслицу или гранчицу, па су поскакивале и опонашале кобиле, а мушкарцима је приступ био строго забрањен.

Слично коло се играло у неким деловима Војводине о Белим покладама, у којем су жене, као и у претходном, користиле оргијастичке елементе, како би пробудиле природу и подстакле плодност у тој години. Негде су у колу играле искључиво старије жене, негде је коло водио поп (као стари мушки демон), а негде млада трудница.

Русаље

Најзанимљивије поворке су Русаље, ритуално падање у транс, „феномен који са својим драматичним експресивним елементима, ритуалним праксама и за њих везаним веровањим“ представља „једини развијени култ опседнутости који се појавио у традиционалној култури Србије.“⁵⁰

Први помен Русаља датира из 1876. године⁵¹, последњи из 1981. године; а везује се за регион источне Србије – село Дубока и околину. Постоје многе легенде о њиховом настанку и све носе исту поруку о прекршеним прописима заједнице, услед чега починиоце стиже опомена или казна. Једна од најпознатијих легенди потиче из времена женске владавине: две краљице,

⁵⁰ Синани, Данијел. Русаље, Етнолошка библиотека књига 41, Српски генеалогски центар, Београд 2009, 273.

⁵¹ у студији Кнежевина Србија М.Ђ.Милићевића

Планинка и Златинка, живеле су у слози док се нису заљубиле у истог младића и заратиле. Иако је у борби победила Планинка, Златинкин војник ју је убио стрелом. На самрти, Планинка је проклела све жене да не пожелe мушкарце, иначе ће их задесити њена судбина.

У селу Дубока, ритуал се дешавао на пољани у самом центру села (иако је могао бити у дворишту русаље, у шуми или на планини); започињао је проношењем литија и обиласком записа, а кад је изграђена црква - црквеном литургијом. Након тога би свака породица засебно ручала на пољани.

Ритуал падања у транс дешавао би се код неких одмах након ручка, за време седења, у шетњи, иако би већина русаља пала у занос након играња у колу. Најдраматичнији део догађаја дешавао се поподне и трајао је до увече, некада и у току ноћи, без обзира на временске услове.

Сам транс би трајао од 15 минута до два сата, а у њему су, поред русаља („падалица“) и крајичара (егзорцистичка група), учествовали породица русаље, али и сви заинтересовани.

Падање у транс започиње узнемирености, тихим певушењем или говором, а неке од жена се сруше уз врисак. Има оних које доживљавају блаже нападе: мирније су, тужне, плачу, не могу да ходају, имају мучнину, главобољу и болове. Има и оних са снажнијим симптомима: тресу се, вриште, плачу и смеју се, иде им пена на уста, пљују, ударају себе, мужа или све око себе, цепају одећу.

Када крене напад, родбина русаље прилази да је чува да се не повреди, мада ни један чин самоповређивања није забележен. Ако их неко узнемирава, напади постају јачи. Напади се често појачају и кад стигне егзорцистичка група.

Ритуал повратка русаља из заноса дешава се уз помоћ егзорцистичке групе – крајичара, коју чине три младе девојке (краљице, неудате и/или невине), три мушкарца (краља, ожењена) и један музичар (гајдаш.) Крајичари формирају коло у ком први и последњи краљ имају по један нож, а сви носе и пелин, бели лук и камилицу. Овако формирано коло три пута обиграва око падалице, уз изговарање басми на влашком, на три различите локације на коју је преносе и ритуал се обично завршава њеним буђењем уз помоћ воде; ако се не пробуди, ритуал се понавља, падалица се води кући или код свештеника. Ритуал буђења траје од двадесет минута до једног сата, некад и до два сата. Кад се поврате из трансa, падалице су говориле да се не сећају ничега.

Феноменом опседнутости бавили су се многи – у случају наших русаља, били су консултовани бројни лекари, који су, ако би сама падалица, а нарочито њена родбина, дозволила да им се приближи, контаговали да су све виталне функције нормалне, осим неосетљивости на бол.

Међутим, антрополог Ајоан Луис (I. Lewis) сматра да се већина истраживача фокусира на драматику саме опседнутости, а потпуно занемарила њен суштински - социолошки моменат: које су то врсте људи које падају у транс и зашто.

У транс су, са једним мушким изузетком за све године колико су вршена истраживања, падале највише удате жене - најмлађа од 15 и најстарија од 57 година, а многе су почеле да падају у занос непосредно након удаје.

Многи антрополози сматрају да је опседнутост вид побуне одређених категорија људи, првенствено жена и мањег броја мушкараца из нижих слојева друштва због лоших услова живота и наметнутих ограничења, али без могућности да направе озбиљније промене у постојећем поретку. Жене се доживљавају као пасивни субјекти који трпе и носе терет који су им мушкарци наметнули и само периодично реагују кроз ритуале који представљају само прихватање постојећег стања и очување већ установљених односа.

Иако се патријархални систем овог краја разликује од динарског (не инсистира се на рађању мушке и, уопште, великог броја деце), и даље се жене у њему осећају подређено у односу на

мушкарце, изузето из свих религијских и економских активности, али не и из привређивања –уз репродуктивну, она обавља бројне функције у кући и око куће. Мушкарци су често одсутни, морал је низак, а сукоби у породици чести.

Девојчице се овде удају већ са дванаест, тринаест година; долазе у нову породицу у којој су подређене и мужу и осталим мушкарцима, али и свим старијим женама, што сигурно представља велики шок и незадовољство.

Највећа група падалица су удате жене, али има и неудатих, удовица и нероткиња – и све падају. Падају како би изразиле своје незадовољство, како би изнеле своје захтеве, говориле о свом супругу или његовој породици, дале себи одушка - све што, иначе, не би смеле – и то на начин који је прихватљив за заједницу. Падају и да би се, макар делимично, ослободиле одговорности што још нису родиле, што се још нису удале или преудале. И да обезбеде пажњу и посебан третман околине, макар за ово кратко време.

Ако је русаља добила потребну пажњу и ако се ситуација поправила, односно фрустрација нестала, долази до излечења - одласком у манастир или код врача. Ипак, жена има право, ако је егзорцистичка група не изведе из заноса на прави начин, да буде болесна, уморна, мрзоволна и неспособна за посао читаве године.

Жене не настављају да падају само да би поправиле свој положај унутар породице, него и како би поправиле свој статус у заједници, стекле бољи и виши положај, а врло често – и каријеру. Ово је једна од ретких опција којим се жена ослобађа тешког рада и подређености.

Неке жене падају сваке године на Духове, неке и о свим већим празницима и за већину се сматра да не постоји излечење. Ако жена наставља да пада у занос сваке године, она стиче могућност комуникације са светом мртвих и преузима улогу медијума. Када се русаља умири након падања у занос, око ње се окупи родбина и други заинтересовани и покушавају да успоставе контакт са својим покојницима, врло често доносећи дарове за њих падалици.

Најпрофесионалније међу падалицама комуницирају и са разним бићима - свецима, духовима, па чак и самим Богом, предсказују судбину и дају лекове за разне болести, а своје услуге наплаћују⁵². У ову групу спадају жене од 40 до 60 година које падају у занос чешће од осталих, најдуже остају у њему и најтеже их је вратити. Неке од њих, које су предвиделе ратове, смрти и природне непогоде, стичу посебан ауторитет у друштву, имају статус чаробница и велики број клијената. Како у време највеће експанзије русаља у Дубокој није било цркве, потреба за ауторитетом била је изражена. Ове жене напуштају све друге активности, а уколико престану да учествују у ритуалу – то је и знак завршетка каријере.

Иако су многи лекари сматрали да се у опседнутости крије нека болест (попут сифилиса) која се преноси по женској линији, много је вероватније да се овај образац понашања само имитирао, преносио и усвајао, јер су бенефити били очигледни.

Некад су у занос падале и девојке пре удаје, а некад су и родитељи „наслућивали“ да им је ћерка русаља – у сваком случају, некеме у породици, из разних разлога, било је јасно да би то за девојку била најбоља опција. На исти начин, старије жене могле су иницирати млађе у култ, како би им обезбедиле бољу будућност (жене нису имале много начина да остваре квалитетнији живот) са већ разрађеном мрежом клијената. Или су те младе самоиницијативно, гледајући старије русаље, падале у занос. Аутор „Русаља“ Данијел Синани сматра да би било веома занимљиво истражити

⁵² Док смо истраживали култ вештица у Мошорину, испоставило се да у оближњем селу, Будисави, постоји жена која се професионално бави гатањем и која је разрадила посао, тако да је простор уредила са 6,7 боксова у које долазе друге жене по помоћ.

однос између свекрве русаље и њене снаје (или снаје и неке друге особе из куће у коју она долази), али о томе нема података.

Русаљски ритуал ширио се по околним селима удајом девојака из Дубоке у друга села, учешћем у ритуалу и пренесећи га у сопствено село, удајом жена из других села у Дубоку, организовањем распореда падања по одређеним селима одређеним данима...

Ритуал је престао да се дешава због економског (индустријализације, побољшања инфраструктуре, развојем рударске индустрије) и културног развитка подручја (миграција и мешања становништва, развијене мреже комуникација, проток информација, промена система вредности, смањеног интересовања јавности.) Такође, један од битних разлога је и забрана одржавања јавних манифестација религијског карактера од стране комунистичких власти. Још један разлог је утицај православне цркве, која је забрањивала све што није могла да присвоји и модификује – грех је био призивати душе покојника, јер они тиме губе место у рају.

Иако ритуал није преживео, неки његови делови јесу – сматра се да је из јавне, пренет у приватну сферу и да се наставио одржавати у домовима и двориштима. Крајичари су, такође, наставили да играју и басмама истерују демоне из болесника.

Опседнутост се не сматра добровољном – то је једна од основних претпоставки да буде јавно прихваћена. Потребно је пред очима јавности пасти у занос, а сваки нови циклус духовних празника је идеална позорница за још једну манифестацију опседнутости.

„Без обзира да ли су људи у стању трансa или не, опседнути су онда када они сматрају да јесу и када остали чланови заједнице прихватају ову тврдњу.“⁵³ (Луис)

Негде се русаљски ритуал изводио у време Духова и тада га зову “Краљице”. Краљице су дружина удавача са јасним траговима женске иницијативе за брак; а и Краљице и Лазарице су женске игре за плодност и срећу. Понегде на Божић под именом “Коледа” - обредном играма и песмом, коледари треба да испуне два задатка: обезбеде плодност и напредак и отерају зле силе вицом. У коледарској игри има и јасних трагова разузданог понашања, што упућује на закључак да се ради о култу Велике мајке. Реквизити коледара (дрвени фалус) овде су могући и пожељни, јер су у функцији општег добра заједнице. У неким крајевима жене падају у транс за време Задушница на свечаностима које зову “дружичало” или “ружичало”. Осим ових, и Додоле су, углавном биле невине, младе девојчице (од 5 до 10 година), које су, у сушним периодима, певале и играле по селу и призивале кишу.

⁵³ Синани, Данијел. Русаље, Етнолошка библиотека књига 41, Српски генеалошки центар, Београд 2009, 276.



Слика 3. Егзорцистичка група – *крајичари*, која се састоји од три девојке (краљице) и три мушкарца (краља) у народним ношњама, стоји изнад русаље у трансу и започиње извођење ритуала „буђења“ (село Дубока, 1935)

3.7.4 Жене – путнице

Размишљања о покрету не односе се само на плес, него и на кретање у ширем смислу – а нарочито кроз путовања, привилегију коју балканске жене дуго нису имале. Једине за које знамо да су путовале, јер су биле присиљене, биле су већ помињане жене печалбара из западне Србије, које би одлазиле да жању жито у другим крајевима, а потом га доносили кући, како би прехраниле породицу.

Ипак, почетком 20. века, ретке жене излазе из приватне у јавну сферу и у том контексту је путница изузетно важна, јер је стекла високо образовање и могућност да, кроз путовања, ради и умрежава се са другим женама.

Исидора Секулић каже: „Путовање је нагон диван и проблем опасан. Не путује се да се раздрма досада, ни убије време, него да се, између безброј питања, наднесе човек, завири у загонетку, у тешку илузију времена.“⁵⁴

⁵⁴ Секулић, И. (2004) Путовање је проблем егзистенције - писма из Норвешке и други путописи. у: Сабрана дела Исидоре Секулић, Нови Сад: Стилос, 290-294, књига 4

3.8 Закључак теоријског истраживања

Како су, кроз многе векове, историју писали мушкарци, велики део обичаја и традиција посматра се искључиво из њихове перспективе, а велики број женских тема остаје неистражен или потпуно погрешно интерпретиран.

Јасно је да се положај жена на Балкану вековима није мењао и да су биле оптерећене бројним обавезама према породици, али и подвргнуте бројним забранама и ограничењима од стране заједнице. Иако од њих зависи опстанак домаћинства, нарочито онај невидљиви и унутрашњи, њихово постојање се стално негира или им се умањује значај.⁵⁵

Ретке привилеговане жене биле су само оне из виших друштвених слојева, жене у женским манастирима, а једине заиста слободне – виле у бајкама.

Женско дете је било много мање жељено него мушко, а већ од рођења судбину су јој кројили други – мушкарци из њене породице. У својој примарној породици учила се подређености, која се настављала, или још више потенцирала, у породици у коју би је удали. Жена није имала право гласа, учили су је да су јој, самим тим што је рођена као женско, и мисли и тело нечисти и грешни. Највећа женина вредност била је њена невиност. Касније, једино признање било је рађање здраве, мушке деце. Неудате жене и нероткиње биле су потпуно маргинализоване, а ни удовице није чекала много боља судбина. Жена није смела да vara мужа, била је изложена констатном насиљу, а развод готово да је била немогућа опција. Нешто поштовања и утицаја жена стиче тек у позном добу, преко синова.

Па ипак, чињеница је да жена, ван суровог система у ком је живела, није могла сама да опстане.

Бољи положај жене стичу тек од друге половине 20. века – урбанизацијом, образовањем, послом, али и законима који изједначавају права и својине мушкараца и жена, али то није много утицало на жене на селу. Такође, бројне промене десиле су се само формално, али се суштински ништа није променило – женине обавезе у кући и брига о деци, на пример.

Међутим, постоје бројне пукотине, читава једна субверзивна супкултура коју су жене развијале у патријархалном систему, упркос свим ограничењима. Пошто их данас истраживачи посматрају као засебне догађаје (као на пример ревену), сматрају да су они били само појединачни „вентили“ који су дозвољавали женама да дају себи одушка, али да суштински нису подривали патријархални систем. Ипак, ако се узму у обзир сва та мала одступања у поретку (попут: женске својине, женских кућа, женске магије, бајања, нарицања, ритуалног смеха, прича о вилама, вампирима и вештицама), као и велики број појединачних женских окупљања (ревена, русаље, краљице, лазарице, коледарке, кобиле), чини се да су жене освојиле бројне мале просторе слободе у којима су важила искључиво женска правила.

А пре свега, и у свакодневном животу – кућа је била простор у ком је жена владала. Све је било на њој, али је она и доносила одлуке о свему.

Удајом, поготово током првих година брака, жена се много више везивала за жене из мужевљево породице, него за њега, и у том кругу градила сопствени простор. Иако су им биле ускраћене појединачне, жене као група су увек имале неке своје просторе и слободе, што је, можда, један од разлога постојања и важности одржања женских заједница до данас.

⁵⁵ Једно од најпотреснијих сведочанстава тешког живота српске жене, али и њене невероватне снаге, упркос свим недаћама, можемо сагледати кроз лик Петрије Ђорђевић у „Петријином венцу“ Драгослава Михаиловића.

„Како женама идеална култура не даје моћ и утицај, оне се служе индиректним путем да остваре свој утицај... што више моћи жена присвоји у реалним ситуацијама живота, то ће идеална култура јаче инсистирати на њиховој подређености, неспособности и неподобности да одлучују. Оне ће, стога, прихватити замишљени ред и настојат ће да га вањским понашањем што мање повреди. Али, на много скривених начина она ће и даље држати у рукама конце врло значајних акција и активности. (Ритхман Аугуштин, 1984.)“⁵⁶

Иако се сматра да су мушкарци били ти који су одстранили менструалне жене из свакодневног живота, чини се да женама то није тешко пало. А можда је било сасвим обрнуто: можда су жене иницирале ово повлачење на пар дана, као што су покренуле и бројне друге догађаје. Иако знамо да већину послова у кући обавља жена, изгледа да су мушкарци поштовали ове женске дане и нису их узнемиравали док су трајали, а и друштво их је прихватало.

Задивљујуће је и колико су жене успеле да, паралелно са хришћанством, сачувају знања и „паганске“ ритуале, далеко од очију јавности, како би помогле онима око себе којима је помоћ била најпотребнија - са својим биљкама, мелемима и древним знањима о женским циклусима.

Чињеница је да је патријархални систем, колико год био наклоњен мушкарцима, ипак многе од њих и ограничавао – сигурно да нису сви они били агресивни, да су многи волели своје жене и ћерке, да се сигурно нису баш до краја придржавали забрана и прихватили све што им је наметнуто. Вера Ерлих⁵⁷ је давно закључила да су се, у сексуалном подручју живота, људи теже прилагођавају колективним захтевима него и у једном другом.

Однос према женама у нашој култури био је амбивалентан, као што је, био и однос према прецима и свим старим божанствима – они су били и добри и лоши, у зависности од понашања појединца и друштва према њима. Сигурно да је постојало дубоко поштовање према жени, јер доноси нови живот на свет. Такође, у том чину она је на граници, једнако блиска и смрти, што истовремено изазива и страх. Из ње тече крв сваког месеца, али она од те крви не умире. Ипак, да крв није отекала, створио би се нови живот. На крају, после свега и упркос свему, рекла бих да је жена, уз све друге мање или више лепе улоге, задржала и своју улогу Божиње, чак и у том патријархалном систему.

„Мајка земља гута кости своје деце...смрт је жена. Она је и ноћ у утроби Земље. Мушкарац се плаши те ноћи, наличја плодности, која прети да га прогута...у многим легендама видимо да је јунак заувек изгубљен када падне у материнску сенку – у пећину, провалију или пакао.“ Симон де Бовоар, Други пол⁵⁸

⁵⁶ Радуловић, Лидија, Нечиста и неформално моћна: Сакрални аспекти амбивалентног односа према жени у традицијској култури Срба. Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе, Београд 2002, 184.

⁵⁷ Малешевић, Мирослава. ЖЕНСКО + Етнографски аспекти друштвеног положаја жене у Србији, Београд 2007, 84

⁵⁸ Радуловић, Лидија. исто 2002 стр.176

4. КРИТИЧКА АНАЛИЗА РЕФЕРЕНТНИХ УМЕТНИЧКИХ ДЕЛА

Као референтна дела изабрана су она дела која су била највећа инспирација за бављење овом темом.

Иако сам гледала неколико филмова⁵⁹ које је Ходоровски снимео на основу књиге „Метагенеалогџа“⁶⁰, на крају сам се одлучила да књига буде референтно дело – она ми је била много занимљивија, свеобухватнија и оставила ми је доста простора за размишљање и креативни рад. Такође, многе цитате сам преузела из ове књиге, али их у раду нећу све појединачно наводити.

Друго референтно дело које сам изабрала је платформа „Уткано под кожу“⁶¹ која на веома упечатљив и визуално јасан начин представља све оне балканске обрасце и табуе које сам нашла у литератури и суочава се са њима на различите начине, кроз радове ауторки веома другачијих сензибилитета.

Трећа референца су радови Чихару Шиоте⁶² - веома ме дирнуо начин на који она, нитима, креира нестварне, једноставне и интимне, а опет комплексне и јако напете просторе.

Непланирано, док сам припремала извођење докторског уметничког пројекта, схватила сам да не могу без четврте референце, а то је још једна књига: „Жене које трче са вуковима“⁶³ Кларисе Пинколе Естес, јер се испоставило да сам се, ипак, највећим делом базирала на њеним предлозима за креирање простора у којима би се жене осетиле слободне да буду оно што јесу. И из ове књиге преузела сам многе цитате, који се јављају не само у овом делу рада, него и у наставку, а које нећу посебно наводити.

4.1. Књига „Метагенеалогџа“ Александра Ходоровског

Са радом Александра Ходоровског (Alejandro Jodorowsky) нисам била упозната док нисам почела да се бавим породичним стаблом, када сам сазнала за „Метагенеалогџу“. Иако сам склона ауторима који се баве „алтернативнијим“ методама, почела сам је читати са дозом скептицизма. Неко ко је истовремено таролог, песник, терапеут, писац, филозоф, глумац и редитељ, није ми уливао поверење. Ипак, врло брзо сам разумела интуитивни пут овог уметника и у неким деловима сам се могла поистоветити са током његовог живота.

Одрастао је у Чилеу, потом је отишао да се бави уметношћу у Француској, основао позориште у Мексику, да би се вратио у Француску, где и данас живи са 95 година. И психолог и уметник, као да својим животом управо доказује оно о чему пише у овој књизи – о проналажењу своје аутентичности и живљењу у радости.

Књига је писана једноставним језиком, али није лака за читање. Односно, није за читање за само један пут и захтева време и стрпљење. Користила ми је као водич кроз рад на породичном стаблу, како се овај захтевни посао не би свео само на прикупљање имена и година, него и на боље разумевање једног вишеслојног контекста у коме се одвијао живот мојих преткиња и предака.

Након неколико месеци рада и мноштва података, књизи сам се вратила по други пут, спремна да прођем кроз све вежбе онако како их сам аутор предлаже, што је трајало месецима, али је било веома узбудљиво – неке од њих се тичу начина рада са стаблом, али је већина упутство за рад на

⁵⁹ Psychomagic, a Healing Art (2019), Endless poetry (2016), The Dance of reality (2013)

⁶⁰ Ходоровски Александрo, Маријан Коста. Метагенеалогџа. Генеалогско стабло као уметност, терапија и потрага за суштинским ја. Арете, Београд 2020

⁶¹ <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projektu>, приступљено 20.9.2023.

⁶² <https://www.chiharu-shiota.com/>, приступљено 21.9.2023.

⁶³ Пинкола Естес, Клариса, Жене које трче с вуковима, Алгоритам, Загреб, 2004.

себи. Ипак, ни из другог пута нисам успела да урадим све, те сам јој се вратила и трећи пут неколико месеци касније.

Тако сам одлучила да овим редом буде и представљена као референтно дело: прво, да опишем суштину и принципе по којима Ходоровски ради, фокусирајући се на оне делове који су мени значајни; потом, на кратком приказу вежби (које достављам у Прилогу⁶⁴); и, на крају, на белешкама и скицама које ћу представити у уметничком истраживању.

4.1.1 Метагенеалогичка и психомагија

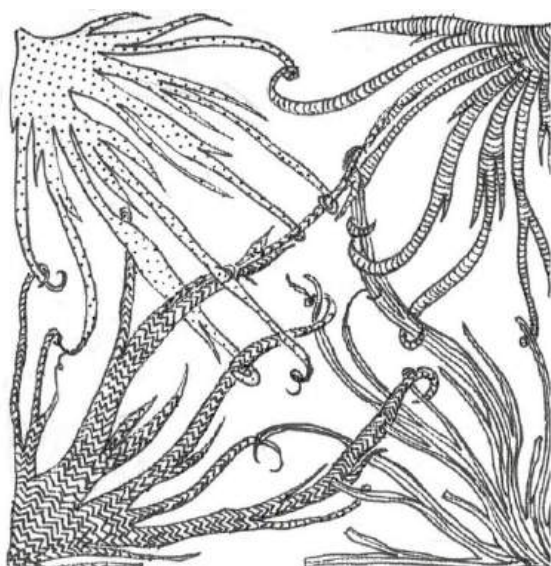
Размишљање о породичном стаблу истовремено као великом благу, али и великој замци је оно што Ходоровски дефинише као „метагенеалогичку.“

Наслеђујемо искуства наших предака, њихове страхове, разочарања и љутње. Имитирамо понашање наших родитеља, јер је то једини начин који познајемо, а они су имитирали оне пре њих и тако се налазимо у зачараном кругу. Ако покушамо да делујемо из сопственог и личног, наша породица се осећа угроженом и не дозвољава аутентичном бићу да се развије, јер доводимо у питање њихове вредности, уверења и кодексе понашања.

„Немогуће је некога излечити ако се не лечи и породица која се угнездила у тами његовог несвесног.“

Ходоровски породично стабло посматра и на терапеутски и на уметнички начин. Психолошком приступу, кад откријемо проблем, недостаје што не знамо како да га integriшемо у свакодневни живот. Са једне стране, наш интелект разуме и опрашта, али дете у нама и даље пати и не зна како да превазиђе оно што се десило. Овде Ходоровски уводи психомагију кроз језик несвесног (снове, симболе, метафоре) и тако долази до потпуног исцељења, чак и на несвесном нивоу. Или управо тамо.

Циљ рада је да све блокаде, све што није наше, препознамо и трансформишемо у савезника; као и да се сваком члану породице додели оно што му је недостајало, виђено очима уметника.



Слика 4 и 5. Четири гране породичног стабла (4) и Вежба 17. Ко живи у мом телу? у којој испитујемо ко од предака још живи у ком делу тела, као и шта жели да нам поручи (5)

⁶⁴ Прилог 1, стр 186.

4.1.2 Четири центра

Даље, Ходоровски сматра да у сваком од нас делују четири центра енергије: интелектуални, емоционални, сексуално-креативни и материјални.

Када смо достигли ниво на коме размишљамо умом, волимо срцем, желимо и стварамо сексуалним центром и живимо у складу са својим потребама, успостављена је равнотежа и спремни смо да еволуирамо.

Ако је равнотежа у било ком центру нарушена, долази до проблема, а свест о њиховом постојању је почетак учења.

4.1.3 Рад на стаблу

У другом одељку, Ходоровски предлаже податке потребне за израду породичног стабла: осим имена и презимена, датума рођења и узрока смрти, предлаже да прикупимо и информације о браковима, абортусима, прељубама, разводима, болестима, злостављањима, несрећама, присилним одласцима (усред ратова), успесима и неуспесима сваког од чланова породице, како бисмо могли да разумемо целокупну породичну динамику.

Предлаже и да покушамо да реконструишемо односе између чланова породице, супарништва, омиљене и омражене; али да се позабавимо и општим историјским околностима, јер су оне у неким случајевима пресудне за развој стабла у одређеном правцу.

Он сматра да сећање сеже до четврте генерације и да треба разумети контекст у коме су одрастали наши родитељи, па бабе и деде и, на крају, прабабе и прадеде; као и да њихове идеје, идеологије и идеали на нас утичу много више него што можемо и да замислимо.

Након што смо прикупили све фактографске податке, све празнине можемо да попунимо „на креативан начин“.

Наше стабло функционише по систему понављања и сви смо обавезни да делујемо у складу са истим вредностима. Уколико то не урадимо, стабло се супротставља. Ако успемо да се изборимо са овим забранама (што није ни мало лако, јер се јавља страх од одбацивања и страх од неизвесне будућности, у које су усађене забране, предвиђања и клетве) и пронађемо и пратимо сопствени животни циљ, долази и до еволуције самог стабла, а не само наше мале личне победе.

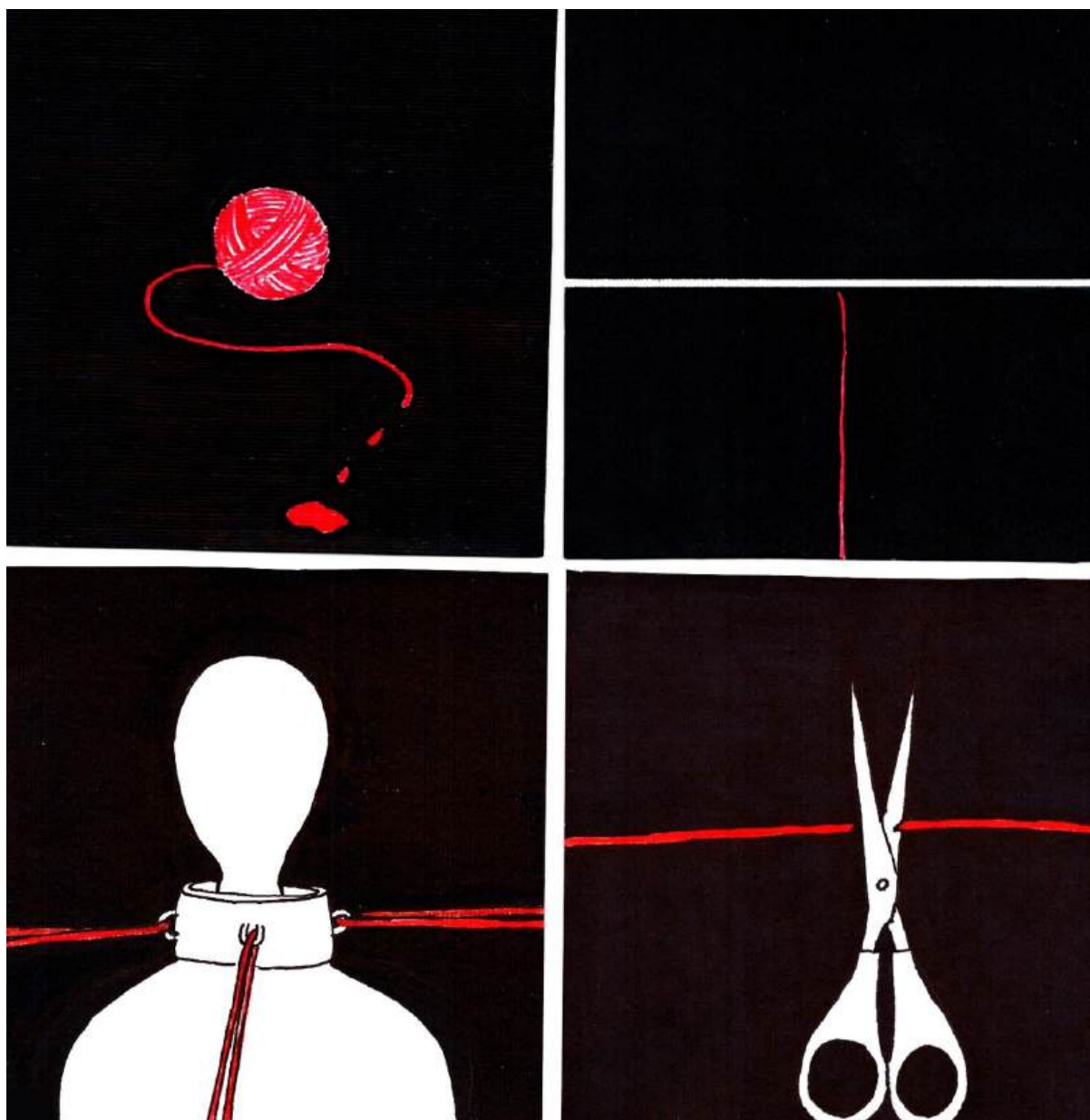
Суочени са проблемом, наши преци су трагали за најбољим могућим решењем. Ако се запитамо какав је био њихов ниво свести у тренутку кад су доносили одређене одлуке и како би реаговали да су били свеснији, можемо их разумети и покушати да не направимо исту грешку. Зато је потребно да разумемо шта је наш животни циљ, а потом да претпоставимо шта је био животни циљ сваког од чланова наше породице у сва четири поменута центра.

Ходоровски сматра и да, када се у стаблу заређа неколико генерација са ниским нивоом свести, стабло тежи самодеструкцији: немају деце, одају се алкохолу или дрогама, селе се у другу земљу.

Након четири генерације, све тајне имају тенденцију да буду откривене. Тајна на следећу генерацију утиче као да је била стварна, а разлог њеног постојања је неспособност особе да превазиђе ниво свести друштва и породице у којој живи. Истина је увек бољи избор, јер тајна постаје терет читаве породице.

У основи стабла је пар и наше најуже породично стабло чини 7 парова: 4 пара прадеда и прабаба, 2 пара баба и деда и један пар родитеља. Формирањем једног пара, уједињују се проблеми 28 предака. Сваки пар има за циљ стварање заједничке свести, остварење неког пројекта, детета, дела.

Али када се фаза заљубљености заврши, породично стабло нас позива на састанак. Ако су се родитељи репродуковали у прошлости не развијајући се, пар ће ускоро постати погодно место за репродукцију сукоба који још нису решени.



Слика 6, 7, 8, 9. Женско породично наслеђе

4.1.4 Дете

Ми смо „жељена“ или „случајна“ деца – жељено дете испуњава мисију коју су родитељи наменили за њу или њега; а случајно дете мора да оправда свој долазак на свет.

Од самог тренутка зачећа, родитељи на децу пројектују страхове и наде. Ако су свеснији, помоћи ће детету да развије своје аутентично биће у највећој могућој мери.

„Ако идеја о добијању детета има сврху да продужи лозу, спаси пар од раздвајања, да улогу жени која не зна шта да ради са својим животом, сачува породичну баштину да она припадне наследнику, испуни празнину коју је оставило преминуло дете, послужи као „посуда која прима“ душу преминулог претка, у таквим случајевима, зачеће бебе се одвија у патолошкој атмосфери.“

Породично стабло оптерећује ово биће од зачећа, што се наставља током и након трудноће. Осим стабла, на њега утичу друштво и култура. Свако од нас долази на овај свет да буде срећан, а добра вест је што никад није касно да се, уколико није било тако, уради чин поновног рођења.

Први дететов контакт са ваздухом одредиће његово схватање слободe; а контакт са дојком - његову потребу да буде нахрањено.

Од тренутка кад се дете роди, траже се сличности с неким од чланова породице. Прво понављање које се дешава у многим културама је властито име, које садржи целокупни идентитет.

Свако дете се рађа са мисијом да промени свет, а прва особа од које креће је – његова мајка.

Дете жели савршене родитеље чији је центар света, чак и ако није једино. Без обзира колико родитељи имају деце, однос са сваким дететом понаособ треба посматрати као појединачну тријаду, јер је родитељ другачији према сваком детету, другачије су околности у којима се родило, а сигурно да зависе и од тога какво је дете.

Има разних родитеља: неки претворе дете у помоћника или слугу, па му не дају да проживи своје детињство; неки не виде своје дете, те се оно труди да привуче пажњу на све могуће начине.

Највећи страх сваког детета је да га родитељи одбаце и да не буде више део породице, што је некад значило да је осуђено на смрт. Дете у нама, да не би осетило бол и признало да га родитељи нису волели, радије ће се надати да ће се прошлост променити, да ће добити љубав и пажњу, потврду од родитеља.

Ипак, једино могуће решење је прихватити бол и превазићи га у неком тренутку.

Деца функционишу на четири начина: тако што понављају понашање својих родитеља; или га тумаче и интерперетирају на свој начин; раде супротно и тиме, на крају, постижу исти резултат; или надокнађују нешто што сами нису имали својој деци.

4.1.5 Језгра и чворови

Ходоровски сматра да се свако дете развија на интелектуалном, емоционалном, сексуалном и креативном, материјалном, духовном и друштвеном нивоу, те да се у односу на њих јавља и шест главних језгара: инцестуозно, бисексуално, садомазохистичко, нарцистичко и канибалистичко, које дете прераста током развоја.

Међутим, када је дете жртва недостатка у неком од ових језгара, део њега тежи да остане везан за године у којима се недостатак догодио, чекајући да добије то што мисли да му припада и ту настаје чвор. Проблем може да се јави и кад је дете жртва вишка у неком од језгара.

Суочавање са неким од ових непревазиђених чворова је веома болно.

Инцестуозни чвор се ствара ако се дете не осамостали, него остане, на било који начин, трајно везано за примарну породицу.

Бисексуални чвор настаје ако се дете не суочи са женском и мушком сексуалношћу на прави начин, ако не прихвати своју и сексуалност других.

Ходоровски детаљно описује разне начине да се овај, као и хомосексуални чвор, превазиђу, а најзанимљивији психоритуали су следећи: насликати свој акт менструалном крвљу и изложити

га без образложења; посматрање вагине као места моћи и бављење било којом активношћу која уздиже женско тело, попут орјенталног или трбушног плеса.

Садомазохистички чвор настаје ако дете научи да живи у сталном болу, што ствара огроман бес, јер је увек било у подређеном положају.

Нарцистички чвор настаје услед вишка нарцисоидности или, напротив, услед нарцистичке повреде.

Канибалистичко језгро било ми је посебно занимљиво, вероватно због препознавања у њему.

Материца је место у коме првобитно живимо и које нас храни. Ако је дететова потреба за мајчинском љубављу незадовољена, јавља се канибалистичка жеља за преједањем. Ову појаву, која се протеже неколико генерација уназад, уочила сам у породичном стаблу моје мајке.

„Прво што беба додирује је мајчина дојка...свет има исту конзистенцију као мајчина кожа.“

Ходоровски сматра и да већина алкохоличара пије како би задовољила жељу да их нахрани мајка која им није пружила потребну љубав, што учувам у породичном стаблу мога оца.

Осим ускраћености, јавља се и вишак у канибалистичком језгру, када мајка или отац претерано хране дете да би купили његову љубав и задовољили сопствене потребе. Борба за наследство, такође, показује потребу одраслог детета да буде нахрањено и вољено. Ако је дете „прождирала“ токсична средина у којој одраста, оно има ниско самопоштовање.

Није лако ослободити се канибалистичког чвора, односно зависности од мајчине дојке, али није немогуће: потребно је одвојити се од породичног, друштвеног и културног поистовешивања и пронаћи суштинско биће коме ништа не недостаје, које није гладно ничега.

За превазилажење проблема преједања, Ходоровски предлаже да постанемо свесни кога то „једемо“, а потом га треба и метафорички појести.

Циљ родитељства је да детету омогући да прерасте своја језгра и да живи у било ком друштву, истовремено чувајући аутентичност у сва своја четири центра.

Ипак, најмоћнији чворови су они који се односе на разлике између мајчиног и очевог породичног стабла - расне, социјалне, економске, културне, верске или интелектуалне.

4.1.6 Злостављање

Последња замка стабла су злостављања са којима многи одбијају да се суоче: понижења, малтретирања и потиснута љутња.

Дете се плаши да буде оно што јесте, а не оно што његови родитељи желе да буде; али, поред страха да га родитељи одбаце, јавља се још гори страх: страх од себе. Осим страха који дете осећа као последицу злостављања, ту је и потиснути бол.

Па ипак, жеља да остане дете како не би преузело одговорност и свест одраслог тера га да се опиरे излечењу. У већини случајева, прихватити себе, слободног и без ограничења, представља застрашујућ избор. Али, ипак:

„Ако, када одрастемо, сачувамо ова детињаства ограничења, учиниће да не волимо себе, да будемо незадовољни, да живимо без слободе у ограниченим просторима, са страхом од старења, од сиромаштва, да се такмичимо, да покушавамо да изгледамо уместо да будемо, да конзумирамо бескорисне ствари, да прихватимо ратове, глад у свету и социјалне разлике по потреби, да расипамо заједничку енергију, да трујемо планету, да се дрогирамо на хиљаду начина, да заборавимо да је све пролазно, да је простор бесконачан и да је време вечно, да је смрт неизбежна мистерија.“

Чворови се веома често јављају у вези са злостављањем, а злостављање је све што дете ставља у рањив положај у односу на одраслог, свако ометање његовог развоја. Чак и ако родитељ није тај који злоставља, али дозвољава другом родитељу да то чини, свесно или несвесно, постаје саучесник. Исто тако и родитељ који пије, не испуњава своју дужност према детету; као и родитељ који свакодневно „само“ вербално понижава своје дете. Злостављање може бити и много суптилније, што је још горе за дететову психу: лажи и неиспуњена обећања су интелектуално злостављање; уцене и недостатак нежности су емоционално злостављање; креативно злостављање не даје детету могућност да се изрази; ударање детета је физичко злостављање, као и задиркивање детета у вези са физичким изгледом; злостављање је и ако му се не да довољно времена и простора. Одсуство емоционалне комуникације међу родитељима представља велико злостављање, иако наизглед немо, а сексуално злостављање је све што утиче на нормалан развој сексуалности детета.

Злостављање у једном центру може да изазове злостављање у другом центру: дете које су тукли постаје одрастао склон вербалном и интелектуалном злостављању. Емоционално злостављање дечака може да изазове сексуално злостављање његове деце итд.

Злостављано дете, да би успоставило равнотежу, преузима кривицу за лоше поступање својих родитеља, што му је подношљивије него чињеница да га родитељ не воли.

Понашамо се према себи онако како су се родитељи понашали према нама у детињству, а колико год да је то окружење било страшно, доносило је неопходну сигурност као једини родитељски модел који познајемо.

Тако је злостављана особа склона да понавља трауму, директно или индиректно; колико год да је болно (јер се јављају стид и кривица), истовремено је и умиријуће (јер све остаје како је било.)

Злостављање онемогућава даљи раст – део личности блокира се кад се траума догоди. Ходоровски предлаже да испитамо колико година заиста имамо у сва четири центра, односно постоје ли блокаде и из ког периода су.

Дететова природна потреба је да се игра, али када га родитељи и приморају га да се понаша као одрасла особа, дешава се - *крађа детињства*. Врло често родитељи глуме *савршене родитеље*, тако што само копирају модел васпитања својих родитеља, преносећи исте светоназоре. Неки родитељи, пак, не дозвољавају деци да одрасту и оду, него их кривицом везују за себе.

Као што појединац понавља злостављање у свом стаблу, стабло понавља злостављања која му наносе друштво и култура: женама се намећу лепота, љубазност и предодређеност за кућне послове, мушкарцима – агресивност.

Дете (у нама) на све начине тежи да минимализује оно што се догодило или се не сећа детаља. Ипак, неопходно је разумети целокупни процес злостављања, како би се превазишло – све од трауме, до задовољстава које је особа при том осећала.

Када почне процес суочавања, „читава породица, како смо је интегрисали унутар себе, побуњенички устаје: Али ко сте ви да назовете злостављањем оно што смо вам пренели!“

4.1.7 Суочавање

Ходоровски, али и готово сви други психолози сматрају да је неоподно суочити се са особама које се извршиле злостављање, писменим или усменим путем, како бисмо повратили снагу и поставили се у равноправан положај са починиоцима.

Суочавање са једним или оба родитеља се одвија у пет фаза: предочимо му/јој шта је учинио/ла, како смо се осећали поводом тога, све што је то проузроковало, због чега и данас патимо и зато тражимо одштету, која може бити и симболична.

Након подмиривања дуга, од родитеља се не може очекивати да се промени. Јер, да је радио на себи, одавно би постао свестан и сам затражио опроштај.

Кад се прихвати одштета, успоставља се однос две одрасле особе, које имају право да даље буду то што јесу. Ако се одштета не деси, потребно је да се родитељ „казни“ тако што се на кратко или заувек прекида контакт са њима. Ако родитељ одбије одштету, „живот ће се побринути да то учини на други начин.“

Оно што је олакшавајуће и са чим се потпуно слажем је да у породици једина права хијерархија треба да буде према свесности, а не према старости. Нажалост, учени смо да се родитељи морају поштовати по сваку цену, док не схватимо да је цена превелика и одлучимо да се супротставимо, не само родитељима, него и целом друштву.

Суочавање нам служи да, на крају, прихватимо да од родитеља никада нећемо добити оно што нам је било потребно, да дозволимо себи све оно што нам је недостајало и да спречимо да се овај чвор опет створи у наредној генерацији.

Ходоровски, на крају, предлаже неке од психомагијских чинова: сахрањивање родитеља из прошлости (женску сребрну и мушку златну фигуру с именима и сликама родитеља треба закопати и посадити жбун изнад), ослобађање вербалног злостављања (записивање и слање родитељима свих увреда са кутијом слаткиша) или крађе детињства (играти игре на срећу... или се, у мом случају, играти у блату.)

Злостављање је последња замка коју треба да превазиђемо, како се негативни обрасци не би понављали даље у породичном стаблу.

4.1.8 Тело и додир

Уколико се не суочимо са болом, заједно са њим похрањујемо и много беса.

„Коначно сам допустио да моји мртви умру. Шта ми је остало од њих? Безгранична захвалност, то ми је остало. Дали су ми живот, сад бих коначно могао да га живим.

Имаш право на живот, сада напред. Сам, такав какав си, чекаћеш себе на крају пута!“

Ми се рађамо са савршеним телом и духом, али га породично стабло искривљује. И зато се већина људи осећа несавршено, поготово жене из патријархалних средина.

Рад на телу и са телом саставни је део рада на породичном стаблу, помаже нам да се ослободимо граница и „има за циљ да пробуди осећај апсолутног здравља, вечне младости и бесмртности.“

Успостављање (поновног) односа са собом и рedefинисање односа са другима не може бити теоретско, него мора да се доживи кроз тело, кроз додир, у садашњем времену и простору.

Породично стабло преноси склоности ка болестима, стварним или симболичким. Потом је ту и концепт о телу који нам пренесу током детињства: оно је увек у једној од крајности (лепо или ружно, мршаво или дебело, никад довољно добро); предмет је коментара и критика који постају

саставни део наше представе о себи. Ходоровски нас учи да се свесно доживимо, без туђих перспектива, али не кроз огледало, него кроз унутра.

Нисмо научени да доживљавамо себе на свој начин, него на начин на који нас додирују, милују или кажњавају.

Један од циљева нашег путовања кроз живот је да научимо да се повежемо са другим особом, не уносећи злостављања нашег стабла у однос који градим.

„Када додирујемо, сажимамо у том контакту све што јесмо, свесно и несвесно.“

„Додир може да пренесе истину коју не може да пренесе реч.“



Слика 10 и 11. Додир

4.1.9 Болест

За шамане и народне исцелитеље терапија није наука, него уметност. Многи народи познају исцељивање предака кроз ритуалне плесове или песме. Психошаманска дела, са својим драмским карактером светог тетра, имају циљ да запрепасте клијента и тако иницирају његово самоисцељење.

Човек често своју болест осећа као биће које је јаче од њега, а Ходоровски износи хипотезу да болести узрокују наше стабло и друштво путем наређења и забрана које нам преносе родитељи.

4.1.10 Свест и смисао

Рад на породичном стаблу је рад на промени нивоа свести.

„Свесно биће је победило поистовећивање с речима, а у глави му влада тишина: зна како да буде. У свом емоционалном центру објективно просуђивање замењује критику: зна како да воли. У свом сексуалном центру страсти су добро каналисане, незадовољство је поражено: зна како да ствара. Контролише своје бескрајне потребе, тако што их своди на суштинске, не самоуништава се: зна како да живи. Не поима простор, он постаје простор. Не осећа време...“

Пут реализације у четири центра је пут од себе ка себи: од ухваћености у породичне замке до ослобађања од њих, током кога сазревамо као аутентичне личности. За ово је потребно да се одвојимо од породице, испитамо детиње ране и, на крају, симболично умremo.

Наша лична реализација, потпуно развијање наших талената и способности, постаје мера висине на којој се наше стабло може исцелити, што је, на крају, и задатак сваког од нас – кад завршимо рад на себи, потребно је вратити се стаблу и помоћи да се исцели изнутра.

И као и на свим другим плановима: не рачунају се мисли, него дела.

„Прихватање себе је херојски чин, јер подразумева рушење унутрашњих ограничења које стварају породица, друштво и култура.“

„...особа која је достигла зрелост може да се постави на место другог; да преузме према својој жељи како главну, тако и споредну улогу у сцени која се догађа; равнодушна је према критикама и похвалама и не зависи од старих осуда које јој је породично стабло наметало у детињству. Такође је у стању да се изрази јасно и са ауторитетом, као и да слуша пажљиво и без критике. Општи тон њеног живота - упркос искушењима и препрекама - јесте дубока радост жиивљења, независна од околности. То је особа која добро познаје захвалност и практикује великодушност, иако је у стању да се одбрани и сачува своје достојанство ако је неправедно нападнута. Има сјајан осећај за своју одговорност пред свим што је окружује, такође на друштвеном или планетарном нивоу. Поред свега, ова особа је у стању да не напада простор других и пристаје да се повинује околностима пре него сопственој жељи за потпуном моћи. Нема потребу да искоришћава нити да поседује иког и своју супериорност не заснива на понижавању других. Ни с ким се не пореди, надметање је заменила опонашањем и тежи да обухвати што је могуће шире разумевање разноликости људских искустава“.

Ако нисмо унапредили себе и ако нисмо у миру са собом, не можемо исцелити стабло. Потребно је преиспитати ниво задовољства и независности у сва четири центра, а затим елиминисати све што је вишак - тако стабло постаје благо и никад више замка, а оно што дајемо породичном стаблу, на крају дајемо себи.

„Разумети људско биће као некога ко стално напредује, трансформише се и с циљем нам допушта да потврдимо да је могуће да се развијамо све док не дођемо до тренутка смрти, која се дешава у право време – никада прерано – и у блиставом стању свести. Због тога је неопходно да покушамо да заиста пронађемо себе док за то има времена, да будемо увек будни (фатална несрећа може да се догоди у било ком тренутку) и да се потрудимо да нас смрт не изненади незадовољне“.

4.2 Платформа Уткано под кожу - уметнички сараднички пројекат и онлајн изложба

У потрази за радом Јелене Ковачевић Воргучин, наишла сам на платформу Уткано под кожу / Woven under the skin⁶⁵, која одмах привлачи моју пажњу двома фотографијама на којима су, у женски длан, уткане црвене нити.

Ову групну онлајн изложбу иницијално покрећу две уметнице из Хрватске 2021. године - Ивана Огњановић и Маре Шуљак. Заједно са још четири уметнице (Ана Сладетић, Јосипа Бубаш, Хана Лукас Мицић и Ксенија Шпанец), оне испитују заједничку тему женског наслеђа, повезујући, у својим радовима, традиционалне и дигиталне медије, изражавајући се кроз цртеж, ткање, шивење, вајање, фотографије, приче, видео...

Кроз радове, испитују однос са властитим телом и гласом, са старењем, односе са партнерима и члановима породице по женској линији, родне и полне улоге које се јављају у друштву у коме живе.

Такође, чињеница да већина ових радова настаје током пандемије или је њена последица, додатно појачавају и на површину износе неке од дубоко укоревених образаца, са којима се свака носи на свој начин - неке са захвалношћу, неке са љутњом и отпором...

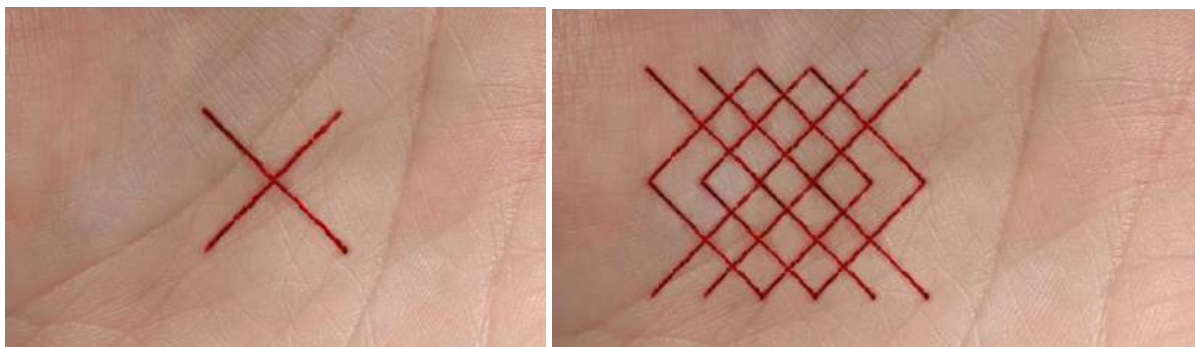
Како је, с једне стране, масовна (само)изолација утицала на продукцију и дистрибуцију уметничких дела, а са друге лично погодила сваку од ових уметница и финансијски и просторно, оне су желеле истовремено и да изразе и поставе питања, раде заједно, помере границу између традиционалних и савремених медија, али и да свој рад представе широј публици на друштвеним мрежама.

Пројекат су реализовале у склопу "Програма дигиталних прилагодби" Министарства културе и медија Републике Хрватске.

Наредне године, 2022, платформу „Уткано под кожу“, под називом „Њихова ткања“, отварају за размену са другим уметницама из региона, али се придружују и неке уметнице из света. Циљ овог пројекта, осим повезивања и размене, јесте и стварање подршке креативности, чије вредности већина (и самих ауторки) није свесна.

Изолација, која је довела истовремено и до кризе, услед немогућности финансирања рада уметница, али и до преоптерећености разним кућним пословима, учења са децом и изналагања разних привремених решења, додатно је појачала и утицала на промишљања ових уметница.

Неки обрасци су наслеђени, неки муком стечени, са већином њих се и данас боримо.



Слика 15 и 16. Платформа Уткано под кожу и Њихова ткања

⁶⁵ <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projektu>, приступљено 20.9.2023.

Како ауторке кажу:

„Размјеном призора и прича који приказују наше животне навике славимо шароликост фантастичних механизма женске самоорганизације и отпорности! Првенствено желимо придонијети нормализацији свих стања и осјећаја из којих израстају наши особни обрасци понашања, потицати промишљање родне (не)равноправности и дати простора да тренутачна напетост прерасте у препознавање, суосјећање, сузе или смијех.“

Ивана Огњановац и Маре Шуљак су се упознале 2001. године на Академији ликовних умјетности у Загребу, на којој су обе магистирале сликарство 2008. Као уметнички двојац сарађују од завршетка магистарских студија, а од 1999. излажу на групним и самосталним изложбама у земљи и иностранству и учествују и на разним међународним уметничким резиденцијама и филмским фестивалима. Обе тренутно живе и раде у Загребу.

За платформу Уткано под кожу осмислиле су пројекат „Розе приче“.

4.2.1 Розе приче

„Розе приче“ ослониле су се на радове из циклуса ПоВЕЗивање које су извеле 2020. години, од којих су, додавањем звука, направиле серију кратких, анимираних филмова. Рад обухвата пет филмова: Именице женског рода, Није то код нас, Мала Бабарога, Кобила Сузи и Покупи чарапе.

Свим радовима заједничка је розе подлога у техници акрила и вез вуном и концем на платну.

Термин „розе“ (пинк) први пут је употребљен као назив боје крајем 17. века. У Европи и Америци ова боја асоцира на нежност и романтику, а у комбинацији са црном – на еротизам и завођење.

Тема рада је женско наслеђе, са нарочитим освртом на улогу жене у кући: употребу именица женског рода за разне предмете у домаћинству (вц шоља, када, простирка, веш машина, врата, соба, кућа...); именице женског рода међу животињским светом (кокошка, гуска, патка, кобила...), а посебно на обавезе које, углавном, једна жена има у домаћинству.

Кроз врло једноставну, а упечатљиву графику, кроз песмице за децу, оне се, на шаљив начин, дотичу свакодневних изазова које морају решити као жене, „на својој кожи и под својом кожом“.



Слике 17, 18, 19, 20. Розе приче

4.2.2 У потрази за женственим

Осим њиховог заједничког рада, са платформе „Уткано под кожу“, издвојила бих још рад Хане Лукас Мицић, „У потрази за женственим“. Хана је рођена у Сплиту 1980. године, а вајарство је завршила у Загребу 2002. године. Бави се скулптуром, илустрацијом и интердисциплинарним формама „које укључују облик, материјал, знак, ријеч и/или покрет“.

„У потрази за женственим“ састоји се из четири дела: „Траговима шуме“, „Траговима тијела“, „Траговима скулптуре“ и „Дневник излечења“. Од Трагова, осим скулптура, прави и кратке филмове.

У „Траговима шуме“, Хана препознаје женске облике и делове тела у шуми. Јако је интересантна алузија на то како се решити „нежељених гранчица“ на пример, или како повезује савете које је добијала од баке и маме са природом и њеним начином функционисања.

У „Траговима тела“, у нежно белом рељефу, испитује крхкост женског тела и покрет кроз дисање.

У „Траговима скулптуре“, израђује два дела женског торза и на духовит, а суптилан начин се бави питањем женских длака – длакама испод пазуха и пубичним длакама, које имају много дубље и заплетеније „корење“ него што се чини на први поглед, а под слоганом „Неш ми га ти то мало длака“.



Слике 21, 22, 23, 24. У потрази за женственим – Траговима скулптуре

Рад завршава „Дневником излечења“ у коме су приказане све идеје и инспирација за рад кроз речи и фотографије, али и суштина женске подршке, прича о бакама и мајци и њиховим ручним радовима, наслеђу које је ауторка добила и на који га је начин себи прилагодила.

Изузетно женствен, суптилан, духовит, визуелно високо естетичан рад.

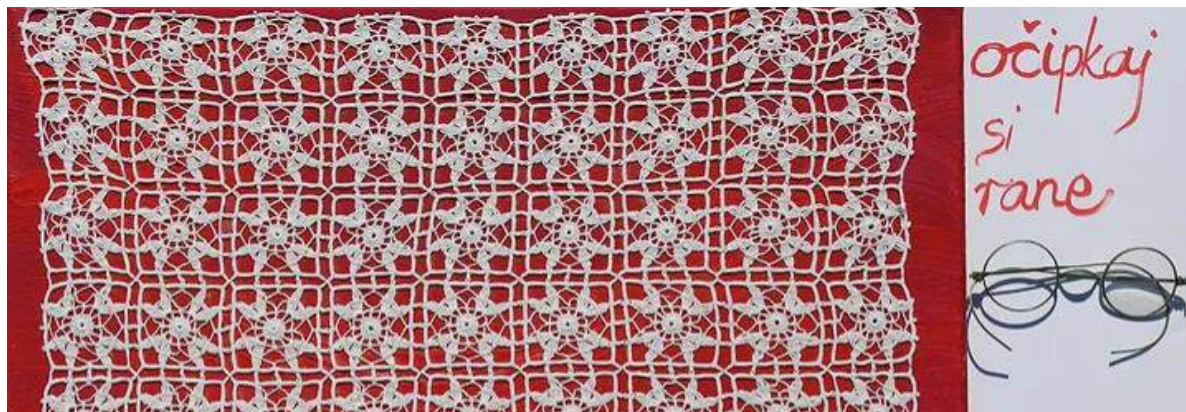
4.2.3 Њихова ткања

Из дела платформе под називом „Њихова ткања“, од тридесет једног рада, издвојила бих само неколико који су инспирисали моја размишљања и даљи уметнички рад у оквиру ове теме.

Оно што се провлачи кроз већину радова су приче бака и мајки, нити, ткања и тканине, кухиња и елементи покућства, старе фотографије.

4.2.4 Очипкај си ране

Без речи, рад „Очипкај си ране“ Тимее Марушић Хрен, говори о повезаности жене са ручним радовима, нарочито везом, за који се везују бројне магијске радње.



Слика 25. Очипкај си ране

4.2.5 Женско наслијеђе

Сличног концепта је и рад „Женско наслијеђе“ Монике Цвитановић Запер: окружена концима и тканинама мајке кројачице, али и везом, она почиње да ради током пандемије, да би сачувала своје ментално здравље. Ипак, она не жели репетитивност, јер је то асоцира на патријархат, него неуредношћу изражава свој бунт и неслагање са њим. Такође, битан јој се сам тренутак стварања и присутност у њему, а не крајњи производ. Будући да су радови настали у Аустралији, приметан је и утицај аборидинске уметности.

4.2.6 Повијест генерације

Као трећи рад на мање-више исту тему нити и тканина, издвојила бих још рад Иве Чукељ „Повијест генерације“ – бака, мајка, тетка и она, кроз видео рад, заједнички раде на изради велике таписерије, свака у својој техници.

4.2.7 Моја мама - дарови земље

Кроз рад „Моја мама - дарови земље“, Сања Геровац, у форми једноставног видеа са старим фотографијама, прича причу о својој мајци и наслеђу које је добила од ње – све дарове које је од мајке наследила; али и све оно што мама није имала, па је она сама научила и цени их подједнако као дарове.

4.2.8 Жена-кућа vs. кућаница

Сличну једноставну форму има и видео „Жена-кућа vs. Кућаница“ Иване Огњановац, али са другачијим погледом на ствари: кућа мора бити женско, налик на пужа: сама своја кућа.

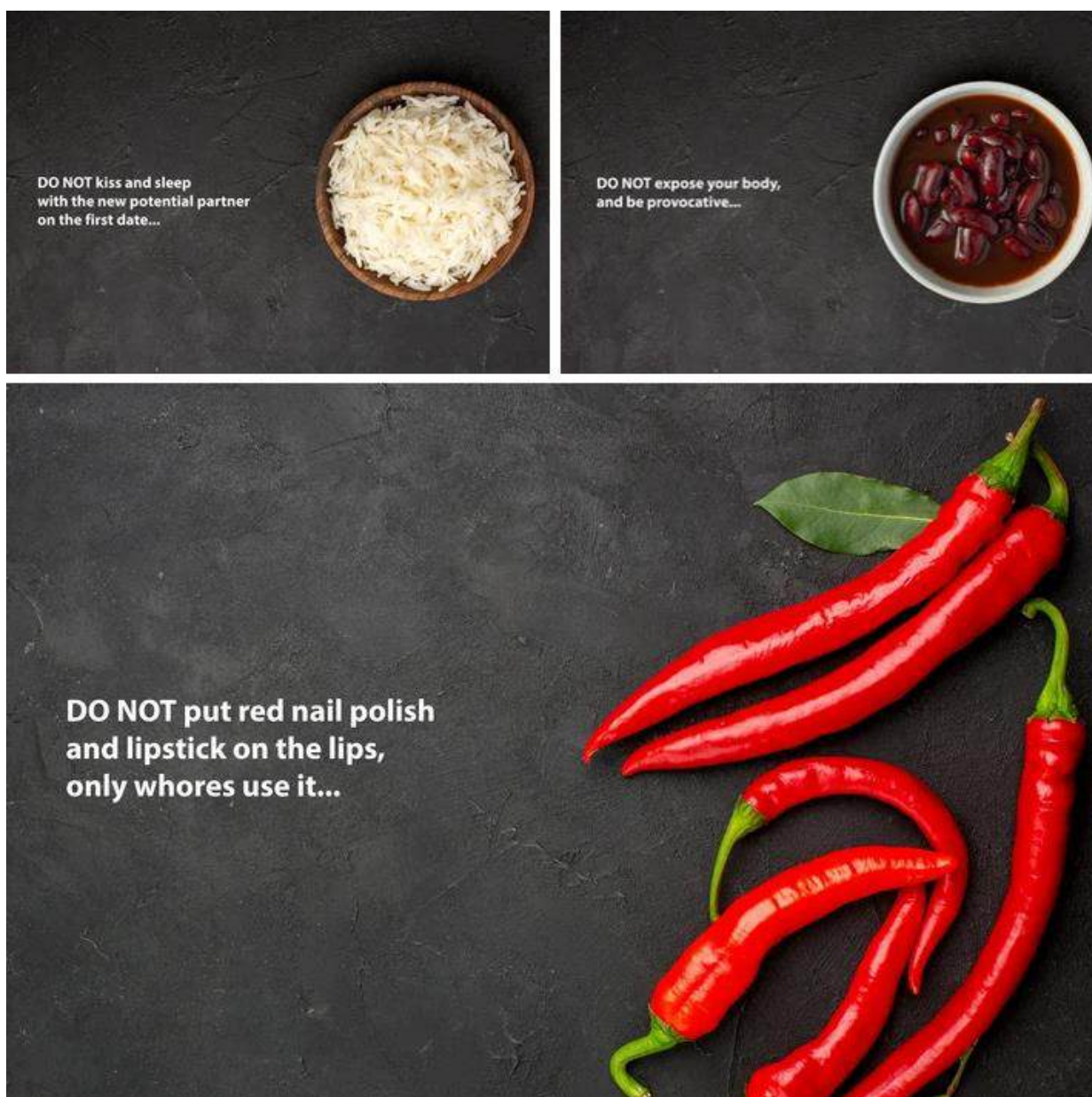
Ипак, три посебна рада која су утицала и на мој уметнички рад су: „Кухињски савјети“ Христине Зафировске, „ПМС Блуз“ Јелене Јанев и „Веза-Бонд-Нит-Стрин“г Јелене Ковачевић Воргучин.

4.2.9 Кухињски савјети

Христина Зафировска је македонска уметница, која се бави сликарством, графичким дизајном, инсталацијом, цртањем, фотографијом, сценографијом, рестаурацијом и конзервацијом слика и фреско слика, мозаика и видеа. Активно учествује у локалним и регионалним пројектима, пограничној сарадњи у области културе, такође на многим фестивалима, уметничким скуповима, симпозијумима, јавним презентацијама на Балкану, Европи и шире.

Рад „Кухињски савјети“ на јако занимљив, упечатљив и визуелно јасан начин повезује забране које као женска деца сви добијамо („покриј се, немој бити провокативна, не спавај са партнером на првом споју; не користи црвено – то је за курве“) са кухињом, местом где се најчешће добијају ови савети од бака, мама и осталих жена.

Христина преиспитује последице које такви савети имају на женску децу, а који се касније јављају у виду депресије и несигурности због неразвијене сензуалности. Она види директну везу намирница које су жене користиле са саветима које су давале.



Слика 26. Кухињски савјети

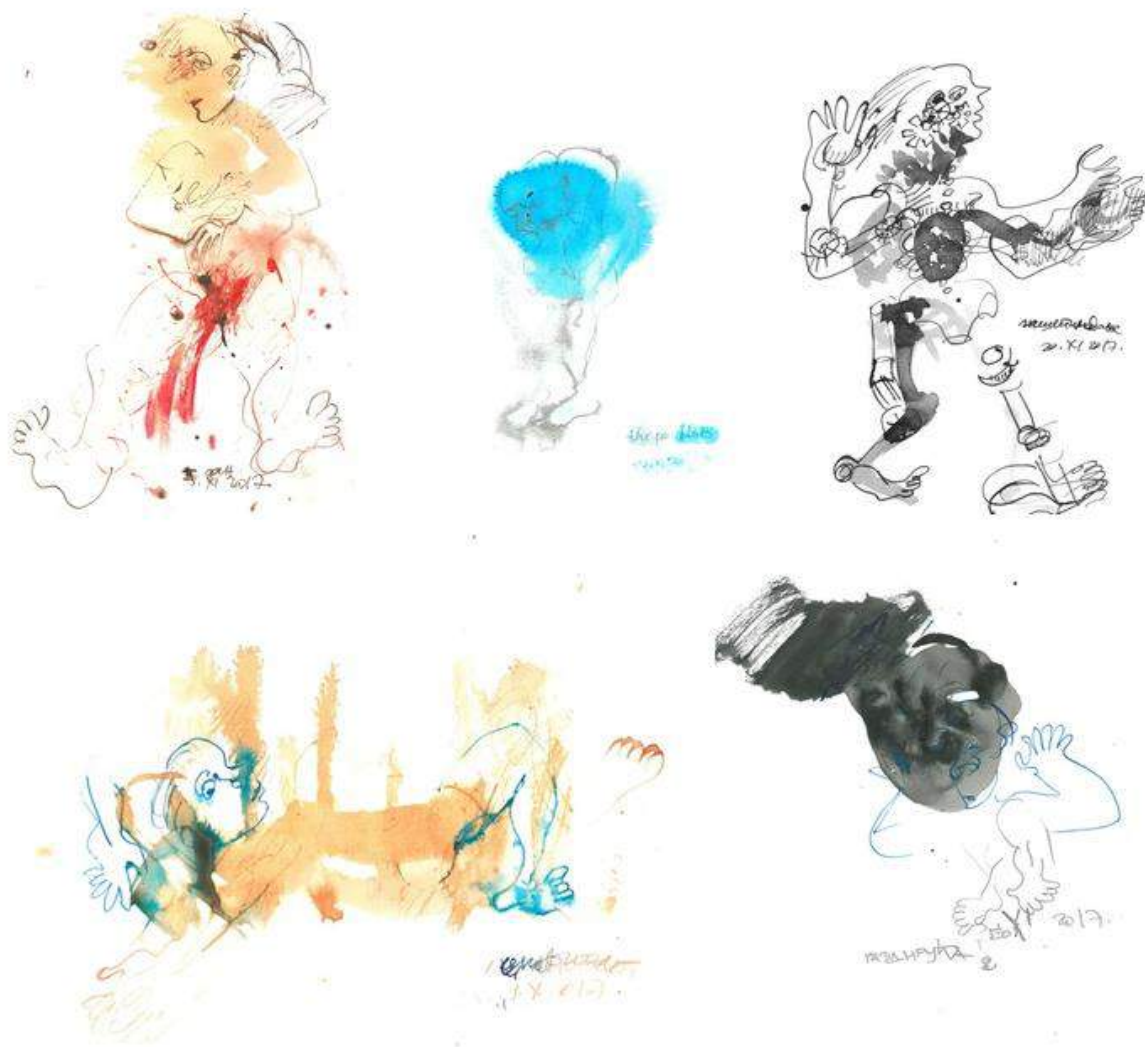
4.2.10 ПМС Блуз

Јелена Јанев је вајарка, која се бави визуелним уметностима, пре свега скулптуром, уметничком инсталацијом и уметничким радом у области сценског дизајна. Учествовала је на многим групним и самосталним изложбама и уметничким симпозијумима, а њена дела налазе се у Музеју савремене уметности Војводине, Тера музеју у Кикинди, као и у Немачкој и Америци. На Факултеру техничких наука предаје уметничке предмете на Катедри за уметност, Одсек за уметност и дизајн, Департмана за архитектуру и урбанизам у Новом Саду.

Јелена је, у оквиру „ПМС блуза!“, представила два рада: серију цртежа током менструалног циклуса и перформанс „Диши, диши, гурај!“

Са Јелениним радом већ сам била донекле упозната, што кроз њен докторски уметнички рад, што кроз сарадњу на једном од фестивала које смо заједнички спремале.

Веома ценим начин на који се она изражава, њено суочавање са табуима и огољавање до суштине процеса како саме менструације, тако и њеног доживљаја порођаја. Такође, искреност која је води кроз цео процес је ослобађајућа и веома препознатљива, чак и ако сам имала потпуно друга искуства.



Слика 27. ПМС Блуз

4.2.11 Веза-Бонд-Нит-Стринг

Јелена Ковачевић Воргучин (1975, Нови Сад) завршила је студије сликарства на Академији уметности у Новом Саду (1998), а магистарске из области фотографије на Факултету примењених уметности у Београду (2003). Уписала је докторске студије из области Ликовних уметности на Академији уметности у Новом Саду.

Запослена је на Академији уметности од 2000. године, где тренутно ради као ванредни професор на Катедри за фотографију. Своје радове је излагала на 18 самосталних изложби у земљи и на више групних изложби у земљи и иностранству. Поље истраживања и деловања примарно налази у медију фотографије, често пробијајући класичне границе фотографске слике. У жижу интересовања увек поставља човека, његов однос према себи, другима и према животу.

Јелена, кроз снимак остарелих шака, које плету и расплићу један џемпер, прича причу о једној породици, симболичним представљањем црвене нити. Други део рада је *(Не)завршен*, џемпер који је њена мајка плела за унуку годинама, а никад га није завршила, јер је умрла у међувремену.

„Суочавање са смртношћу, неухватљивости тренутка и пролазношћу материје одређује начин интердисциплинарног приступа истраживању протока времена и стварања материјалног трага породичног живота и сећања. Рад се бави питањем сећања и пролазности, те пропитује колико су наша сећања, лична, породична и колективна, кроз проток времена статична, непромењива, поуздана и крхка.“⁶⁶

Са Јелениним радом сам се, уживо, упознала у Галерији „Рајка Мамузовића“ где је био приказан њен докторски уметнички рад, чији су ово фрагменти.

Чак и пре него што сам је упознала, од Јелене Јанев и Верице Немет (Тера Кикинда) чула сам да треба да га погледам, јер она прича о истој „непрекинутој црвеној нити“ која ја мотив и мог рада.

Веома сам се препознала у Јеленином раду. Препознала сам исту ту нит, носталгију за женама које су отишле (у мом случају: бакама) и сету која остаје након њиховог одласка, а изнад свега сам схватила да, иако је та веза невидљива или наизглед прекинута у односу са мојом мајком, не значи да није постојала и да не постоји; као и да ме, преко ње, повезује са свим осталим женама из породице, али и са женама ван породице.



Слика 28. Веза-Бонд-Нит-Стринг

⁶⁶ <https://balkantv.rs/doktorski-projekat-jelene-kovacevic-vorgucin-u-galeriji-rajka-mamuzica/>, преузето 15.9.2023.

4.3 Перформанси и инсталације Чихару Шиоте (Chiharu Shiota)

Са радом Чихару Шиоте упознала сам се читајући докторски уметнички рад Јелене Јанев. Одмах су ме привукле црвене нити и било ми је врло лако да се повежем са чаробним просторима које ова уметница креира.

Чихару Шиота је рођена 1972. у Осаки у Јапану. Њен отац се бавио производњом кутија за паковање рибе. Она се није видела у том породичном послу, па је, као тинејџерка, почела да сакупља и лепо слике уметничких дела из новина у албум, због чега се и одлучује да упише сликарство.

Студирала је уметност на Универзитету Сеико у Кјоту, који је имао програм размене са Аустралијским националним универзитетом и где је направила први искорак ван сликарства 1994. године. Тамо је урадила први перформанс „Becoming paint“, прекривајући се црвеном бојом и умотавајући се у бело платно. Та боја је била отровна, изјела јој је кожу лица, од чега се опорављала месецима. Тако се окренула сопственом телу и тродимензионалном свету који јој је пружио много више могућности него сликарство.

Након основне дипломе сликарства у Кјоту, одлучила је да настави своје уметничке студије у Берлину од 1997, који је у то време пружао много веће слободе. Студирала је на Берлинском Универзитету лепих уметности (Berlin University of Fine Arts), затим Универзитету лепих уметности у Хамбургу (Hamburg University of Fine Arts) и радила у студију Ребеке Хорн (Rebecca Horn).

Била је веома заинтересована за рад пољске уметнице Магдалене Абаканович, која је такође користила влакна у свом раду, али се, грешком у преводу, пријавила — и била прихваћена — код Марине Абрамовић.

Прегледајући њене ране радове, испуњене костима, пилећим ногама, блатњавим луткама и хаљинама, ватром и помало морбидним призорима (само)деструкције, немогуће је не приметити Маринин утицај; као и утицај Ане Мендиете, кроз ангажовање наог тела у перформансима.

„Марина Абрамовић је проширила моје разумевање уметности“, каже она. „Отишли смо са групом студената у Француску и живели као монаси, нисмо јели и причали недељу дана. Ове идеје уметности су биле нове за мене.“⁶⁷

Из те ране фазе веома је занимљиво и њено истраживање породице „My cousin's faces“⁶⁸ из 1998. године, из групне изложбе „Finally“ у Хановеру (Kunstverein Hannover), која представља шест стотина фотографија њених рођака.

Већ међу првим радовима (од 1996.) почиње да употребљава црне нити, од којих ће касније формирати јединствени стил, који је у великој мери прича о одсутности, односно који представља продужетак (њеног) одсутног тела. Тада, по први пут, употребљава и црвене нити, али веома дискретно.

Овај концепт се, временом, мења и нити почињу да преузимају, повезују и доминирају над свим осталим елементима и свим њеним инсталацијама.

Такође, прегледајући готово три деценије њеног рада, приметила сам две ствари: рециклажу и цикличност. Већина мотива (кључ, брод, хаљине, поруке, ципеле, кофери, прозори, минијатуре покућства, болнички кревети) се не мења; на различитим изложбама и у новим просторима, враћа им се на другачије начине, прилагођавајући их задатом амбијенту. Чини се да су то исти прозори, исте ципеле, исти кофери и минијатуре које изнова и изнова користи. Веома је

⁶⁷ [Common thread: Chiharu Shiota's installation... | Anna Schwartz Gallery](#), приступљено 20.9.2023.

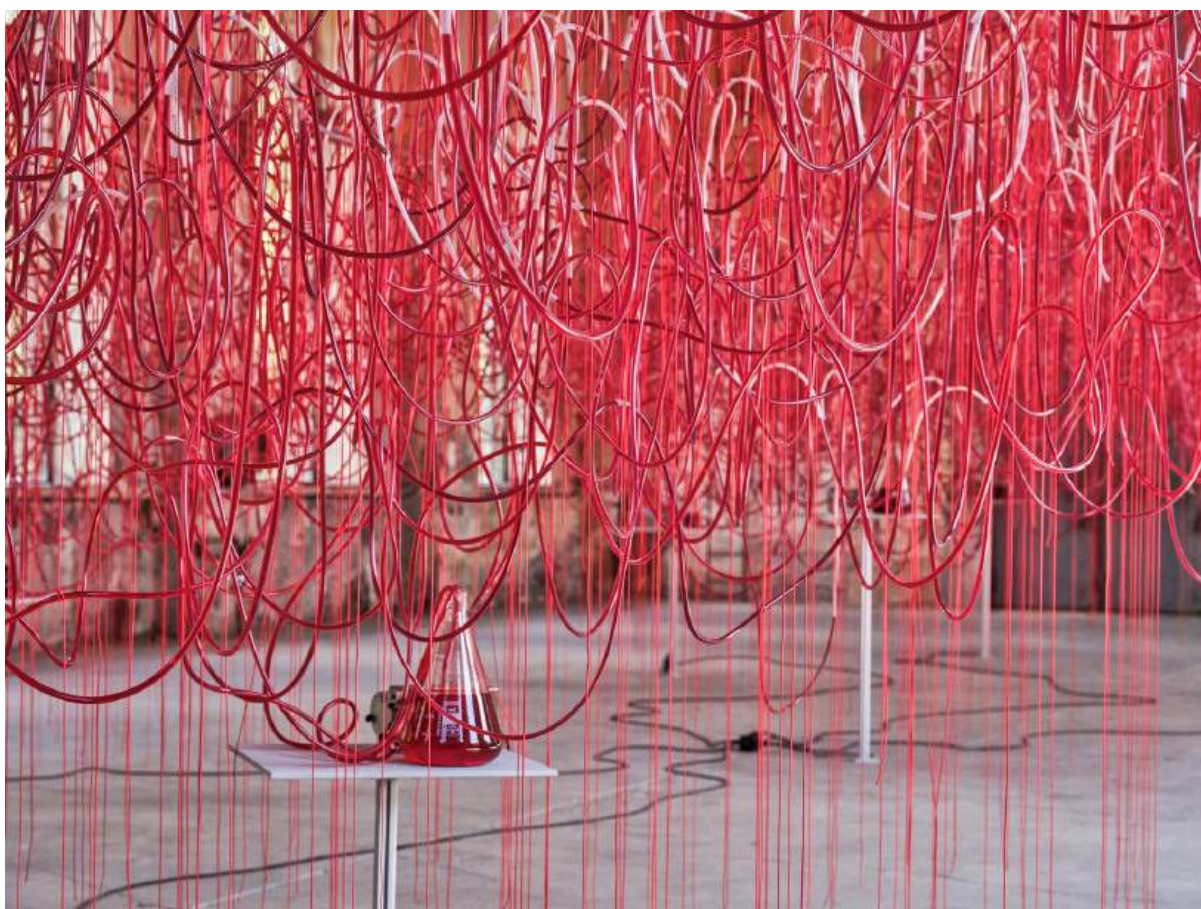
⁶⁸ <https://www.chiharu-shiota.com/my-cousins-faces>, приступљено 20.9.2023.

занимљива, али и веома практична (с обзиром да годишње направи велики број изложби широм света) идеја о цикличној употреби одређених предмета.

„Мени се то чини као једно путовање. Стално се враћам истим интересовањима“, каже она, додајући са мало ироније: „Постављам велика питања, тако да не мислим да ћу ускоро успети да пронађем одговор“.⁶⁹

Наредна фаза испуњена је размишљањима о болести, смрти, пролазности, јер се и сама сусрела са болешћу. Простори које креира од белих болничких кревета или црних кишобрана изазивају приличну нелагоду, саосећање и страх. Још упечатљивија је инсталација огољених крвних судова - толико једноставна, суштинска, и колико год да је потресна, не дозвољава да одвојимо поглед од ње. Истовремено нас плаши и фасцинира изложеност и осетљивост нашег суштинског бића.

„Са пулсом од око 70 откуцаја у минути, око 10.000 литара крви се упумпа у око 100.000 километара крвних судова сваког дана.“



Слика 29. Чихару Шиота: Ко сам ја сутра?

Иако ствара у континуитету од 1994. године, њен рад постаје светски познат и признат од 2015. године, када је представљала Јапан на Венецијанском бијеналу са инсталацијом „Кључ у руци“, која је била једна од најпосећенијих и најфотографисанијих – два чамца изнад којих, на

⁶⁹ [Common thread: Chiharu Shiota's installation... | Anna Schwartz Gallery](#), приступљено 20.9.2023.

бескрајним црвеним нитима, виси 50.000 кључева. Након овог успеха, излаже у галеријама и музејима широм света.

„Живот је путовање неизвесности и чуда, а чамци симболизују носиоце наших снова и нада.“

Након овог успеха, чини се да уметница фокусира свој рад на иста интимна и универзална питања, али на један много нежнији и оптимистичнији начин – кроз доминантне црне, беле и црвене нити.

„Преобразила сам патњу да створим нешто ново и пуно наде.“



Слика 30. Чихару Шиота: Киша успомена

Сва њена дела попримају облик простора у коме ради – у тој сигурној заштитној опни, она разапиње велики број својих тананих нити.

Када кревете повеже црним нитима, све постаје некако мање страшно, а више мистично, паучинасто, помало заборављено.

„За мене, црна је као универзум — не можете пратити само једну нит и све постаје бесконачно.“

Када користи бели конач, простори одишу надом, ведријим тоном, некаквом светлошћу, изгледају као да су снови, а не стварност. Са друге стране, бродови који нас односе „на онај свет“ имају лакоћу, ведрину, не изгледају ни мало злослутно.

„А бела је за мене празна боја, чиста, као нови почетак. У Јапану је то боја смрти, али смрт за мене не значи крај, то је више облик празнине и такође нови почетак.“

Најзанимљивији и најинтригантнији простори су, за мене, они које креира користећи црвене нити, јер изгледају као велике материце.

Ипак, за разлику од мог схватања нити као женског наслеђа, према јапанској (али и кинеској) легенди, ове нити повезују мушкарца и жену којима је суђено да се, упркос свему, нађу. Та нит спаја њен и његов мали прст и растегљива је, али се никад не може прекинути.

„Црвена је боја крви и за мене симболизује људске односе, како смо сви повезани једни са другима. На неки начин, говоре о истој ствари: како смо ми као људи увек мали део нечег много већег.“

У средишту сваке од њених великих инсталација, као залеђени, налазе се предмети из свакодневног живота.

„Осећам да су предмети које поседујемо као трећа кожа, каже она. Ми акумулирамо ове ствари и преносимо своје присуство и наше сећање на њих. Често застарели, оптерећени непробојном историјом, ови предмети... представљају благо које нуди сећање, које се може видети, али не и додирнути.“⁷⁰

Суочена са пандемијом, она се окреће унутрашњем простору дома, свакодневици и тајним везама које имају предмети унутар њега и користи минијатурни намештај, као да се и игра и враћа у време детињства и безбрижности. Са друге стране, у ситуацији ограниченог кретања и ограничених слобода, она прича о заглављености међу тим предметима, док нам спољашњи свет остаје само у сећању.

За Шиоту, њена уметност је дом, медиј комуникације са светом.

Такође је занимљив појам куће који испитује кроз неколико инсталација: једну од прозорских стакала, другу од кофера, трећу од црвених нити. Једна од њих, названа „Мала соба“, односи се на речи које је Франц Кафка написао у дневнику који је водио између 1917. и 1919. године: „Свако носи собу у себи“. У овој констатацији видим везу са мојим радом, али и у другом смеру – осим што их носимо у себи, сви ми креирамо ове собе и ка споља, у реалном простору.

Ципеле и кофери асоцирају на путовања, некима тешка, некима једини начин да преживе, и та носталгија и неизвесност се осећа у њима. У свакој инсталацији се осећа одсуство. Она пропитује универзалне теме, које изазивају (различита) сећања код сваког појединца.

Ту су и безбројне странице, делови књига, слова у овим нитима.

„За мене су књиге начин комуникације током времена. Могу да чујем гласове људи из 15. века и да се повежем са људима у непознатој будућности.“

А онда и чаробне, огромне хаљине, од блатњавих до црвене и беле. Одећа је „друга кожа“.

„За мене је материјал продужетак тела, као успомена испод коже.“

Она објашњава да одећа „може бити важнија од коже јер нуди могућност да се толико тога изрази о сваком од нас. Они говоре више од боје коже, старости или националности особе. Они су увек са нама у свакодневном животу, постајући оличење наших сећања, нашег постојања. Када умremo, наше постојање се одражава у нашој одећи и предметима којима се окружујемо. Постојање у одсуству: то је једна од тема мог рада.“

Одсуство је за њу „ментално свесно присуство“.

Мени се чини да је, у суштини ове теме одсуства, одсуство женског, женствености, читаве генерације жена и због тога ми је посебно потресно.

⁷⁰ <https://www.kunstraumdornbirn.at/ausstellung/chiharu-shiota>, приступљено 21.9.2023.



Слика 31, 32, 33, 34. Чихару Шиота: После тога (1999), Памћење коже (2001), Вишеструке стварности (2022), Памћење испод коже (2023)

Ипак, какве год нити и предмете да користи, чини се као да се сви њени радови испитују концепт времена, пролазности, покрета, снова. Сви позивају на физички и емоционални ангажман. Сви су веома прочишћени, иако понекад затрпани шумом предмета, одишу једноставношћу, сведеношћу, као да нема ни једног сувишног елемента, све је у хармонији.

Њени радови су ефемерни у простору, али не и у људском памћењу – кад их једном видимо (а вероватно још интензивније: кад их доживимо), сигурно их не заборављамо. И интимни и универзални, те вероватно зато толико пријемљиви, они кроз свако индивидуално искуство доприносе колективном доживљају.

Њена уметност је њена религија. Високо естетична, вишеслојна, доступна за разна читања и осећаје.

4.4 Жене које трче с вуковима

Књигу „Жене које трче с вуковима“⁷¹ послала ми је колегиница Христина Шормаз, која је није ни прочитала, али је претпоставила да би мени могла бити корисна.

Књига је огромна и, као ни „Метагенеалогiju“, нисам могла да је читам од једном. А мислим да то није ни могуће. Једноставно је потребно време да се неке ствари разумеју, размисле, прихвате.

Вратила сам јој се неколико пута, након што сам је завршила, током писања делова доктората. Таман кад сам мислила да сам завршила са референтним делима и кад сам почела да размишљајам о извођењу, схватила сам да су готово сви делови које желим да изведем као уметнички пројекат – из ње. Па сам јој се вратила још једном, да будем сигурна да нисам нешто пропустила.

Одувек ме интересује психологија, а ауторка Клариса Пинкола Естес (Clarissa Pinkola Estés) је психолог и психоаналитичар. Али, не било какав, него је докторирала из етно-клиничке психологије, а постдокторске радила из аналитичке психологије. Осим тога, она је песникиња и уметница, али пре свега - приповедачица, која у свом раду користи приче као лек - да помогне у „психоархеолошком ископавању рушевина женског подземља“. Такође, тражи најстарије верзије прича из читавог света, упоређује их и тражи архетипске обрасце у њима, како би дошла до по(р)ука које су се, временом, намерно или случајно, изгубиле, а све то како би разумела инстинктивни живот људи.

У овој књизи, на предиван начин, дели многе од прича које је сакупила, како би помогла нама женама да се вратимо својој правој природи. Читајући је, осећала сам се као да сам код ње на психотерапији; препознала сам се у већини прича, у великом броју тих искустава ње и других жена. Осетила сам као да сам коначно добила ту мудру мајку, баку, прабаку, коју одувек тражим. Ту огромну подршку, која саосећајно говори: „Разумем све о чему причаш и шта те мучи, била, преживела. Седи, добродошла у клуб“.

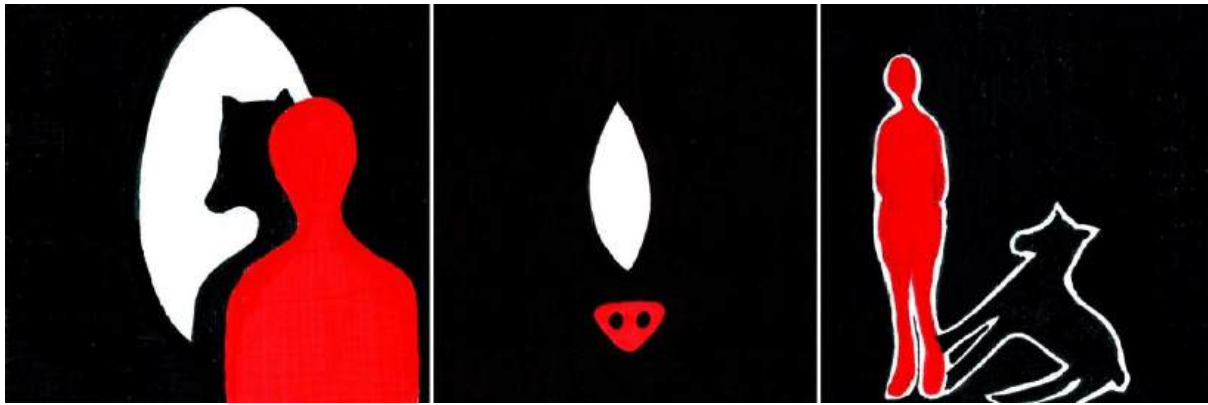
Такође, постоје делови књиге који ме, лично, нису дотакли, односно неки делови у којима ауторка описује догађаје за које сматрам да сам их проживела и превазишла, те тако нисам имала потребу да о њима пишем. Писала сам само о оним деловима који ме још увек тичу, који су, тренутно, битни за мене у овој животној фази.

Она види многе сличности жена и вукова, што је веома занимљиво, јер се и у нашој култури вукови веома поштују. Сматра да здрави вукови и здраве жене поседују оштра чула, разигран дух, оданост, жељу да се повезују, радозналост, велику издржљивост и снагу, интуицију, бригу за младе, партнера и свој чопор и да „сенка која каси иза нас несумњиво има четири ноге“.

Она се бави „дивљом женом“, али не у „свом модерном пежоративном смислу, у ком значи изван контроле, него у изворном смислу, у ком значи живети природним животом“, поседовати урођен интегритет и здраве границе. Ова синтагма, по њеном мишљењу, подсећа жене да се сете ко су и какве су заправо, одакле су дошле и шта је њихов задатак.

Тако, бити дивља жена „значи успоставити територију, пронаћи свој чопор, бити у свом телу са сигурношћу и поносом, без обзира на физичке способности и ограничења, говорити и деловати у своје име, бити свесна, будна, користити урођене женске моћи интуиције и осећања, укључити се у свој циклус, пронаћи своју припадност, уздићи се достојанствено, поседовати што више свести.“

⁷¹ Пинкола Естес, Клариса. Жене које трче с вуковима, Алгоритам, Загреб, 2004.



Слика 35, 36, 37. Дивља жена

4.4.1 Девојчица

Кроз приче, она нас води кроз све фазе женског одрастања – од наивне девојчице до мудре старице. Све пролазимо кроз њих, на лакши или тежи начин; а велику улогу у томе игра подршка родитеља. Без њиховог *нежног* вођства, живот је много тежи.

Девојчице које покажу своју инстинктивну нарав, углавном доживљавају многе патње: „Још од дојеначког доба их заробљавају, припитомљавају, говоре им да су тврдоглаве и непристојне.“

Жеља родитеља је да добију савршено дете, које се понаша у складу са њиховим схватањем света и обичаја, које се уклапа у друштво. Па, ако се родимо различите, стално нас покушавају променити, укалупити, „подвргнути поновним покушајима психичке хирургије“. Какве год биле, означене смо као „другачије“ са негативним предзнаком.

„Ако су вас икада назвали пркосном, непоправљивом, безобразном, лукавом, бунтовном, неукротивом, непослушном, онда сте на правом трагу. Дивља жена је у близини.“

На питање о нашој различитости од остатка породице („Зашто сам се родила у таквој чудној [или бешћутној] породици?“), нема одговора и треба да престанемо да га тражимо. Нисмо погрешиле, није до нас:

„Све што ви желите јесте љубав. Све што они желе јесте мир.“

Да би нас утешила, ауторка је измислила причу о Залуталој зиготи. Један од сигурних начина да се препознамо је то што не унемо да прихватимо комплимент. Она сматра да, у већини случајева, то нема везе са стидљивошћу или скромношћу.

Иако немамо намеру да узнемиримо родитеље, они ће бити узнемирени самим нашим присуством, јер:

„Недивљи желе доследност. Желе да данас будете тачно онакви какви сте били јуче. Не желе да се мењате сваким даном, него да останете исти какви сте били на почетку света и века.

Тако Залутала зигота обећава верност свом унутрашњем дивљем себству, а не својој породици. Она не показује доследност једноличношћу, него кроз свој креативни живот, кроз стално запажање, брзоокост, прилагодљивост и спретност. Зато се осећа растрзаном.

Мајка вучица држи је за реп, а земаљска је породица држи за руке. Убрзо урла од боли, режи и гризе себе и друге.“

Она сматра и да смо срећне ако нисмо успеле да се „укалупимо“. Можда смо изопштене, али смо сачувале душу и потребно је да се упустимо у потрагу за духовном породицом, за местом где

припадамо, за правом домовином – на студијама, у уметности. Смагра да је лутање које нас чека, у сваком случају боље него останак, и да ћемо, на крају, наћи своју дружину.

За тај повратак биће нам потребно: „голо поштење, издржљивост, нежност, љубазност, избацивање беса и духовитост.“

Кад смо младе, а живимо супротно захтевима културе у којој одрастамо, осећамо се далеко од куће.

„Но, у неком тренутку, понекад након двадесете, понекад након тридесете, најчешће након четрдесете, премда неке жене нису заправо спремне до педесете, шездесете, па чак седамдесете или осамдесете, напослетку допуштамо души да преузме вођство.“

4.4.2 Мајка

„Дакле, зашто се ... жене стално покушавају пресавити и угурати у облике који нису њихови? Морам рећи, судећи према годинама клиничкога проматрања тога проблема, да то углавном не произлази из тешкога мазохизма или из злоћудне преданости саморазарању или нечега таквог. Најчешће је то зато што жене једноставно не знају шта би друго. Јер немају мајчинску негу.“

Мајка би, као и вучица, требало да буде учитељица и проширује таленат и инстинкт своје деце. Она их не учи како живети или како ловити, него чега се треба клонити или на шта обратити пажњу. Ако нисмо имали такву мајку, наши инстинкти нису изоштрени. Па учимо кроз покушаје и погрешке – много њих. И колико год да смо се, на том путу, удаљиле од свог инстинкта, увек се можемо (и морамо) вратити. Зато нам је потребна дивља мајка. Ова мајка назива се њеним најстаријим именима – „Мајка тла, Мајка Земља, Мама и Ма – јер она је то блато које покреће идеје.“

Иако је овај симбол спољашње мајке, већина нас носи наслеђене, унутрашње мајке – наше лично искуство са мајкама из детињства. И веома је битно схватити у каквом се стању налази та мајка; те понешто оснажити, понешто поправити, а већину расклопити или почети све испочетка, ако се покаже да нам није довољна подршка. Врло често је потребно да дозволимо предоброј мајци да умре, како би се родила нова жена:

„Постати будна сама по себи, за себе.“

Постоје разне врсте мајки. Неке су изабрале да се повинују законима села и одгајају „пристојну“ девојчицу, те су обе постале растрзане у том подвигу. Неке су се предале, неке су одрасле без мајки, а све смо на почетку детиње мајке којима је потребна подршка и знање других жена.

4.4.3 Друге (старе) мајке

Подршка је некада долазила и од старијих жена у селу, људских „богиња-мајки“ и могла је бити кроз речи, али и на многе друге начине: рукама, погледом, мрмљањем или загрљајем који каже „Ценим те“. Ово је био скуп подршке младим мајкама и сви су могли да му се прикључе.

Данас се жене, углавном сналазе саме, што је много тешко, јер ни о њима нико није бринуо на добар начин, те не умеју ни оне да се брину о себи на прави начин.

Дивно је да неке жене, током живота, могу имати и више него једну мајку и да је то стална веза на коју увек могу да рачунају. Има и таквих жена које кад видите, одмах помислите: „Мама.“ Погледајте и помислите: „Ја сам њено потомство, ја сам њено дете, она је моја мајка, моја бака.“ То су мале дивље мајке, које су поносне на вас и вашу уметност, сваки повратак кући.

У старијим религијама, постојале су дивље богиње које су преносиле женску традицију и подучавале жене сваком циклусу живота.

„Тада су потиснули Дивљу жену и закопали је дубоко, дубоко под земљом, па не само да је оно дивље у женама почело нестајати, него се о њему морало говорити шапатам и на тајним местима. У многим су случајевима жене које су волеле стару Дивљу мајку морале пажљиво чувати свој живот. На крају се знање пробило само у бајкама, фолклору, трансу и сновима. Хвала Божанству!“

4.4.4 Менструација

„Кидање везе између жене и њезине дивље интуиције често погрешно тумаче као уништење саме интуиције. Но, то није тако. Не уништава се интуиција, него матрилинеарни благослов интуиције, предаја интуитивнога поверења између жене и свих жена њене лозе које су јој претходиле – изграђена је брана на тој дугој реци жена.“

Жене у стара времена, али и жене које и данас живе у племенима, имале су своја места за размену и пропитивање. Кажу да се традиционално жена издваја током менструације, међутим чини се да су та „женска места“ била у употреби у свако доба, као и да свака жена има своје „место“: неко дрво, место уз воду, у шуми, пустињи или пећини, на које може да се повуче по потреби.

„Увек се смејем кад неко цитира ране антропологе који су тврдили да су разна племена жене сматрала “нечистима” кад су имале менструацију и терала их да напусте село док то не “прође”. Све жене знају да би, чак и када би постојао такав присилни ритуални изгон, свака жена, све до једне, напустиле село, кад би дошло време, тужно обешене главе, бар док не би нестала с видика, а онда би одједном заплесала низ путељак и читавим се путем кикотала.“

Ауторка сматра да предменструална цангризавост жена, уствари, представља „гушење њене потребе да одвоји довољно времена за своје оживљавање и обнову.“

Један од најважнијих ритуала преласка прага тицао се прве менструације и бавио се црвеном крвљу у свим фазама: менструална крв, рађање детета, побачај, а све то тече према стопалима, која се повезује са бојењем стопала каном, као и црвеним ципелама – старом причом о губитку везе са собом, која се помиње и у овој књизи, у причи о црвеним ципелама.

4.4.5 Потрага за својом врстом и подршком

„Па ипак, управо је та бол, то одвајање, то непоседовање чврстога упоришта, то непостојање дома којем бисмо се могли вратити, оно што нам је потребно да бисмо почели изнова, од почетка, да бисмо се вратили ручно израђеном животу, ономе који сами опрезно и пажљиво израђујемо из дана у дан.“

За то нам је потребна подршка – и изнутра, али и споља - од топлих људи, пријатеља који нас разумеју и подржавају.

„Ваља одабрати друго место, другу околину, друге потпоре и вођство. Кроз историју, а нарочито у мушкој психологији, болест, изгон и патња често су схваћени као иницијацијско одвајање које понекад носи важно значење. Но, за жене постоје додатни иницијацијски архетипови који произлазе из женине урођене психологије и телесности: рађање је један од њих, снага крви други, а њима припадају и заљубљеност или примање брижне љубави. Кад примате благослов некога на кога се угледате, кад вам неко старији пружа дубокоумну подршку својим поучавањем, све то представља интензивне иницијације, иницијације које садрже властите напетости и ускрснућа.“

Када се осећамо признато и прихваћено, нашле смо нашу психичку породицу. Ако је не нађемо, шта бисмо као жене друго могле, него да је саме створимо?

4.4.6 Цикличност и циклуси живот и смрт

„Постоји људско време и постоји дивље време.“

Жене су некада биле присутне на почетку и завршетку сваког животног циклуса – од помоћи при рођењу, до припреме покојника за одлазак. Данас више немамо, ауторка сматра, тај благослов.

„Дакле, веома је важно дозволити живот, дозволити смрт. То је основни и природан ритам који жене треба да разумеју... и живе. Разумевање ритма смањује страх, јер предвиђамо будућност са свим успонима и падовима које она доноси.“

Некад смо живели у складу са добима и циклусима и они су живели у нама. „Смиривали су нас, плесали, тресли, охрабривали и натерали да учимо онако како то чине сва створења“.

Али, нису то само циклуси живота и смрти, ту су и циклуси женског живота: креативност, рађање деце, самоћа, игра, одмор...

„За многе се жене прва половина тих фаза женскога знања, рецимо до доби од четрдесет и нешто, премешта са стварног тела инстинктивних дечјих спознаја на телесно знање дубоке мајке. Но, у следећој етапи фаза, тело готово потпуно постаје унутрашњи механизам осећаја, а жене постају све суптилније. Како жена пролази кроз те циклусе, тако се њени слојеви одбране, заштите, густоће све више стањују, све док јој не почне просејавати душа. Запањује до које мере све више осећамо и видимо кретање душе унутар телесне психе како старимо.“

4.4.7 Дом - повратак

„Свако створење на земљи враћа се кући.“

За сваку жену повратак кући значи нешто друго. То не мора бити одлазак на далек пут. Али, није ни једноставан. Захтева време и снажну вољу да заиста одемо, а не да нас нешто задржи. Јер, све ми имамо своје начине како да НЕ одвојимо време за одлазак, увек има нешто што још треба урадити пре одласка.

„А знате, с тим чишћењем куће вам је чудно... нема краја. Сјајан начин да се жена заустави. Жена мора припазити да јој претерана одговорност (или претеран углед) не покраду њене преко потребне креативне одморе, одушке и одушевљења. Мора лупити шаком о сто и одбити пола онога што мисли да би “требала” радити. Није мишљено да се уметност ствара само у украденим тренуцима.“

Проблем са нашим одласком је отпор који се јавља, односно наша потреба да спасимо цео свет.

„Тај нагон жена да “све излече, све поправе” велика је замка саздана од онога што сопствена култура очекује од нас, а то је углавном притисак да докажемо како не стојимо само беспослено, заузимамо место и забављамо се, него да носимо неку вредност која ће нас искупити – за неке делове света чак је оправдано рећи, да докажемо како имамо неку вредност, па нам зато треба допустити да живимо. Такви се притисци уводе у нашу психу кад смо врло младе и кад их још нисмо у стању проценити и одупрети им се. То за нас постаје закон... осим ако, или до оног трена, кад их кренемо пропитивати.“

Да бисмо избегле тој замци, морамо научити рећи “доста” и стајати иза тога.

„Свет чезне за утехом, за боковима и грудима жене. Призива нас хиљадама руку, милионима гласова, маше нам, штиска нас и вуче, тражи нашу пажњу. Понекад нам се чини као да свугде где се окренемо постоји неко или нешто у свету што треба, жели, прижељкује. Неки људи, проблеми и ствари привлачни су и шармантни; други су можда захтевни и љутити; а трећи се пак чине тако срцепарајуће беспомоћни, да наше саучешће, против наше воље, претекне, па нам млеко стане тећи по стомаку. Но, осим ако се ради о питању живота и смрти, узмите себи времена, створите време за које ћете „навући медени грудњак”.

Жене морају да се изборе за своје право да иду кући.

„Дом је одржано расположење, или смисао који нам допушта да искусимо осећаје које не доживљавамо нужно у свакодневном свету: дивљење, визију, мир, слободу од брига, слободу од захтева, слободу од сталног кљуцања. Сви ти дарови од куће намењени су томе да их похранимо у психи како бисмо их после могле употребити у површинском свету.“

Потребно је да на неко време будемо саме. Циљ самоће је бити целовит.

„За мене је самоћа понешто налик на пресавијену шуму коју носим свугде са собом, па је растворим око себе кад осетим потребу. Седнем покрај великог старог дрвећа свог детињства. С те извиднице постављам питања, добијам одговоре, а затим до следеће прилике сажмам свој шумски предео натраг на величину љубавне поруке.“

Свако од нас се, с времена на време, мора вратити кући. И то је добро и за нас и за породицу, нарочито за децу.

„Не схвата да жртвујући своју потребу за повратком учи децу да поднесу исту жртву кад одрасту. Неке се жене боје да њихова околина неће схватити њихову потребу за повратком. Сви можда и неће. Али жена мора ово сама схватити: кад жена оде кући у складу са својим циклусима, онда се они око ње почну бавити својим индивидуацијским радом, властитим животним проблемима. Њезин повратак кући и другима омогућује раст и развој.“

Одлазак кући с времена на време јак је здрав, јер нам омогућава да се поново оснажимо и вратимо породицама, послу, пројектима. Ићи се мора, и по цену да се на нас наљуते. Али, ако ми ценимо и штитимо своје одласке, онда ће и они око нас научити да их цене.

Кад се враћамо кући? Једноставно, осетимо и знамо: „кад је време, онда је време“. У мом случају, знам да је то потреба да путујем, да одем, да се искључим, нека врста неиздржа која ме ухвати, гребуцкање у табанима.

На колико се враћамо кући? На онолико времена колико можемо, или док поново не пронађемо себе.

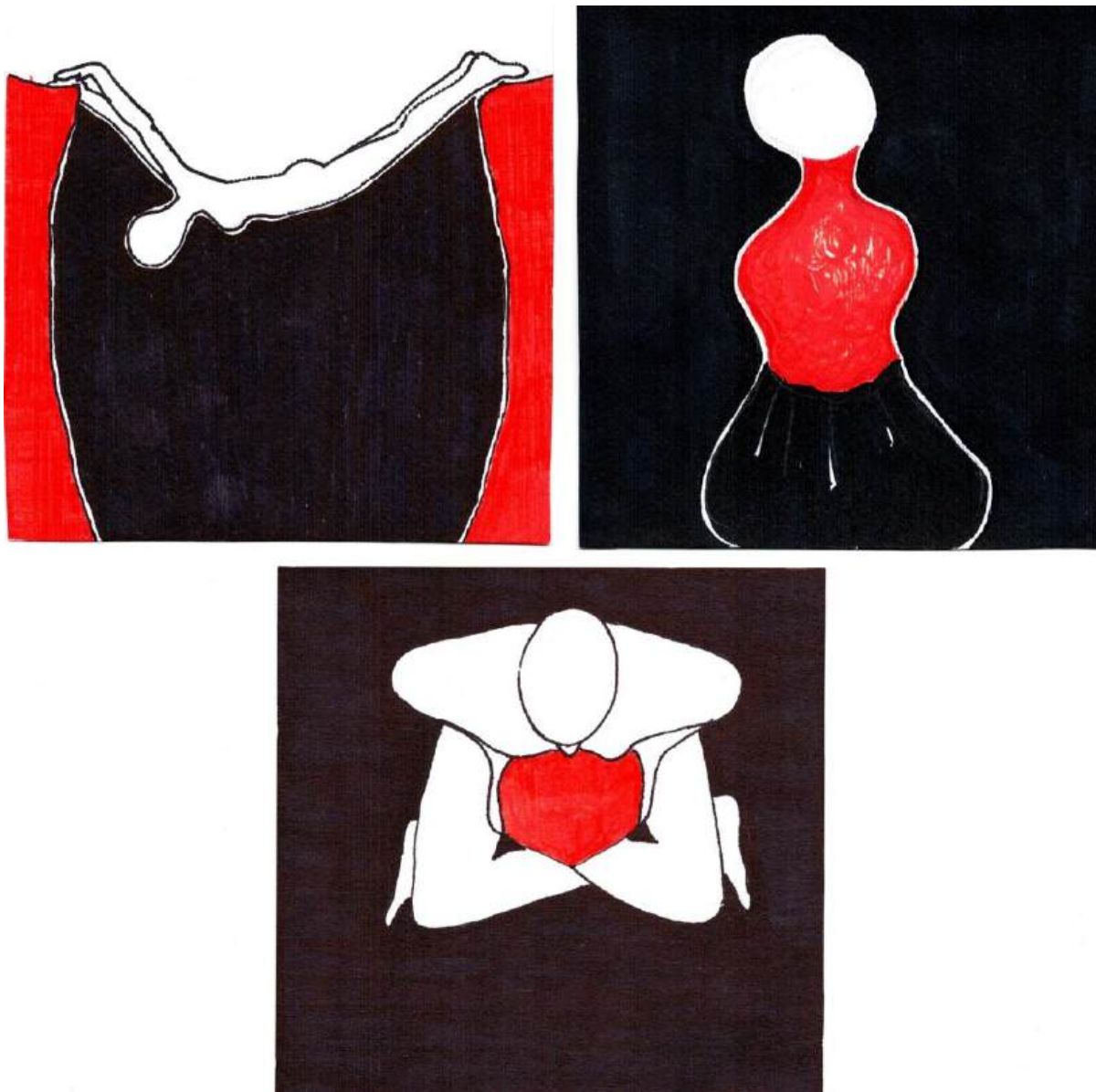
„Већина нас не може увек отићи на онолико дуго колико жели, па одлазимо на онолико дуго колико можемо. Ту и тамо одемо на онолико дуго колико морамо. Којипут одемо до кад нам почне недостајати оно што смо оставили за собом.“

Колико често идемо кући? За сваку од нас је различито, али свака зна колико је тачно потребно.

Постоји још нешто: код куће не можемо заувек остати, без обзира колико нам лепо било, увек се морамо вратити. Ове одласке морамо ускладити са свакодневним животом тако што ћемо их „упланирати“ у њега.

Жене су увек успеваале да нађу то место за себе, упркос свим обавезама.

„Тачан одговор на питање “Где је дом?” сложенији је... али на неки начин то је унутрашње место, место негде у времену, више него у простору, где се жена осећа читавом. Дом је тамо где се нека мисао или осећај може одржати, а не да их неко прекине или нам их отме, јер нешто друго захтева наше време или пажњу“.



Слика 38, 39, 40. Шизофренија. Вулкан. Нађена.

Не можемо назад у материцу, али се макар можемо вратити овој кући душе.

„Дом је онај нетакнут инстинктивни живот који једнако тако лако функционише као и подмазани зглоб, где је све онако како треба бити, где све звучи добро, где је добро светло, а мириси нас више смирују него узнемирују. Како тамо проводимо време није важно. Важно је само оно што ће вратити равнотежу. То је дом.“

„Заправо је дом холограм.“

„Лутамо да нађемо то место, домовину у несвесном...шуму којој припадамо.

Дивље женско није само одрживо у свим световима; оно одржава све светове. Признајмо. Ми жене градиме домовину, свака са својом парцелом земље коју смо извукле из ноћног сна, дневног посла. Распростиремо ту земљу у све већим круговима, полако, полако.

Munda de la Madre, психички матични свет, који постоји у саживоту и једнакости с другим световима. Тај свет се гради од наших живота, наших повика, нашег смеха, наших костију. То је свет вредан изградње, свет вредан живота у њему, свет у ком превладава пристојно дивље здравље“.

И увек држимо кофер код врата, за сваки случај.

4.4.8 Прихватање сопствене лепоте

„То је значи последњи посао изопштеника кад пронађе своје: не само прихватити своју посебност, свој посебни идентитет одређене врсте особе, него прихватити и своју лепоту... облик своје душе и чињеницу да живот у близини тога дивљег створења преображава не само нас, него и све чега се дотиче. Кад прихватимо властиту дивљу лепоту, она се релативизира и више је нисмо тако жестоко свесне, али је нећемо ни напустити или је се одрећи. Као и животиње, једноставно јесмо, и то је добро“.

4.4.9 Велико спремање

Сад долазимо до оног тешког дела: морамо ући у муљ, поновно пронаћи свој креативни живот и очистити га. Морамо почети, допустити том животу да се ослободи.

„Бојите се, па шта онда? Ако се бојите да ће нешто искочити и угристи вас, дајте то онда, за име света, напокон обавите. Нека искочи тај ваш страх и нека вас угризе, тако да можете прећи преко тога и наставити. Прећи ћете преко тога. Страх ће проћи.“

Заштитите своје време, будите доследне, не дозволите негативним комплексима да преовладају.

„И онда немојте допустити ниједној мисли, ниједном мушкарцу, ниједној жени, ниједном партнеру, ниједном пријатељу, ниједној вери, ниједном послу и ниједном подмуклом гласу да вас присили на глад. Ако је потребно, покажите секутиће.

Устрајте на квалитету креативног живота. Не допустите да вам то украду властити комплекси, властита култура, интелектуални отпад, или какве шупље, аристократске, педагошке или политичке тралалајке.“

4.4.10 Глад

Многе од нас остале су гладне разних ствари: од мајчиног млека, преко пажње, признања, потврде... Након што смо једном (или више пута) остале гладне, увек постоји страх да ће се то десити опет. Као и са изгладнелом животињом, једном кад се ослободимо, прво „грабимо шта можемо док можемо“, мислећи да ће то да нас задовољи, нахрани.

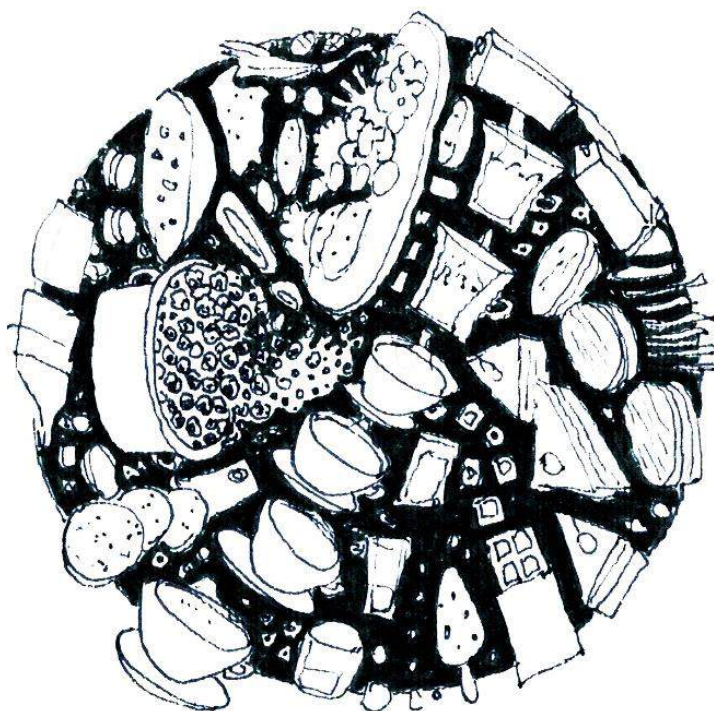
„Дакле, кад се благо женина душевна живота претвори у пепео, уместо да је тера очекивање, жену опседне прождрљивост. Кад жене то раде, оне надомештају губитак редовних циклуса

самоизражавања, изражавања и задовољавања душе. Изгладнела жена трпи раздобља глади једно за другим.“

И веома често изаберемо прво што видимо, прво што нас привуче.

Много је боље запитати се: „Чега сам гладна?“ Не гледамо ништа изван нас, него уронимо у се и питамо: „За чиме чезнем? Што сада желим?“ Алтернативна питања гласе: „За чиме жудим? За чиме патим?“

Ако је то понуђено, онда га узимамо. Ако није, крећемо у потрагу и не стајемо док не пронађемо то за чим жудимо. Резултат ће бити вредан потраге: „поретком у којем се могу догађати чаролије, радост, где су апетити нетакнути, где се ствари постижу с ужитком.“



Слика 41. Затрпавање

4.4.11 Мрак

„Најдубљи рад обично је најмрачнији“.

Уче нас да будемо добре и примерене, да стишавамо глас, да не будемо бесне и љуте, да се уклопимо у свет. Да сакријемо све друго што није такво, што је дивље, искрено, неспутано.

„Суочавање с мраком, с дивљом снагом у нама самима значи добити приступ многобројним лицима подземног женског“.

Скривамо то толико дубоко, да потпуно заборавимо на другу страну, на тај наш мрак. И, након година гурања, толико смо уплашене од тог тамног подрума да не желимо да сиђемо и погледамо шта смо све стрпале и гурнуле у њега.

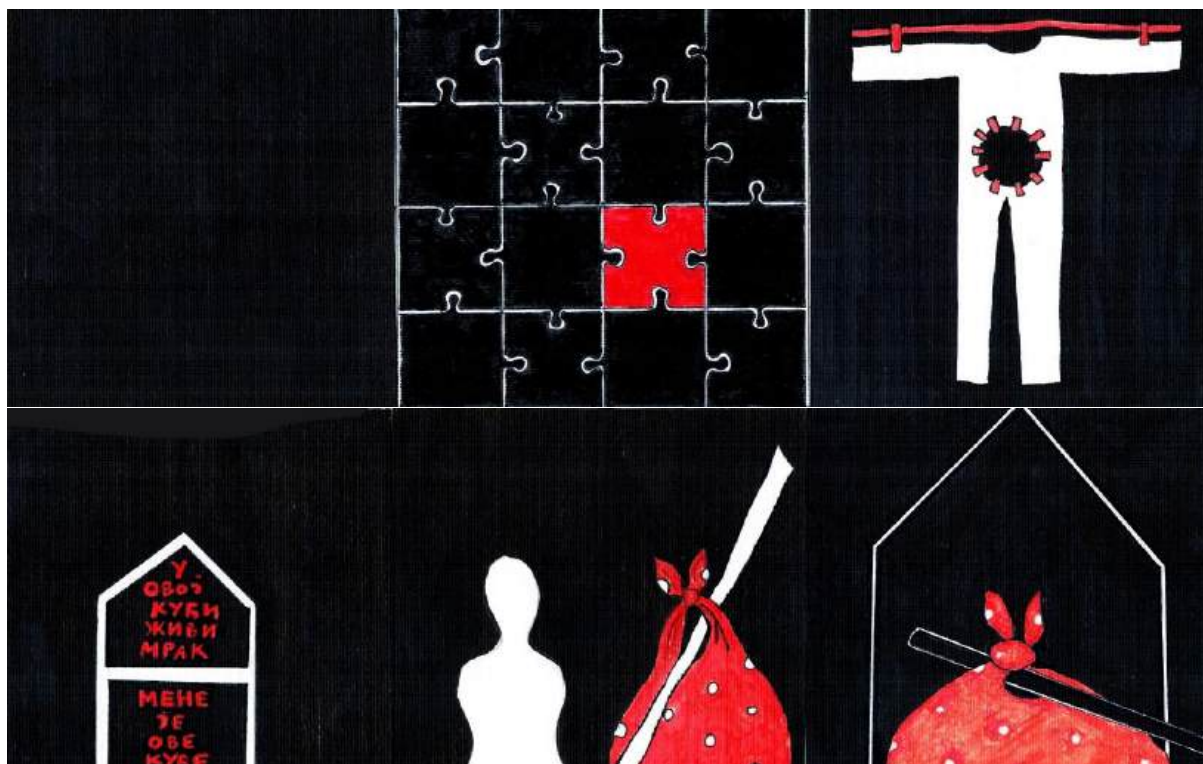
„Кад жена превише скрива или истиче једну страну, онда живи врло искривљеним животом који јој не даје приступ читавој њеној моћи. То није добро. Потребно је развијати обе стране“.

Не треба да се бојимо да истражујемо своју таму, она ће нас само оснажити.

„Она се не боји изнутрица, отпадака, распадања, смрада, крви, хладних костију, умирућих девојака или мужева убица. Може издржати тај приказ, може се носити с тим, може помоћи“.

Шта смо све тамо сакриле? Све оно што није лепо: глад да будемо вољене, занемаривање, издају, одвојеност, недостатке, неразумевање, дечје маштарије...

Често се, током тих силазака у сопствену таму, осећамо као чудовишта. Али, то је само неко друго рођење: упознајемо делове себе који нису баш привлачни, који нам се баш и не свиђају. А потребно је да заволимо и те нелепе делове.



Слика 42, 43, 44, 45, 46, 47. У овој кући живи мрак.

„Размрсити Костурку значи схватити ту концептуалну погрешку и исправити је. Размрсити Костурку значи схватити да љубав није саздана само од светлуцања свећа и раскоши. Размрсити Костурку значи наћи храброст, а не страх у мраку регенерације. То значи мелем за старе ране. То значи променити свој начин гледања и бити у стању одражавати здравље а не мањак душе.“

И разумети: „светло је једнако сјајно: сја и на наша блага и на наше слабости.“

4.4.12 Обрачун са предатором

Свака од нас има по неког психичког предатора који изазива негативне мисли и умањује нашу вредност. Потребно је да их ухватимо још док почињу да расту, да их раставимо, убијемо, узмемо им снагу и трансформишемо у нешто што је креативно што нам може помоћи на нашем путу.

„Затим се могу вратити Мајци живот/смрт/живот, да их она преобликује и поновно састави, надајмо се не у тако свадљивом облику.“

Када победимо тог предатора у себи, враћа нам се слобода и моћ, јер смо вратиле украдено: „снагу и садржај“.

4.4.13 Зацелити рану

„Кад би жена могла сести и завирити у властито срце, открила би у њему потребу да се њени таленти, надареност и ограничења поштују и прихвате са поштовањем.“

Кад постанемо свесне ране, биће нам јасно и шта је лек за њу. Не смемо дозволити себи погрешне лекове који ће учинити да се на кратко осећамо боље, нити затрпавати рану првим што нам дође под руке. Потребно је време да се нађе прави лек, који ће нас оснажити за даље подухвате.

Иако ће рана зацелити, ожиљак остаје и боли на промену времена. „То је природа искрене туге.“



Слика 48 и 49. Рана и Тајна.

4.4.14 Тајна

„Те срамне женске тајне прастара су прича.“

Тичу се, обично, кршења правила које је поставила околина или кршења сопствених начела. Многе забране односиле су се само на жене. За многе прекршаје, учили су нас да су крајње срамотни и да не постоји начин да се искупимо.

„Ништа што човек може учинити, чини или би могао учинити није неопростиво. Баш ништа.“

Осим што носе терет тајне, жене су научене да ће, ако је икада кажу, бити презрене од свих, те тако носе дупло већи терет. Уз тајну увек иде и срам, а управо он одваја жеву од њене инстинктивне природе, „која је углавном радосна и слободна.“

Око тајне увек постоји део женске психе који остаје залеђен за даље догађаје.

„Мртва зона је под великом заштитом. То је место небројених врата и зидова, а на сваком је двадесет локота, док homunculi, мали створови у жениним сновима, увек даље граде све више и више врата, препрека, осигурања, да тајна не би побегла“.

Али, тајна увек нађе излаз. Жена тад јури за њом, у покушају да је врати, и још боље је утамничи. Ово страшно исцрпљује жену изнутра, осећа се кривом и измученом, а тајна је константно прогони.

Зато је потребно да жена неком каже своју тајну, да рана може да зацели, да не заустављамо сопствени развој.

4.4.15 Прање веша

Потребно је опрати прљав веш једном заувек. Проблем са неизношењем „прљавог веша“ у јавност је што он остаје прљав и унутар саме породице, сакривен као и све остало. Јер:

„Кад би расправљали, осветљавали, радили на томе, онда би морали и поделити тугу те жене. Не, ако женин друг, породица, заједница деле тугу..., онда сви они морају заузети своје место у погребној поворци. Онда сви морају плакати над гробом. Нико се не може извући из тога, иначе ће то за њих имати тешке последице“.

Идеја је да изађемо као јунакиње из наших (тешких) прича, а то ћемо урадити тако што ћемо скупити храброст, признати тајну неком и осмислити други крај.

„Дивља жена ће нас грлити док жалујемо. Она зна како поднети наше вриштање, наше јауке, нашу жељу за смрћу без умирања. Она ће најбоље лекове ставити на најгора места. Она ће нам шаптати и мрмљати у ухо. Она ће осетити бол због наше боли. Она ће то поднети. Она неће побећи. Премда ће бити ожиљака, и то многих, ваља упамтити да је ожиљак у својој отпорности и способности да поднесе притисак јачи од коже“.

4.4.16 Бес

У нашој култури, мушкарци не плачу и не изражавају емоције. Не могу да замислим гомилу неисплаканих суза и неизречених емоција које носе кроз живот, само их наслућујем.

Исто тако, жене не смеју бити бесне и агресивне. Мислим да само назирем гомиле потиснутог беса који нам се накупио, дубоко испод површине, у оном подруму.

Потребно је избацити тај бес, јер ако га оставимо, као да смо оставили темпирану бомбу која само чека тренутак да експлодира, а: „иза љутње (стоји) бол; иза боли, обично нека врста мучења, понекад недавна, а чешће нека од пре много, много времена.“

Бес је снажнији ако нас у детињству нису поштовали, ако су нас занемаривали или нас остављали збуњене. Ако смо одгајане тако да ћутимо и уклапамо се, онда се наша љутња често погорша кад нас нешто или неко, несвесно, подсети на ове догађаје.

Разлог због кога се одрасли људи брзо разљуће указује на ране из детињства које нису зацељене.

Када наш бес схватимо као учење, прихватимо га, он се преобрази и расплине; а енергија која нам се врати може бити коришћена у много здравије сврхе.

Такође, знамо и како треба поступати кад нас обузме бес: причекати да прође, разумети зашто се јавио и, изнад свега, поштовати га као учитеља.

Оно што треба да научимо је када да се наљутимо, а када не. Некад, али веома ретко, потребно је разбеснети се, кад је у питању неки озбиљан прекршај.

Као медведице, „можемо штитити своју територију, јасно одредити границе, протрести небеса ако треба, а опет истодобно бити на располагању, доступни и животворни“.

Рад на бесу није могуће завршити без ритуала опроста. У једном тренутку, морамо одабрати желимо ли живети огорчени до краја живота или не.

Као девојчицама, бес нам је био потребан да би нас оснажио, јер смо се плашиле. Ипак, дошло је време да се он отпусти.

Све ми које смо расле потискујући бес, а бојим се да нас је превише, учили су да не приметимо раздор, да будемо миротворке, да се не мешамо и поднесемо бол све док се ствари не смире или привремено прођу. Зато се као одрасле не знамо носити са њим, па или пребрзо планемо или постанемо бесне много времена након што је требало да то учинимо.

Процес, отприлике изгледа овако: прво треба да дозволимо себи да будемо бесне. Тај бес нам говори да неко прелази границе које смо поставили. Затим треба да изразимо љутњу: ударајући јастуке, вичући на фотографије, замишљајући разговоре и разговарајући с људима од поверења. Да се бавимо неком физичком активношћу, како бисмо избациле вишак негативне енергије. У овом процесу не треба да се љутимо на себе зато што смо љуте. И, на крају, треба да дозволимо енергији љутње да нас трансформише и да се, кроз њу, поново дефинишемо као особе.

О свему што се десило потребно је размишљати неко време, па и интензивно, јер је то део процеса. Ипак, на крају, потребно је заштити ране и дозволити да ожиљци зацеле.

Иако ћемо успети да очистимо велики део старог беса и боли, битно је знати да ће део увек остати.

„Важан део опроста јесте започети и наставити. Довршавање свега тога је животно дело.“

4.4.17 Туга

Туга прати љутњу, повезане су и готово да не постоје једна без друге.

Пошто смо као деца губитке доживљавали готово свакодневно, научили смо да их потискујемо или не примећујемо. Иако су јако негативно утицали на осећај властите вредности, било је лакше да их избегавамо.

Сада је потребно себи дати времена да одболујемо. Ипак, утешно је знати да је туга активна, не пасивна, и да ће проћи.

Добро је и направити „почивалишта“, уз поштовање и самилост, за све мртве из наше психе: сахранити све мале и велике умрле.

„Овде покопавам своју фантазију о доброј породици. Овде покопавам своје наде и очекивања од својих родитеља. Овде покопавам своју фантазију да постоји нешто што сам као дете могла учинити да их променим. Знам да никада нећу имати онакве родитеље какве сам желела и тугујем због тог губитка. Али га прихватам. Нека те фантазије почивају у миру.“

4.4.18 Опраштање

Ауторка сматра да постоје четири степена опроста: прво на неко време „одустанемо“ од наше љутње; потом вежбамо стрпљење; свесно заборавимо и на крају – отпустимо све што нам дугују.

„Дубоки опрост јесте кад престанете искључивати другога, тј. кад престанете одгуривати, игнорисати, хладно се односити, господарити и глумити. За душевну психу је боље кад строго ограничавате време које проводите с људима с којима вам је тешко, него да се понашате као безосећајна лутка. Опрост је чин стварања.“

Како знамо да ли смо опростили?

„Осећате тугу због тих околности уместо беса, осећате жаљење према особи, а не љутњу. Некако се не можете сетити што бисте још рекли о свему томе. Разумете патњу која је уопште била довела до прекршаја. Радије бисте остали изван те околине. Не чекате ни на шта. Ништа не желите. Немате омчу око глежња која сеже од тамо далеко до овамо. Слободни сте. Можда се није показало баш као живели су сретни до краја живота, али свакако вас од данас надаље чека свеже **Било једном давно.**“

4.4.19 Смех

Постоји прича о богињи Баубо, богињи стомака, из древних времена.

Кад је Деметра, богиња земље, изгубила своју ћерку, Персефону, била је неутешна. Баубо долази до Деметре и плеше, без главе (брадавице су јој на месту очију, а вулва на месту уста = видети осећајно и говорити искрено из животног отвора) и изговара неумесне шале. Деметра се прво само мало насмеје, потом се закикоће, па насмеје и, на крају, смеје из дубине стомака.

Баубо срећемо на неолитским фигурама без главе, понекад и без руку и без ногу. Ауторка сматра да она није само представа плодности, него да је много више од тога:

„Оне су талисмани женских разговора – знате, оних које жене никад, никад не би водиле пред мушкарцем, осим у врло необичним пригодама. Таквих разговора. А смех из стомака један је од најбољих лекова за жене.“

Све ове приче, сматра, ауторка, подстићу женски либидо.

„Смех је скривена страна женске сексуалности, физички је, елементаран, страствен, оснажује нас и стога узбуђује. Он је сексуалност која нема неки циљ, као што то има генитално узбуђење. То је сексуалност радости, само на тренутак, искрене сензуалне љубави која лети слободна, па живи, умире и поновно живи од властите енергије. Свет је, јер је тако лековит. Сензуалан је, јер буди тело и осећаје. Сексуалан је, јер узбуђује и изазива валове ужитка. Није једнодимензионалан, јер смех је нешто што делимо са собом као и с многим другима. Смех је највише дивља женска сексуалност“.

Зато су драгоцене женска окупљања, део су нашег природног циклуса, јер је то прилика да кажу истину, да се смеју од срца, да се осете живе.

„Кад смех помаже а да не штети, кад смех обасја, уреди, преуреди, потврди силу и снагу, онда је то смех који изазива здравље. Кад смех људе чини сретнима што су живи, што су ту, свеснијима љубави, узвишенима еросом, кад одагна њихову тугу и одвоји их од љутње, онда је то свето. Кад су због њега већи, бољи, великодушнији, осећајнији, онда је то свето.“

4.4.20 Причање прича

Ауторка подсећа на важност причања прича, јер имају лековито дејство, па је и њихово преношење велика одговорност коју имамо, те да ћемо је преузети на себе.

„Надам се да ћете кренути у свет и пустити да вам се приче догађају, да ћете радити с њима, заливати их својом крвљу, сузама и смехом док се не расцветају, док се ви сами не расцветате. Тада ћете спознати какав лек производе те како и када га применити. То је тај рад. То је једини рад.“

4.4.21 Креативност

Како је стваралачки живот жена пре нас био забрањиван или оспораван, проналажење простора и времена за креативне идеје и дела веома је битно питање за сваку жену данас.

Један од начина повратка (кући, себи) је и неговање личне креативности:

„Зато је женина креативна способност њена највреднија имовина јер споља даје, а изнутра је храни на свим нивоима: психички, духовно, ментално, емотивно и финансијски. Дивља природа пружа бескрајне могућности, делује као порођајни канал, јача, утоли жеђ, храни нашу глад за дубоким дивљим животом.“

Зато: започињемо и довршавамо своје идеје, а простор за рад одржавамо чистим. И радимо оно у чему највише уживамо, што даје страст нашим животима. Јер, „кување“ нових ствари храни и нашу и душу дивље мајке.

4.4.22 Наш задатак

„Терање душе њеној кући, то је наш задатак. Бацање млаза искри да бисмо испуниле дан и стварање светла како бисмо могле наћи пут кроз мрак, то је наш задатак.“

Потребно је да научимо да раздвојимо „зрна од земље“, ствари које нас привлаче и она које нас дозивају из душе.

„Кад бисмо могле схватити да се читав посао састоји у томе да и даље радимо, биле бисмо много жешће и много мирније. Како бисмо могле остати у својој радости, морамо се понекад борити за њу, морамо се ојачати и кренути пуном паром, борити се онако како нам се чини најпапетније.“

За крај, последњи савети за живот:

„Употребите своју љубав и ваљане инстинкте да бисте знале када зарезати, скочити, замахнути, убити, повући се, завијати до зоре. Да би живела што ближе нуминозном дивљем, жена мора чешће забацивати главу, мора поседовати више њушкаве интуиције, више креативног живота, више прљања, више самоће, више женског друштва, више природног живота, више ватре, више кувања речи и идеја. Мора усвајати више сестринстава, сијања, корена, љубазности према мушкарцима, револуције у суседству, више песничтва, сликања прича и чињеница из дивљег женског. Више терористичких кројачких села, и више урликања. Много више *santo hondo*, много више дубоке песме.

Све бисмо могле потврдити своје чланство у древном клану ожиљака, поносито носити борбене ожиљке нашега времена, исписати своје тајне на зидовима, одбити да будемо посрамљене, водити на путу кроз и ван. Немојмо превише трошити на љутњу. Уместо тога, нека нас оснажи. Више од свега будимо лукаве и употребимо своју женску памет.

Имајмо на уму да се најбоље не може сакрити. Медитација, образовање, све те анализе снова, све знање о ономе свету, немају никакве вредности ако све то задржимо за себе или унутар малог круга одабраних. Дакле, покажите се, изађите из скровишта. Оставите дубоке стопе, јер можете.

Опростите колико год можете, опростите мало и стварајте пуно. Оно што ћете данас учинити утицаће на вашу матрилинеарну лозу у будућности. Кћери кћери ваших кћери вероватно ће вас се сећати и, што је најважније, кренути вашим стопама.“

4.4.23 Општа вучја правила за живот

1. Једите.
2. Одмарајте се.
3. Између тога лутајте.
4. Градите приврженост.
5. Волите децу.
6. Приговарајте на месечини.
7. Наћулите уши.
8. Бавите се костима.
9. Љубите.
10. Урличите често.



Слика 50. Душа огрнута телом.

5 УМЕТНИЧКО ИСТРАЖИВАЊЕ

5.1. Израда породичног стабла и породичне „енциклопедије“

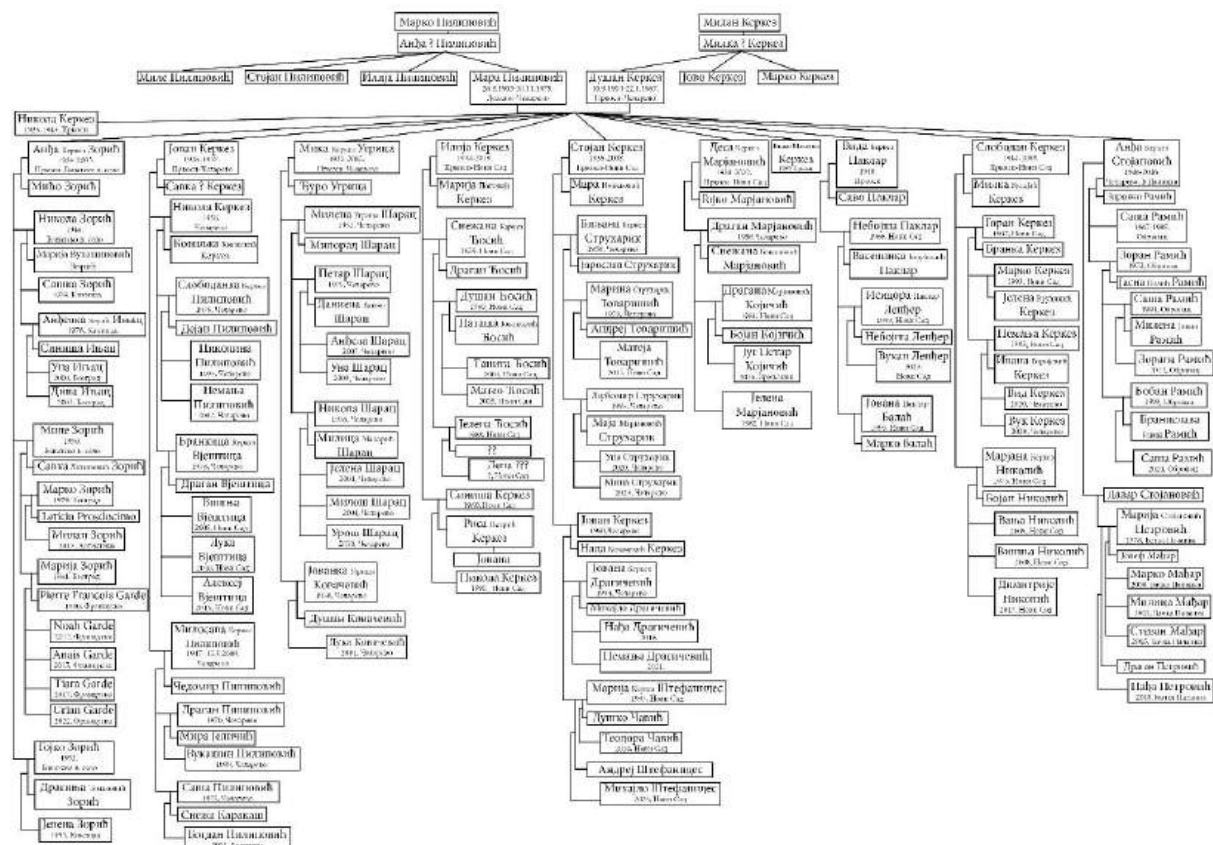
5.1.1. Породично стабло

Рад на породичном стаблу започела сам прикупљањем података четири породице: Керкез и Марјановић (са очеве стране) и Гудељ и Бокановић (са мајчине стране).

5.1.1.1 Керкези

Очеву страну породице познајем, јер сам их виђала учестало током детињства. Ипак, доживљавала сам их као групу рођака, углавном не знајући везе између њих. Пошто су обе породице дошле након Другог светског рата из Босне у исто место (Чиб / Челарево), нисам била сигурна ни којој од две породице неки рођаци припадају.

Једна од татиних сестара од тетке је већ прикупила податке о породици Керкез, а заједно са сином једне од ујна, направила је и породично стабло, које сам искористила, тако да ми је прилично олакшала овај посао. Осим породичних прича које сам чула од ње и сестре, добила сам и неколико књига⁷², које су ми помогле да разумем шире друштвене контексте у којима су живели. Имала сам још неколико разговора са једином живом бакином сестром, као и са неколико тетака, ујни и сестара.



Слика 51. Породично стабло породице Керкез

⁷² Мишић, Милан. Насељавање Петровчана у Чиб 1946-1947. МЗ Челарево, 2016 и Ковачевић, Душан С, ПЕТРОВАЦ у подножју Грмеча, Клековаче и Осјеченице. Музеј Војводине, Нови Сад, 2006.



Слика 52. Колаж I – свадбена окупљања породице Керкез



Слика 53. Колаж II - подмладак породице Керкез

Такође, иако сам мислила да су жене из Босне биле обесправљене, жене из породице Керкез биле су врло својеглаве и еманциповане за то време – велики број њих је одбегао за своје изабранике, неке се нису одмах ни удале, велики број њих се развео или су имале по два брака. После мало истраживања, иако је моја бака рођена у Пркосима (!) у Босни, открила сам да презиме Керкез потиче са Кавказа. Керкез је једна од варијанти надимка Черкез (кавказки народ којег су Турци насељавали и по нашим крајевима), што је можда један од разлога због кога се толико разликују од осталих жена.

Истраживањима која су спроведена почетком 20. века под руководством Јована Цвијића утврђено је да су Керкези Бјелајско поље населили вероватно из старе Херцеговине или Црне Горе преко Далмације и Лике негде после 1700. године и представљају једну од најстаријих породица која је населила ту област. Сви Керкези пореклом са ових простора су Срби, православне вере и славе Ђурђевдан.⁷³

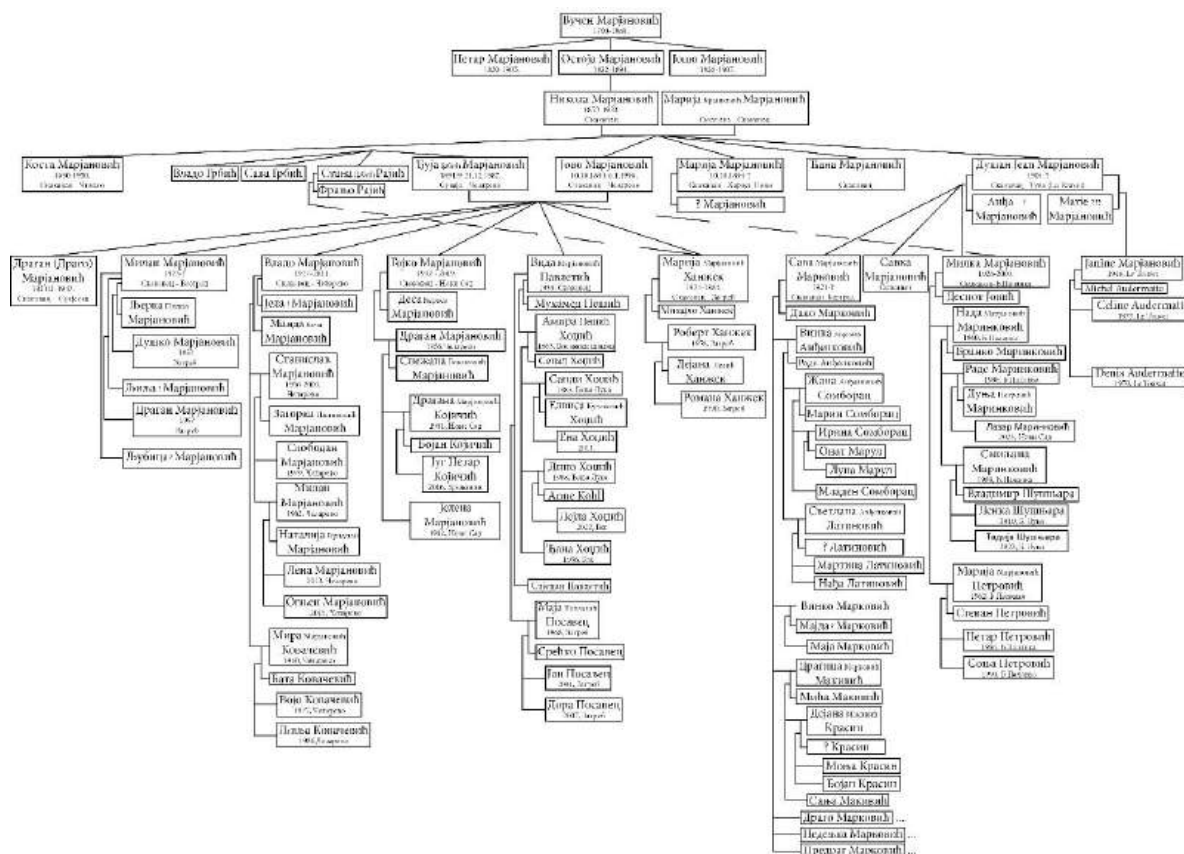
⁷³ <https://www.poreklo.rs/2012/02/21/kerkez/>

5.1.1.2 Марјановићи

Са друге стране, један даљи рођак (Гојко Марјановић) је већ направио породично стабло Марјановића, али само са мушким потомцима, те сам одлучила да допуним постојеће стабло са свим женама које сам могла да пронађем.

Од тетке из Бачке Паланке добила сам одличну књигу⁷⁴; у којој сам нашла додатне информације о пореклу породице, годинама рођења у смрти, као и информације о одласку једног пд прадеда у Америку.

У село Скакавац већина становништва је дошла из Црне Горе, Херцеговине и Србије, повлачећи се пред Турцима. Међу њима су стигли и Кнежевићи, потомци неког кнеза. Његов рођени брат се звао Марјан и од њега потичу Марјановићи; те се део села зове по њима – Марјановића до.⁷⁵ Славе Светог Јована.



Слика 54. Породично стабло породице Марјановић

⁷⁴ Ступар, Илија, Скакавац и Скакавчани код Петровца (Босански Петровац). Библиотека “Хроника села”, Београд, 1993.

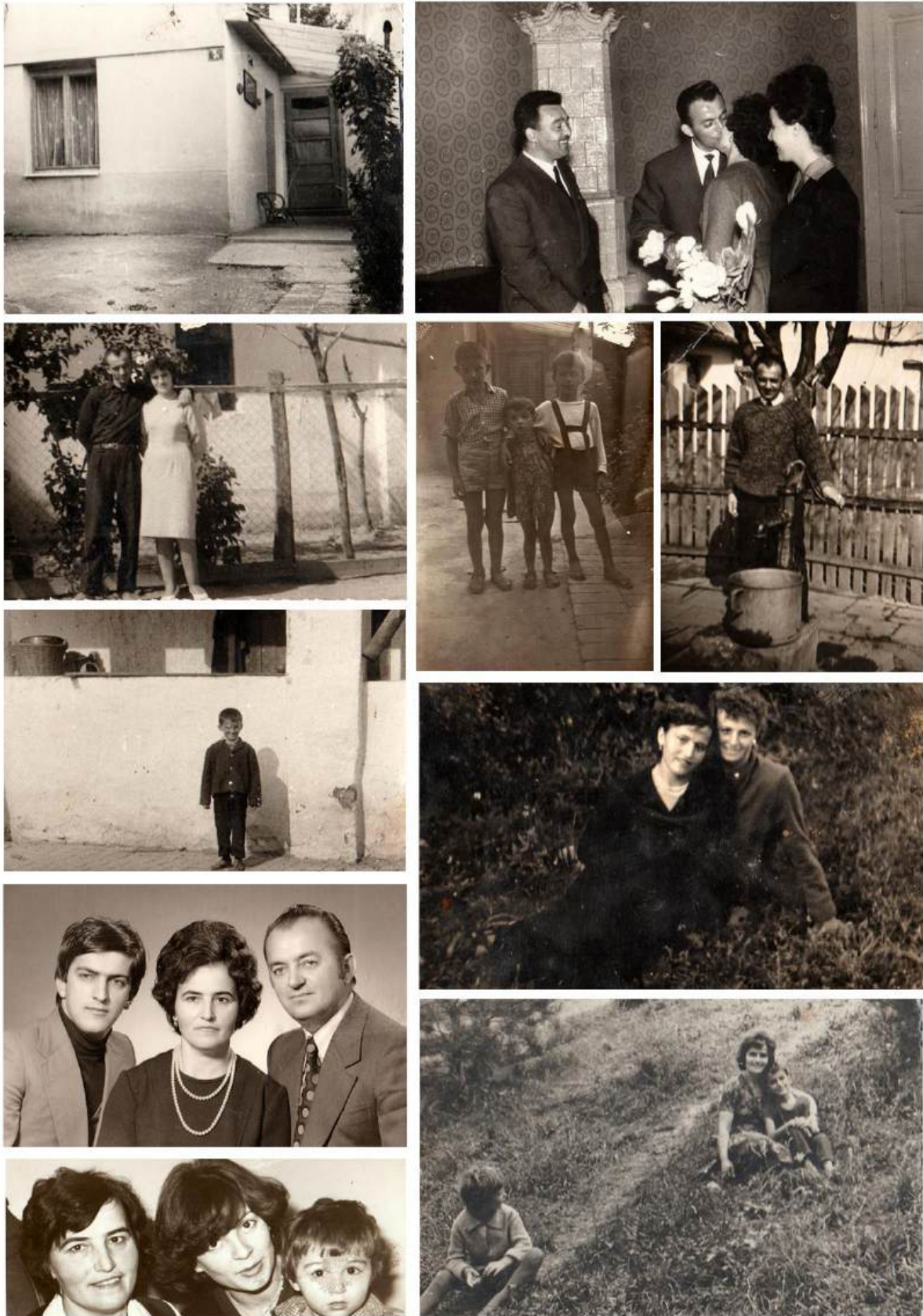
⁷⁵ Родић, Миловој, Кнежица у Кнешпољу. Лакташи, 2006.



Слика 55. Колаж I - фотографије породице Марјановић



Слика 56. Колаж II - фотографије породице Марјановић

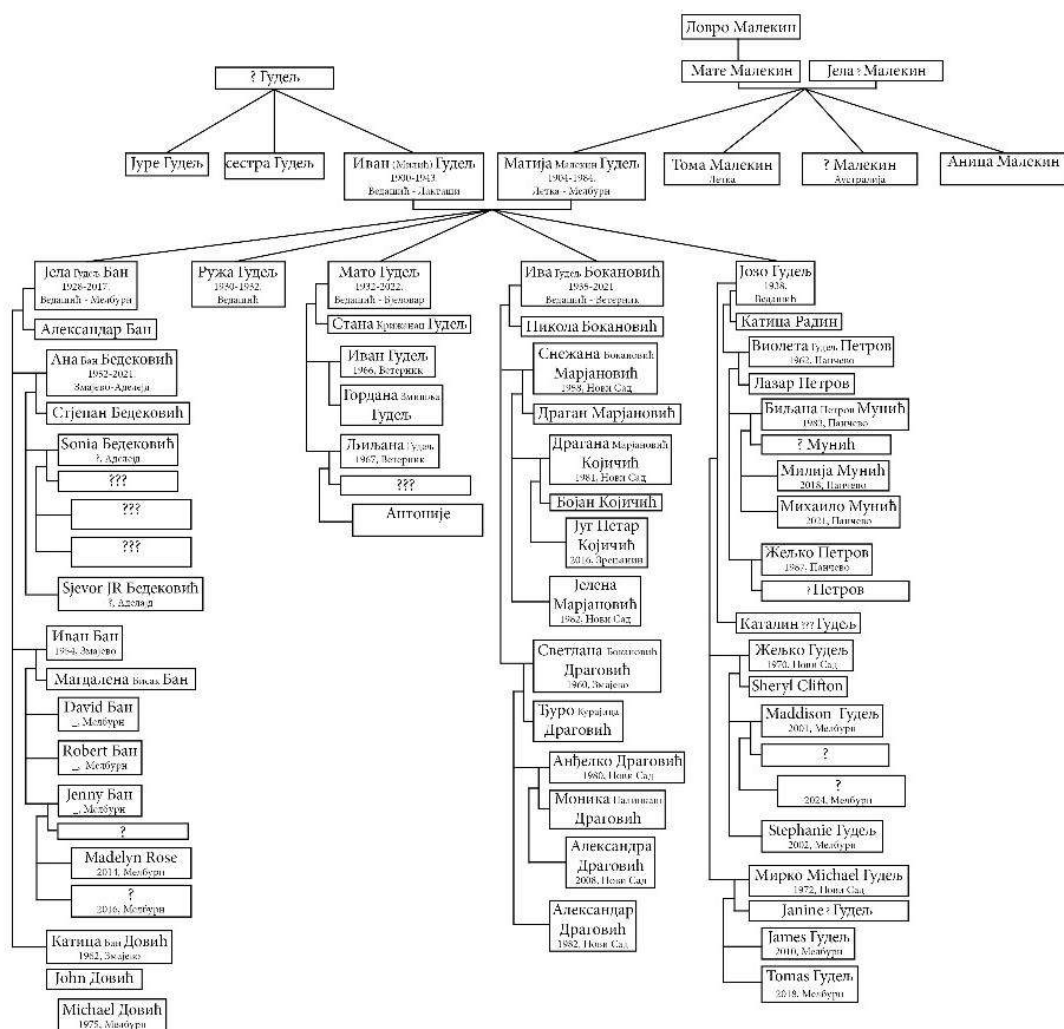


Слика 57. Колаж III - фотографије породица Керкез и Марјановић, родитељи мог оца

5.1.1.3 Гудељи

О породици мамине маме сам знала јако мало. Већина њих је отишла у Аустралију током седамдесетих година. Иако су одржавали контакте, јако ретко су се виђали. Срећом, па је једна тетка из Аустралије дошла у Србију, након 56 година. Она је знала много прича о Гудељима.

Ипак, иако је бака дошла из села Ведашића (пored данашњег Томиславграда) у Змајево, чини се да Гудељи воде порекло из Црне Горе (мама се сећа да јој је бака о томе говорила) - према једном извору, пореклом су из Грахова и Враћеновића (Никшић)⁷⁶, а према другим, порекло воде чак и од Дрекаловића из Куча⁷⁷. Бежећи од крвне освете, један од тројице браће одлази у Херцег Нови, један у Требиње, а трећи у Сплит и његова лоза је прешла на католичку веру, али је порекло заједничко. У породичном предању, такође постоји ова прича – да су некад били православне вере. У Ведашићу се у црквеним књигама спомињу 1768. године⁷⁸.



Слика 58. Породично стабло породице Гудељ

⁷⁶ <https://www.montenegro.org.au/G.pdf>

⁷⁷ <https://www.poreklo.rs/2012/02/16/gudelj>

⁷⁸ Пучанство Дувањске жупе 1469-1800. прилог Матица крштених дон Антона Љубосовића (1750-1758.)

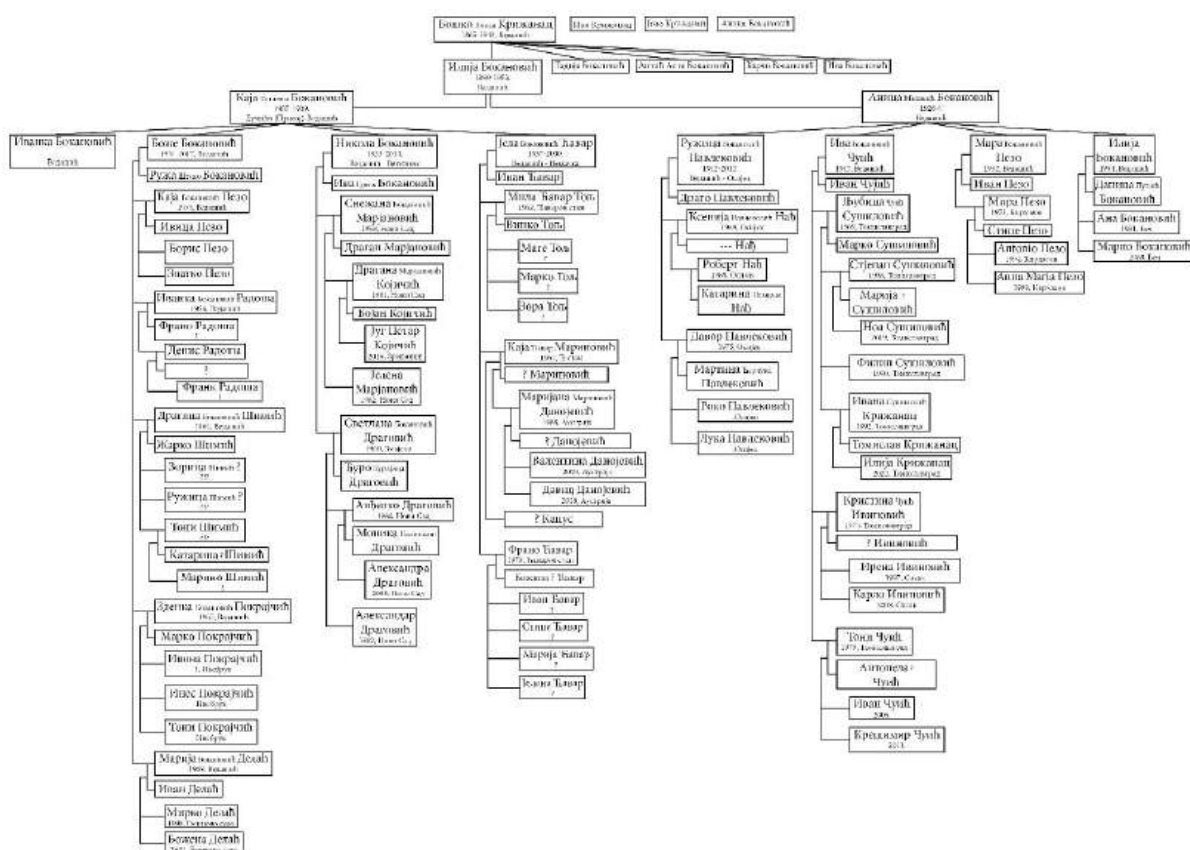


Слика 59. Колаж I - фотографије породице Гудељ

5.1.1.4 Бокановићи

Бокановићи су настали од старог дувањског рода Крижанац из Ведашића, а родочелник им је Боже Крижанац с надимком Бока. До седамдесетих година 20. века служили су се двојним презименом Крижанац- Бокановић, па тек тада се коначно определили за презиме Бокановић⁷⁹; а ову причу потврдила је и моја мама. Подаци о постојању породице Крижанац на овим просторима потичу из 1735.године⁸⁰.

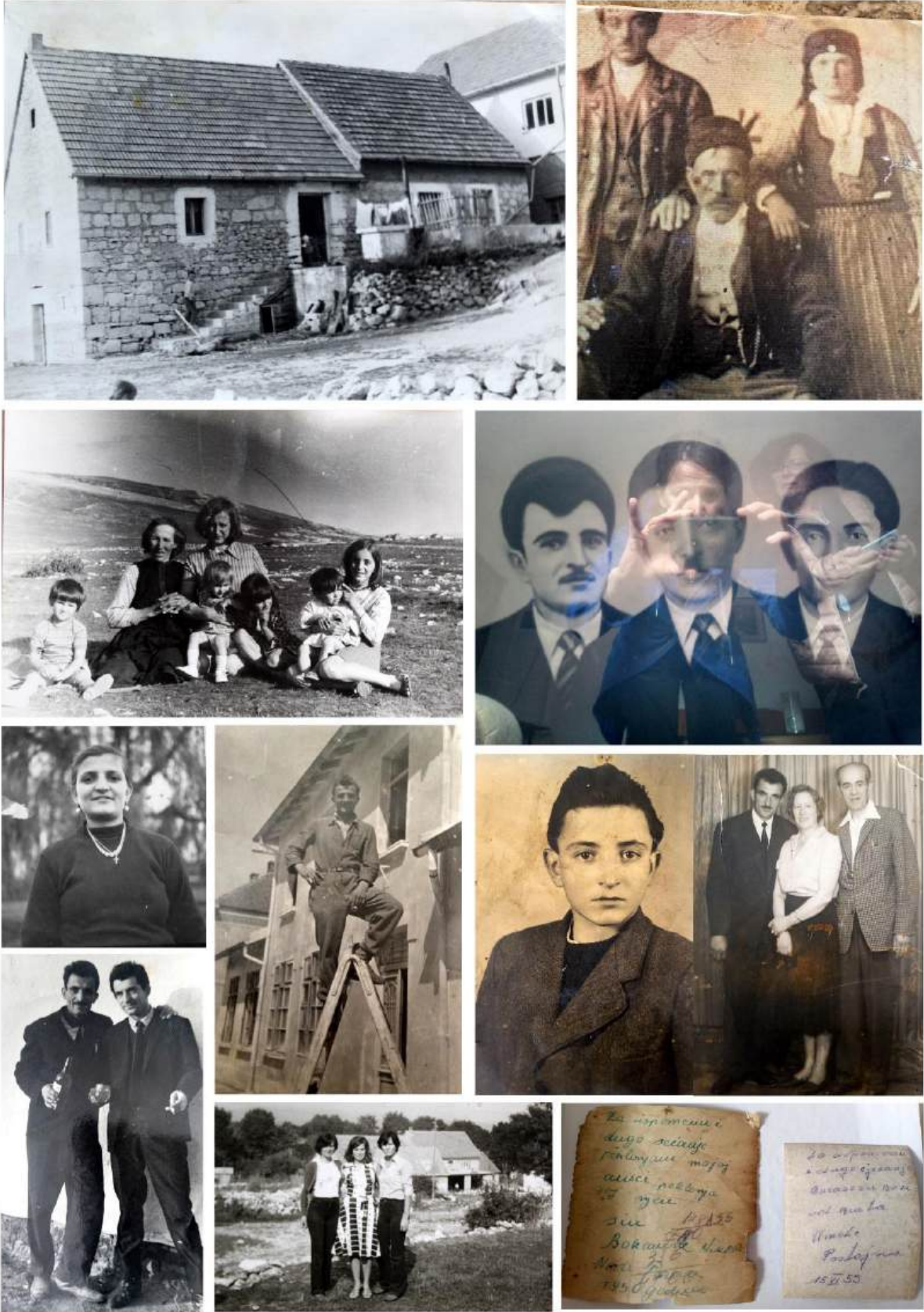
Да бих сазнала више о њима, запутила сам се у Томиславград (некадашње Дувно.) Тамо сам упознала део породице Бокановић и сазнала о осталима. Неке сам и посетила у Бечу, а са многима сам успоставила контакт путем друштвених мрежа.



Слика 60. Породично стабло породице Бокановић

⁷⁹ <https://mandino-selo.com/wp/duvanjska-prezimana-bokanovici>

⁸⁰ Пучанство Дувањске жупе 1469-1800. прилог Матица крштених дон Антона Љубосовића (1750-1758.)



Слика 61. Колаж фотографија породице Бокановић



Слика 62. Колаж фотографија породица Гудељ и Бокановић

5.1.1.5 Рад на породичном стаблу

Након мало истраживања на интернету, пронашла сам програм⁸¹ у који сам почела да уносим прикупљене податке. Предност овог програма је што чланови породице могу једноставно да се повезују, има простора за разне информације, чак и текстове и фотографије. Велика мана програма је што не може да се извуче прегледно стабло са свим именима, а тренутно броји 674 члана.

Како би четири породична стабла била видљива и лака за читање остатку породице који је помогао у њиховој изради, направила сам их посебно на А3 формату⁸² и послала породицама на ревизију.

Многе варијације породичног стабла направила сам кроз вежбе које сам радила читајући „Метагенеалогiju“. Осим табела са брачним статусима, болестима, професијама, направила сам и табелу са локацијама на којима су живели. У Вежби 7. направила сам пет породичних стабала – за сваког члана ужег стабла требало је одредити нивое свести до којих су се развили, потом написати на ком су интелектуалном, емоционалном, сексуално-креативном и материјалном нивоу били. Иако нисам имала све информације, овакве табеле чине се заиста прегледне и разумљиве, а помогле су да боље разумем целокупну породичну динамику.

Захваљујући неким изводима из матичних књига рођених, наишла сам и на многе друге јако занимљиве податке – да су се очеви родитељи венчали тек кад је он имао 7 година (сазнала сам и да је његова мајка побегла са сопствене свадбе са својим кумом – мојим дедом!), а пронашла сам и име чукунбабе, које се нико не сећа, као и име села одакле потиче.

Осим имена, годишта, узрока смрти, болести, Ходоровски предлаже да се стабла попуне и са занимањима, као и са најзначајнијим догађајима у животима предака – по први пут сам овде размишљала о њиховом доласку у Србију – прадеда и прабака са очеве стране долазе из Босне вољно, колонизацијом; са мајчине стране, и бака и деда долазе као малолетна деца да би радили, јер су били веома сиромашни, а нису имали очеве да их издржавају. Иако су први дошли вољно, а други су били приморани, читала сам о начину тог доласка (возовима, са свим што имају) и замишљала како су се осећали кад су лепоту босанских планина и свежег ваздуха, заменили војвођанском равницом и прашином. У анкети коју сам спровела, чини се да су обе стране очеве породице, ипак, биле радосне и захвалне што су дошле, јер су добиле плодну земљу, кућу и намештај. Мајчини отац и мајка нису имали толико среће, дошли су јер су били приморани да раде и живот у Србији им није био нимало лак.

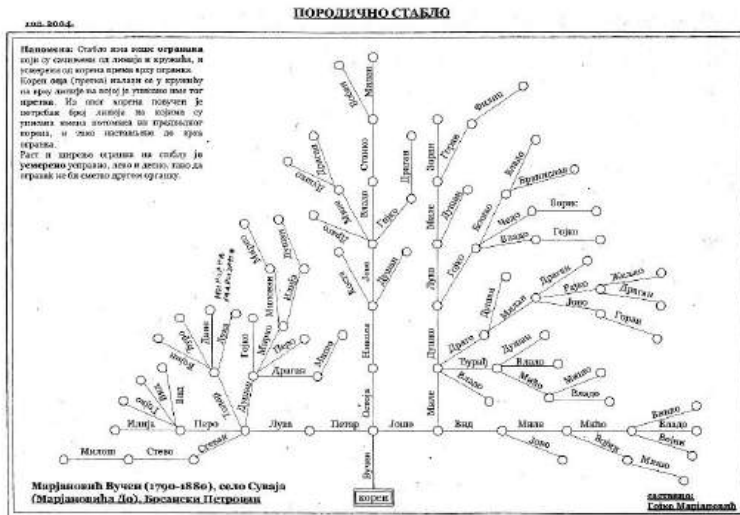
Такође, наишла сам доста подударња између породичних стабала: са очеве стране, обе породице су, током Другог светског рата, изгубиле најстаријег сина и то је био један од услова због којих им је омогућена колонизација из Босне у Војводину. Обе породице су Срби, православци.

Са мајчине стране, оба прадеда настрадала су несрећним случајем (једног је убио коњ, други се исекао на стакло и искрварио), и једни и други су били католици и воде се као Хрвати...

Јако је битно да се у стаблу напишу и сва деца која су умрла док су још била мала, а за коју велики део породице ни не зна, јер често преране или трагичне смрти деце могу да оптерете породицу и да се као траума несвесно преносе на касније генерације. Учила сам понављања погинулих синова, потом и прерано умрле мајке и сестре.

⁸¹ My family tree, <https://chronoplexsoftware.com/myfamilytree/>, преузето 26.12.2022.

⁸² у програму InDesign



ИЗВОД
ИЗ МАТИЧНЕ КЊИГЕ РОЂЕНИХ

Извод из матичне књиге рођених
Општина: *Сучаја*
Село: *Суцаја*
Датум: *2. 12. 1921*

Име и презиме	Отац	Мајка
<i>Стево Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Петар Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Јован Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Милош Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Јован Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Петар Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Стево Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>

Извод из матичне књиге рођених
Општина: *Сучаја*
Село: *Суцаја*
Датум: *2. 12. 1921*

САВЕТНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА
РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ИЗВОД ИЗ МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ

Извод из матичне књиге умрлих
Општина: *Сучаја*
Село: *Суцаја*
Датум: *2. 12. 1921*

Име и презиме	Отац	Мајка
<i>Стево Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Петар Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Јован Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Милош Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Јован Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Петар Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Стево Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>

Извод из матичне књиге умрлих
Општина: *Сучаја*
Село: *Суцаја*
Датум: *2. 12. 1921*

ИЗВОД ИЗ МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ

Извод из матичне књиге умрлих
Општина: *Сучаја*
Село: *Суцаја*
Датум: *2. 12. 1921*

Име и презиме	Отац	Мајка
<i>Стево Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Петар Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Јован Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Милош Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Јован Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Петар Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Стево Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>

Извод из матичне књиге умрлих
Општина: *Сучаја*
Село: *Суцаја*
Датум: *2. 12. 1921*

МКУ
РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ИЗВОД ИЗ МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ

Извод из матичне књиге умрлих
Општина: *Сучаја*
Село: *Суцаја*
Датум: *2. 12. 1921*

Име и презиме	Отац	Мајка
<i>Стево Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Петар Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Јован Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Милош Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Јован Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Петар Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Стево Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>

Извод из матичне књиге умрлих
Општина: *Сучаја*
Село: *Суцаја*
Датум: *2. 12. 1921*

МКУ
РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ИЗВОД ИЗ МАТИЧНЕ КЊИГЕ УМРЛИХ

Извод из матичне књиге умрлих
Општина: *Сучаја*
Село: *Суцаја*
Датум: *2. 12. 1921*

Име и презиме	Отац	Мајка
<i>Стево Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Петар Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Јован Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Милош Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Јован Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Петар Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>
<i>Стево Марјановић</i>	<i>Милош Марјановић</i>	<i>Катерина Марјановић</i>

Извод из матичне књиге умрлих
Општина: *Сучаја*
Село: *Суцаја*
Датум: *2. 12. 1921*

Слика 63. Породично стабло породице Марјановић (само са мушким потомцима) и изводи из књига рођених, венчаних и умрлих породице Марјановић



Слика 64. Колаж фотографија Иве (Гудељ) Бокановић, баке по мајци



Слика 65. Колаж фотографија Десе (Керкез) Марјановић, баке по оцу



Слика 66. Колаж фотографија Снежане (Бокановић) Марјановић, моје мајке.



Слика 67. Колаж фотографија моје сестре и мене

Осим овог, Ходоровски предлаже да покушамо да реконструишемо односе између чланова породице, супарништва, ко су били омиљени, а ко негативци. Кроз бројне разговоре, постала сам свесна и бројних сукоба међу најближим члановима, а неке последице сам и сама осетила. Оно што је поражавајуће је да се већина посвађала око наследства, око земље, и то је можда тема којом ћу се бавити у неком наредном раду.

Са друге стране, открила сам и неке веома напредне, занимљиве, креативне и другачије чланове породице (неке живе, неке не.) Током одрастања, нико од ближе или даље родбине ми није био посебно близак, нико ми није инспирација или узор, па сам мислила да такви људи нису ни постојали у породици. Ова открића су ме изненадила и обрадовала.

Последње откриће, пред предају овог рада, десило се потпуно неочекивано: правећи ред међу бројним документима које сам планирала да бацам, наишла сам на део дневника у ком сам писала белешке разговора из јануара 2024. са мојом баком Десом и дедом Гојком, родитељима мог оца. Осим имена свих чланова њихових многочланих породица, нашла и неколико информација које нико други није помињао. Ипак, више од ових информација, обрадовало ме је сазнање да сам разговарала са њима о породицама још док су били живи, да ми је то и тад било важно, али да сам на то потпуно заборавила.

За крај рада, било је потребно направити колаж исцељеног стабла, са собом, родитељима, бабама и дедама, прабабама и прадедама, са свим нашим савезницима.

5.2 Графичко и ликовно истраживање породичног стабла

Читајући „Метагенеалогiju“, почела сам да цртам. Још интензивније, цртање се наставило током сам читања књиге „Отровни родитељи“⁸³.

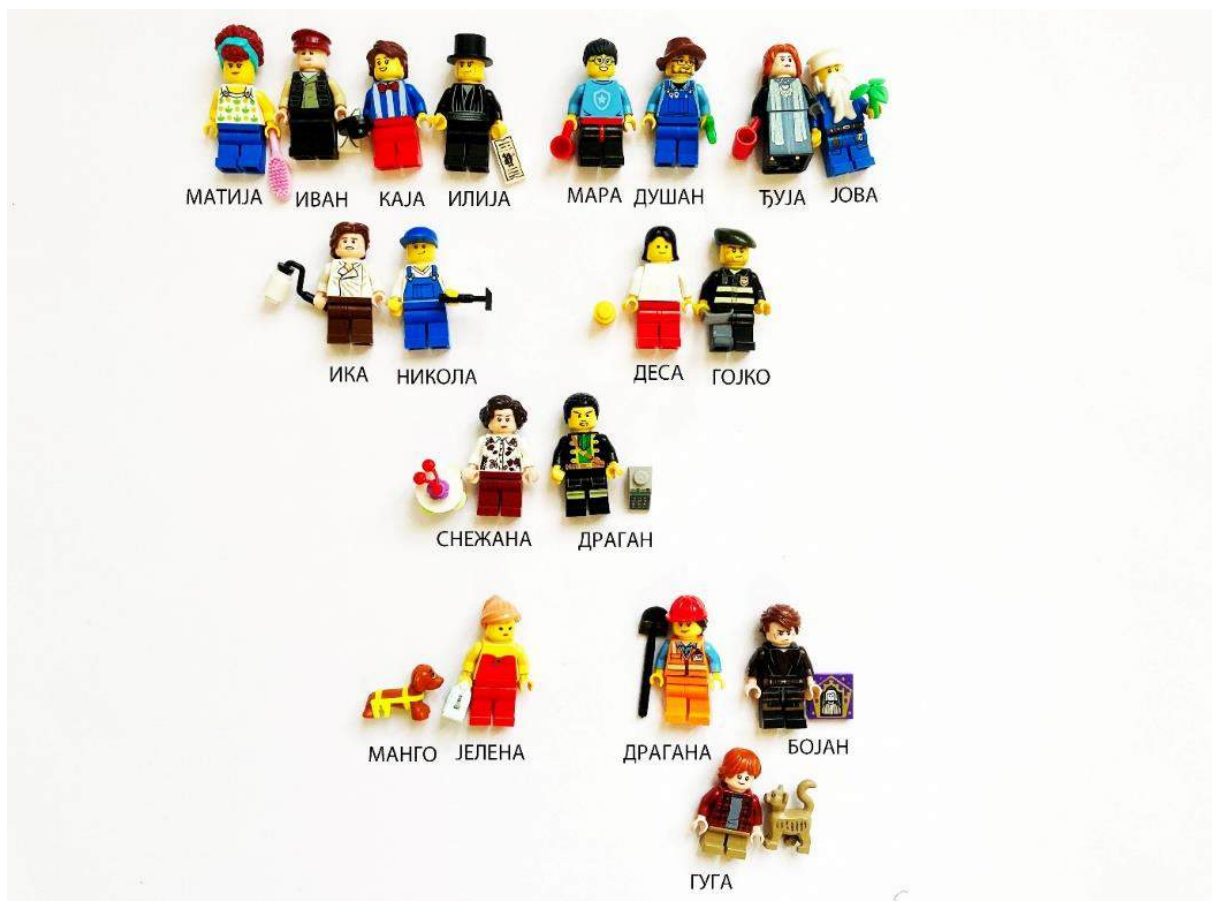
Испрва су ме посаветовали да то буду велики формати, јер се увек изражавам кроз неке минијатуре, те сам тако и почела. Међутим, ти формати су ми одузели доста времена и енергије и са доста њих нисам била задовољна на крају.

Тако сам прешла на најмањи могући формат: 10x10 цм. И то се показало као веома исправна одлука, јер сам врло брзо и лако могла да изразим сваку мисао или идеју која је долазила, а да јој не морам посвећивати превише пажње. Уколико нисам била задовољна резултатом, брзо сам могла урадити цртеж поново.

Већина радова су једноставни тробојни (бело, црно, црвено) цртежи. Иако их нисам радила по серијама, него по тренутном осећају, другој серији припадају мали графички прикази рађени само црним фломастером. Након вежби и медитација које је предложио Ходоровски, записивала сам идеје и размишљања, па сам неке од њих касније нацртала - оне су захтевале још неке боје, тако да би могле да буду трећа серија ових радова.

Са сином сам направила најуже породично стабло (бабе, деде, прабабе и прадеде) од Лего човечуљака и било је веома забавно за видети и за разумети, и њему и мени.

⁸³ Forward, Susan, Craig Buck. Отровни родитељи - Превладавање њиховог болног наследства и спававање властитог живота, Загреб, 2002.



Слика 68. Породично стабло од Лего човечуљака

5.3 Истраживање кроз тело

У нашој породици, као уосталом и у нашој култури, телу се није придавао никакав значај. Није било важно како изгледам, био је важан интелект. Кад сам, крећући у школу, почела да се гојим, кренула је и моја целоживотна мржња према телу, које никад није било довољно лепо и довољно добро, чак и онда када је то заиста било.

Толико година занемаривано и сакривано, постиђено, не знам како је успело све ове године да носи тешке терете и превисоке критеријуме које сам му постављала.

Далеко од тога да сам га прихватила, али чиним кораке ка томе.

„Жена која потиче из друштва којим доминира патријархална идеологија већ неколико векова не може да живи своје право тело ако не поради на интензивном чишћењу од наметања. Јасно је да, осим рада на својим гениталним органима (...), она то мора да учини и на осталим пољима, у смислу да буде оно што јесте у свакодневном животу. Промене тела, присутне у већини друштава без обзира да ли примитивна или не... можда нису ништа друго до друштвени и нормативни траг – често на штету жена, чија аутономија представља стварну или замишљену претњу – носталгије за савршеним телом, толико прикривене колико и искривљене, у којој се тражи стварност тиме што се гоји или мршави, фарба коса или кожа, депилира се, билдује овај или она мишић или смањује ова или она кост у складу са захтевима времена и моде у одређеном тренутку.⁸⁴

⁸⁴ Ходоровски Алехандро, Маријан Коста. Метагенеалогја. Генеалогско стабло као уметност, терапија и потрага за суштинским ја. Арете, Београд 2020, 272.

5.3.1 Савршено тело

Сви ми смо незадовољни одређеним деловима свог тела или, још чешће, највећим делом свог тела. И увек бисмо били срећнији само да... Али нас то „само да“ оставља вечито незадовољне, јер нам увек измиче.

Потребно је да прихватимо своје тело, не као тег... „него као низ врата, сањарија и песама кроз које можемо научити и сазнати којешта“.

„Код тела не постоји “требало би бити”. Не ради се ту о величини, облику или годинама, чак ни о томе да имамо по двоје од свега, јер неки немају. Дивље је питање, осећа ли тело, има ли оно праву везу с ужитком, са срцем, душом, дивљином? Поседује ли срећу, радост? Може ли се на свој начин кретати, мрдати, њихати, може ли плесати, ударати? Ништа друго није важно.“

Осим наше искривљене слике о телу, постоји и наше суштинско – савршено тело, кога чак до краја нисмо ни свесни и које је тотално виртуелно. Иако није могуће кроз га појмити, потребно је да радимо на томе да му се што више приближимо, посебно ми – жене. И, посебно у вези са појединим деловима тела.

5.3.2 Груди

У источњачким културама, наглашава се веза између срца и груди. У западном свету, груди су и даље „грешне“. И уместо да су нам руке код груди и срца, ми их се стидимо, прикривамо или их истичемо, у корист мушког задовољства, а не сопственог. Све што срце није у стању процесуирати, груди примају у себе.

„Здравље дојки огледава се у способности да будем присутна за потребе свог срца, да јасно осетим свој капацитет за давањем и не дајем никад на своју штету, да повећам свој капацитет за примањем јер ја то заслужујем, да редовно „издајам” из себе „млеко” креације и страсти који ме чине живом и да прихватим све турбулентне околности којима моје срце жели да сведочити јер то њега чини живим“.⁸⁵

Увек сам се стидела и од пубертета због мојих груди идем погрбљена. Дајем из срца, али не умем да примим, јер увек мислим да не заслужујем. Давала сам много више него што се од мене очекивало, али се трудим да то променим. Постављам себе, након скоро 40 година, на прво место и не дам кривици да ме мучи, јер то није себичност, како ме је моја женска линија научила, него је то брига о себи. Не желим да моје груди буду штит до мог срца.

⁸⁵ <https://www.facebook.com/holisticki.tretmani.podrska.zenskom.zdravlju>, приступљено 4.4.2024.



Слика 69 и 70. Груды у блатном малтеру (зграфито техника)

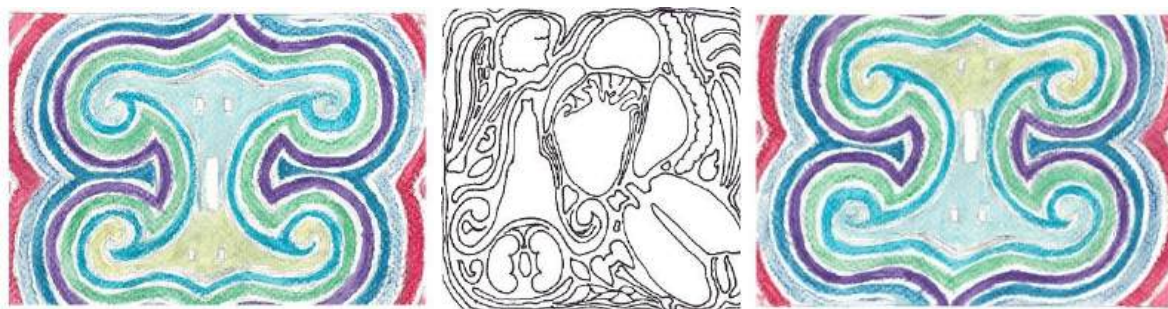
5.3.3 Материца

Материца је наша веза са цикличношћу, узрок те цикличности, свети простор наших тела.

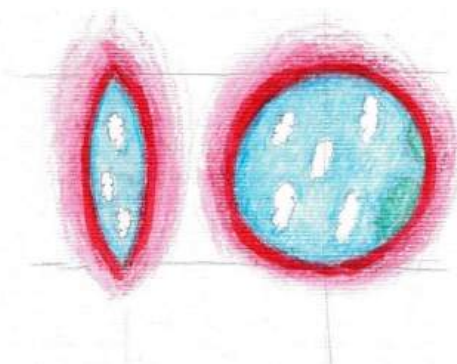
„Јер женско тело живо је онолико колико му дозвољаваш да се гиба кроз своје цикличне фазе: да шири љубав у грудима, да даје вишак љубави другима, да квари завршене приче, да спонтано побаци залутале садржаје, да те чини трудном од идеја, да ти шири порођајни канал како би идеје пронашле плодно тло, да овулира твоју креативност, да умири твоју Материцу кад дође тренутак за транзицију. Женском телу не треба нико и ништа изван да га покрене.“⁸⁶

Полако постајем свесна делова тела која су била срамна за показивање, срамна да се о њима прича. Све више разумем да осећамо кроз њих, него што сам могла и да замислим.

⁸⁶ <https://www.facebook.com/holisticki.tretmani.podrska.zenskom.zdravlju>, приступљено 4.4.2024.



Слика 71 и 72. Материца - разгледница (настала током радионице Киоск платформе: „Снађи се, друже“) и Вежба 10: Осети савршено тело (органи као део целине)

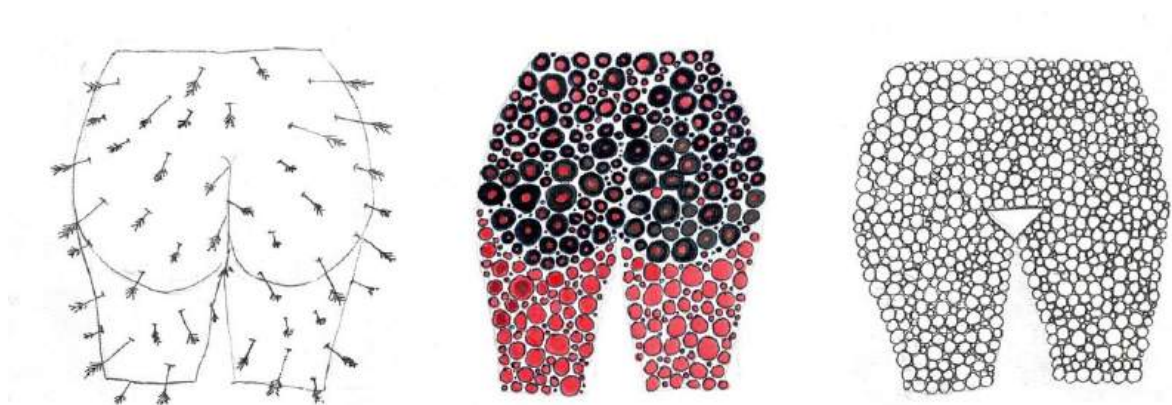


Слика 73. Поглед кроз материцу изнутра – пре и после

5.3.4. Бутине и задњица

Помислила сам, у повратку са последњих консултација са ментором: шта би било да могу да оставим бутине и задњицу код куће? Да ли бих била срећнија? Да ли би то нешто променило? Да ли бих се осећала боље, самопоузданије? Да ли бих више вредела 10 кг мршавија? Ко ме бих вредела? Да ли бих порасла у својим очима? У чијим бих?

„Ноге, оне су мишљене да нас одведу, понекад понесу, оне су полуге које нам помажу дизати, оне су anillo, прстен за обухватање љубавника. Не могу бити превише овакве или превише онакве. Оне су такве какве јесу.“⁸⁷



Слика 74, 75 и 76. Ожилци.

⁸⁷ Пинкола Естес, Клариса, Жене које трче с вуковима, Алгоритам, Загреб, 2004, 231.

5.3.5 Дебела

Цео живот се осећам дебелом. А нисам била дебела цео живот.

Зашто је лоше ако сам дебела? По чијим сам критеријумима дебела? Ко их је одредио? Зашто се уклапам у данашње стандарде лепоте?

И зато ми је, као мелем на рану, дошао део књиге „Жене које трче с вуковима“ о нашим, женским телима, те их преносим у целисти:

„Морам се више трудити објасниле су ми, јер су жене *la tierga*, округле као и сама земља, јер земља толико тога садржи.

Уживати у свету испуњеном многим врстама лепоте животно је весеље на које све жене имају право. Подупирати само једну врсту лепоте значи заправо не примећивати природу.

Жене које су велике или малене, крупне или витке, високе или ниске, највероватније имају такав облик јер су наследиле телесну грађу од својих рођака, ако не оних непосредних, а оно коју генерацију унатраг. Напади и осуде наследних одлика женских тела рађају генерације и генерације тескобних и неуротичних жена. Доношење деструктивних и искључивих судова о женином наслеђеном облику отима јој неколико кључних и вредних психичких и духовних блага. Отима јој понос који осећа према типу тела који је добила преко лозе својих предака. Ако научи презирати то наследство, одмах прекида везу свог женског тела с остатком породице.

Ако научи мрзети властито тело, како може волети тело своје мајке које је једнако грађено као и њено?— тело своје баке, а и својих кћери? Како може волети тела других жена (и мушкараца) у својој близини који су наследили тела својих предака? Тако нападати жену уништава њено природно право да се поноси припадношћу породици и отима јој онај природни став који осећа у телу без обзира на то које је величине, висине и облика. Заправо, напад на женска тела далекосежни је напад на оне који су јој претходили, као и на оне који долазе након ње.

Уништавање инстинктивне припадности коју жена осећа према свом природном телу одузима јој самоувереност. Тера је на то да стално размишља о томе је ли добра особа или није те да темељи своју вредност на томе како изгледа уместо на томе каква је. Тера је и на то да троши енергију на размишљање о количинама хране коју конзумира, на читавање ваге и на мерење кројачким метром. Закупља је, утиче на све што чини, планира и предвиђа. У инстинктивном свету незамисливо је да жена на тај начин буде закупљена изгледом. Више је него разумно бринути се да останемо здраве и јаке, да се побринемо за тело што више можемо.

Па ипак бих се морала сложити с тим да у многим женама постоји једна “гладна”. Но, није гладна одређене величине, облика или висине, а ни гладна уклапања у стереотип. Жене су гладне тога да им култура која их окружује искаже темељно поштовање.“

Ова неоснована и искривљена слика о телу жени одузима креативни живот и пажњу коју би усмерила на друге ствари.

„Жена културу не може учинити свеснијом тако да каже: “Промени се.” Но, може променити властити приступ себи и тиме постићи да се омаловажавајући пројекције преусмере. То ће учинити тако да врати своје тело. Тако да не напусти радост свог природног тела, да не прихвати популарни став да срећа долази само онима који имају одређену грађу или године, да не чека и не одгађа било који подухват, те тако да врати свој прави живот, да га живи пуним једрима, без задршке. Такво динамично самоприхватање и самопоуздање зачиње промену у приступу културе.“

„Умањити лепоту и вредност тела на било што мање од величанствености значи натерати тело да живи без правога духа, правога облика, без свог права на усхићење. Сматрати некога ружним

или неприхватљивим, јер лепота те особе није укључена у тренутну моду, наноси дубоке повреде природној радости која је део дивље природе.“⁸⁸

5.4 Говор тела

Никад нисам била свесна свог тела, а још мање његовог говора. И, кад се сетим себе из млађих дана, увек сам покушавала да се стиснем, скупим, да будем мања него што јесам, да будем не приметна.

Тело говори, оно је вишејезично биће, говори на различите начине.

„Тело се сећа, кости се сећају, зглобови се сећају, чак се и мали прст сећа“.

А женско тело, свако тело, је моћно када се покреће изнутра.

„Тело је као земља. Оно је земља за себе. Оно је једнако осетљиво на дивљу градњу, на деобу парцела, на одсеченост, прекомерно исцрпљивање и одузимање моћи као и било који крајолик.

Премда жена можда ништа не може учинити како би преко ноћи зауставила комадање наше културе и земље, може престати комадати властито тело. Дивља природа никад не би подржала мучење тела, културе или земље. Дивља природа никад не би пристала на шибање облика како би доказала вредност, доказала “контролу”, доказала карактер, била угоднија за око или финансијски исплативија.

Дивља жена појављује се у многим величинама, облицима, бојама и стањима.“

5.4.1 Истраживање кроз покрет (тела)

Покрет је посебна тема мог живота. Генерално, све што се тиче физичког, у нашој породици није било вредновано, није му се придавала никаква пажња. Одавно су ми, уз дебљину, прилепили „смотаност“ и „неспретност“ и носим их све ове године. Међу разним активностима које смо као деца сестра и ја радиле, био је и плес. Сећам се и даље жутог комплетића и своје неспретности. Међутим, исто тако сам приметила да, кад могу слободно да се изразим, много уживам у плесу. Тако сам, доста година касније, кад сам се вратила из Француске, кренула у плесну школу у Новом Саду. И била сам редовна неколико година, док се нисам преселила у Зрењанин. Неки плесови су ми ишли добро, неки баш и не. Али, никад нисам била опуштена као многи други људи. Ипак, нисам одустајала.

Након преласка у Зрењанин, нисам могла да нађем ни једну плесну школу – за модеран плес рекли су ми да сам сувише стара, а другог избора није било.

5.4.1.1 Фоклор

И, тако сам, после мало размишљања, одлучила да покушам – са фолклором. Локација је на пар минута од стана, примају све... а испоставило се и да сам међу најмлађим члановима. Била сам примљена са таквом радошћу, да је све друго постало неважно. Ипак, та моја базична несигурност и стиснутост константно је присутна и чини да се осећам непријатно и смотано. То као да ми пише на челу, па учитељица посебно на мене виче.

⁸⁸ Исто, 217.

Углавном, било је доста пута кад сам размишљала да одустанем, али сам заволела људе који су тамо, другу учитељицу и, генерално, атмосферу. Па сам остала. А онда сам доживела и свој први сценски наступ – са фоклором, у мају 2023. Наравно да нисам хтела да учествујем, али су ме некако наговориле. Уствари, мислим да сам прихватила да бих се суочила са страхом. Али, узела сам снимке са проба и вежбала по пар сати неколико дана пред наступ и, коначно, савладала већину корака.

Изгледала сам врло смешно, са плетеницом око главе, опанкама и комплетном ношњом. Ипак, доживела сам ово као неку врсту маскирања, па ми је било чак и занимљиво.

И играла сам изненађујуће добро. Чак сам, у једном тренутку, постала свесна да, ако и ја не будем певала (као што сам до сад изврдавала) нико неће да нас чује и пустила сам глас. И остала сам некако прибрана и свесна на сцени, са осмехом.

На крају сам се баш добро осећала.

Током рада на докторату и суочавања са сопственим ограничењима, чини се да сам некако дошла до суштине. И, након тога, једноставно више ништа није било исто. Тај базични осећај непријатности и стида се изгубио. Нисам више најгора, некако као да сам постала мање видљива и нико ме више чак ни не критикује. А некад и изненадим себе како ми добро иде!

Чак сам пронашла и другу школу плеса, где се уче сви стандардни и латино плесови. И тамо сам међу најмлађима.

Јер,

„Све улазимо у свет у стању плеса“.

5.4.1.2 Радионица плеса у Суботици

У истраживању сопственог тела и покрета, пријавила сам се и за дводневну радионицу коју је водила Кетлин Рејнолдс (Kathleen Reynolds), у организацији „Позоришног удружења Летњи биоскоп“ са Келебије, 18-19. фебруара 2023. у Суботици.

Кетлин Рејнолдс је студирала класични и савремени плес у Америци у школи Мерс Канинхем (Merce Cunningham). Године 1985. освојила је награду за женског извођача на Париском интернационалном плесном такмичењу. Након тога, започела је сарадњу са кореографом Јожеф Нађом, која је трајала до 2007. године. Као извођач, учествовала је у радовима кореографа Пако Дечина (Paco Décina), Франческе Латуаде (Francesca Lattuada), Бернарда Монтеа (Bernardo Montet) и Катрин Дивре (Catherine Diverres), између осталих, а такође је направила неколико излета у свет циркуса и позоришта. Од 1993. године ствара своје кореографије. Кетлин Ренолдс развила је свеобухватан радни метод предавања и извођења, који ставља на располагање професионалцима, аматерима и особама са инвалидитетом током професионалних пракси и креативних радионица⁸⁹.

Радионица је почела седењем у кругу, у ком смо се сви представили, уз плјескање рукама у ритму. Потом је следило опуштање свих делова тела, па потом кретање кроз простор на разне начине. Било је много малих вежби, а ја бих издвојила две које су ми биле посебно значајне.

Прва је била „Групна истовременост и периферни вид“.

⁸⁹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=567110128794981&set=a.559658306206830> , приступљено 12.3.2024.

Сви стојимо уз задњи зид на сцени и крећемо се заједно, користећи периферни вид. Прво идемо са длановима окренутим као горе, као да хватамо воду. Крећемо се ка средини сцене, сви заједно, споро, мало нагнути напред, као да повлачимо зид. Полако подижемо руке, савијених лактова и паралелних подлактица. Настављамо до краја бине, подижући руке до изнад главе са длановима уназад, сипамо воду са задње стране, осећајући како капљице воде теку низ леђа. Окрећемо се и настављамо назад заједно, пратећи исту путању корак по корак.

Друга вежба је била „Шумски плес“.

Сви заједно формирамо замишљену шуму, свако од нас је по једно дрво. Један, два или три плесача улазе у шуму са повезом преко очију. Дрвеће се не помера из корена, само помера гране, усмеравајући ове појединце да се слободно и крећу кроз шуму, осећајући сигурност и опуштеност, поверење.

Друга вежба ме подсетила на породично стабло и поновила сам је на Црвеној слави, али је нисам ни близу тако добро водила као што је то радила Кетлин.

5.4.1.3 Масаже

Ходоровски предлаже разне масаже. Супруг и ја смо их једно другом наизменично радили и било је баш занимљиво искуство.

Током овог периода, испробала сам и разне друге масаже, али ми ипак највише прија масажа коју ради Зрењанинац Славољуб Епифанић, јер се заиста осећам као једна велика беба током тих сеанси. Вероватно зато што имам дубоко поверења у Славољуба, зато што смо прилично слични и зато што је слеп, па се не осећам непријатно.

5.4.1.4 Вожња

Још један од битних покрета којима сам се бавила због докторског рада је била вожња аутомобила, како бих се суочила са страхом од преузимања контроле и, са њом, и одговорности да се нешто лоше деси. Иако сам вожњу положила чим сам напунила 18 година, због непријатних ситуација и са инструктором и са мојим татом, али вероватно и чињенице да ни мама ни баке нису возиле, никад нисам возила.

Више од пола живота касније, 2023, одлучујем да узмем часове вожње. И чини ми се да су биле интензивније него разговори са психологом и ментором, јер су тако лако испливали страх од неуспеха, самосаботаже, осећај мање вредности. Све сам их физички осећала. Инструктор вожње ми је рекао да сам као неки маслчак на ветру, да се јако лако распршим. Ја сам се осетила као да се помаљам у некој кутији. Као неко мало, заробљено чудовиште ружичасте коже.

Након неког времена, нисам више желела да идем на часове – нисам имала времена од других обавеза ван Зрењанина, а и није ми се свиђао начин на који ме је инструктор третирао. И скоро да сам престала да возим, али сам се вратила, по мало.

И нешто се у мени променило. Села сам за волан, али је она суштинска несигурност коју осећам читавог живота, некако, нестала. И даље ми се помало зноје руке и даље не седам за волан са одушевљењем, али није ни да је као што је било раније. Захвална сам на томе.



Слика 77. Док возим.

5.4.1.5 Путовања

Још један од битних покрета, можда и међу најбитнијима, за мене су путовања.

Волим путовања, било које врсте, а највише она која ме воде у потпуно нова искуства, са новим пределима, архитектуром, људима, језицима, храном.

Путовања су ме спасила. Она су била начин да одем од куће, да побегнем, да се извучем од атмосфере коју нисам волела, која ми је стварала nelaгoду, неслободу.

„На пример, жене које су одрасле у породицама које не прихватају њихову надареност, често крећу на бескрајно велике пустиловине - увек изнова, а не знају зашто.“

На путу, где год да одем, углавном се осећам као код куће. Вероватно зато што нисам имала једну једину кућу. Куће сам носила са собом, где год да сам била.

Иако га никад тако нисам доживљавала, читајући рад „Жене на путу: потиснути наратив српске/југословенске културе“, чини се и да је то био један од видова борбе против женске пасивности, схватања да је женама место код куће, неспособности мојих бака које готово нигде нису ишле саме. Са друге стране, ако је моја, готово неписмена бака, стигла једанпут до Аустралије и безбедно назад, мислим да је у њима, ипак, било авантуристичког духа.

Неки антрополози сматрају да су, давно, и жене одлазиле на неколико година на нека посебна места, као што су мушкарци одлазили у војску...

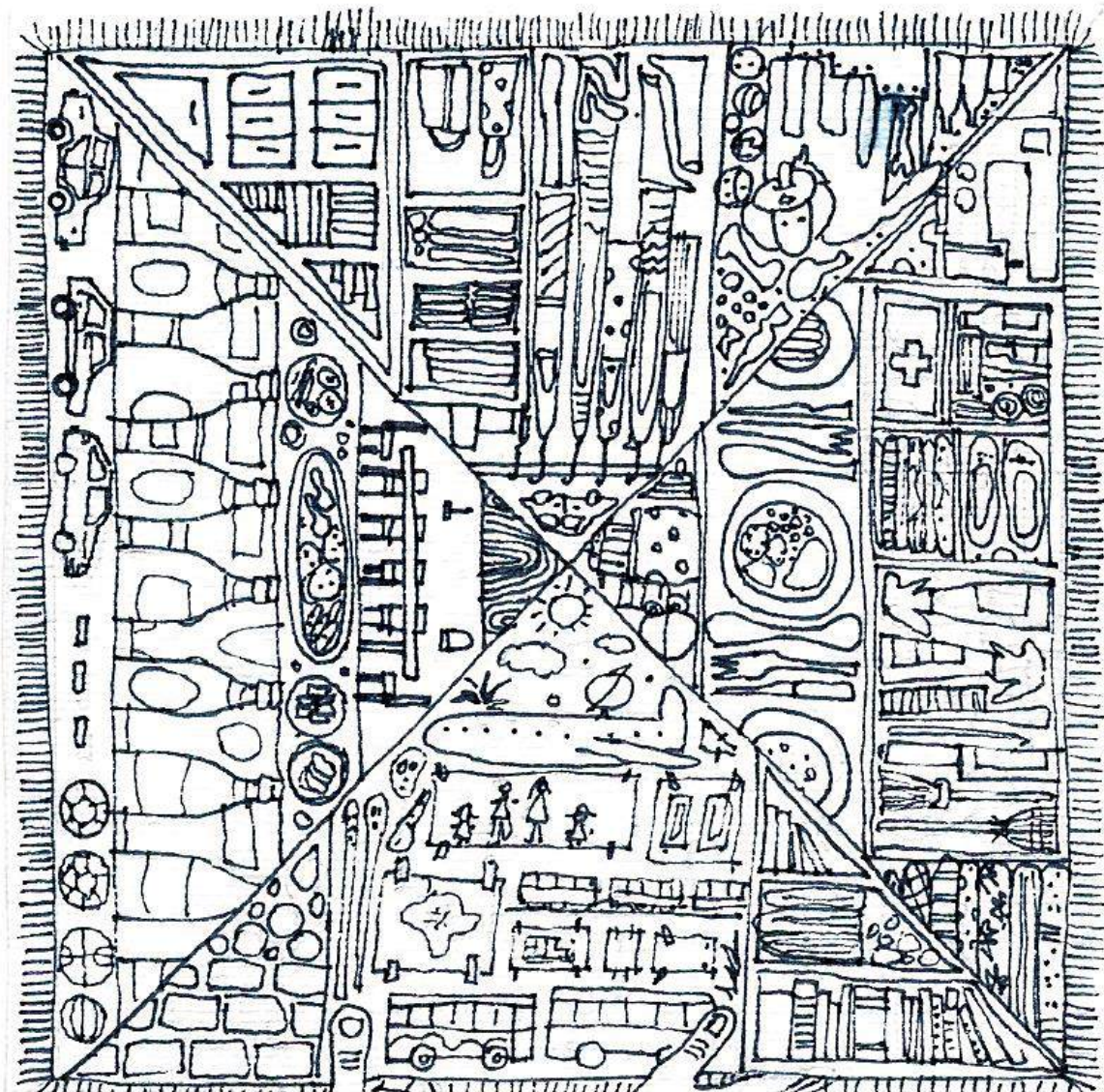
5.5 Истраживање гласа

У нашој породици се никад није причало, све се увек гурало под тепих. Мислим да ми је то била једна од најтежих лекција: научити да говорим. О било чему. А нарочито научити да изразим оно што осећам. Врло често је то и данас кроз сузе и јако малом броју људи, али је бар изречено.

Што се певања тиче, ту је блокада још већа. Сећам се да сам у основној школи била приморана да се прикључим хору, јер нам је разредни старешина била професорица музичког. Како сам знала да немам слуха, увек сам се правила да певам док једном није излетело и она је то приметила.

На крају, мој највећи сусрет са гласом био је током радионице певања у Београду, са Катарином Каћун Павловић из Београда, из Чудесмо групе. Катарина ми се јавила за један од наших фестивала, али смо већ били готови са програмом. Тако да смо договориле индивидуалну радионицу у Београду у њиховом простору.

Било је веома занимљиво. И јако непријатно. Па сам непријатност ублажавала смејањем. Не могу рећи да сам се опустила, али није било лоше за први пут. Вежбале смо разне начине опуштања тела, потом гласа, а на крају заједно и певале.



Слика 78. Под тепихом.

5.6 Истраживање кроз рад у земљи

5.6.1 Правићеш ти мене од блата!

Један од најраширенијих мотива који објашњавају порекло човечанства је стварање људи од земље, односно глине. То је тема која се појављује у многобројним митовима и легендама: од грчке, сумерске, вавилонске, египатске, кинеске хиндуистичке, преко афричке, до индијанских, нордијских, аборицинских и маорских племена, готово сви стварају људе од глине (жуте у Кини, црвене у Америци), којој додају воду (Прометеј), односно крв (сумерски бог Енки), а неки од првобитних људи настали су сушењем глине на сунцу.

„Мала црна тачка често се сматра почетком живота. У Старом завету, кад је Бог створио првог мушкарца и прву жену, израдио их је од земље, прашине, блата, зависно од тога који превод читамо. Но, колико тачно земље? Нико не каже. Али међу другим причама о стварању, о постанку света и његовим становницима, често је израђен од тачкице, од једнога зрна, једне једине сићушне тамне тачке нечега.“⁹⁰

„Скоро сваки човек – прича се у нас – има на пупку понеко црно зрнце које као да је од земље. Народ верује да је Бог створио човека од земље и да су та зрна трагови оне земље од које је први човек створен.“⁹¹

Према Библији, 2:7 „А створи Господ Бог човека од праха земаљског, и дуну му у нос дух животни; и поста човек душа жива.“; као и према Кур'ану [23: 12–15], Бог је створио човека од глине.

Чини се као да је људска веза са глином универзална или да сугерише да је мотив настао из једне културе, а затим се раширио по земаљској кугли, што тешко да је истина. Па, каква је то веза између глине и стварања људи? Зашто је тако исконска и свеприсутна?

Када се ова веза посматра са становишта лаика, људи од глине стварају разне ствари (од керамике до фигура), као што је бог створио човека; такође, земља се везује за плодност, а плодност за стварање.

Међутим, из научне перспективе, постоје друга, још фасцинантнија објашњења - глинена маса има три јединствена својства: прво се може деформисати без пуцања; друго, када сила деформирања престане, облик остаје непромењен; и треће, када се осуши, има значајну чврстоћу. Осим тога, молекуларну структуру глине чине хексагонални кристали, а чини се да би управо та структура могла бити кључна за настанак живота, одскочна даска за органску еволуцију.

5.6.2 Земља као универзални материјал

Земља је јединствена у нашем универзуму, а ипак је толико свакодневна да се узима здраво за готово. За општу популацију, то је углавном површина по којој ходамо или део пејзажа.

Међутим, чињеница је да је човек одувек био везан за земљу из много разлога и на много начина. Осим што му је нудила храну и лек, служила му је и за припрему и одлагање хране, као и за заклон од непогода. Једнако му је служила и као материјал за изражавање од најранијих времена, о чему сведоче најстарији пећински цртежи, али и бројне фигурине пронађене свугде у свету.

Последњих деценија, са свешћу о загађењима, необновљивости ресурса и потреби за здравијим и квалитетнијим животом, све већа пажња посвећује се земљи - не само као материјалу за градњу,

⁹⁰ Пинкола Естес, Клариса, Жене које трче с вуковима, Алгоритам, Загреб, 2004, 119.

⁹¹ С. Мијатовић, „Нар. медицина у Левчу и Темнићу“, с 450; исти: „Етнографске забелешке из Левча, Темнича, Белице и Ресаве“, ГЕМ 19, Београд 1956, 178.

него и као материјалу који се користи у разним уметностима (како за подизање свести о њеној важности, тако и о њеним потенцијалима у уметничком изразу.)

Распон уметничких облика и жанрова који се баве (непеченом) земљом је широк и разноврстан и протеже се кроз векове и уметничке традиције, од праисторијског сликарства и керамике, до новијих инсталација у савременој уметности и пројеката у архитектури.

5.6.3 Земља као женски материјал

Већ четрнаест година држим радионице на које већином долазе жене. Како се градња, углавном, сматра мушким послом, развили смо разне теорије зашто је то тако, али мислим да је суштина садржана овде:

„Увек ме изненади колико дубоко жене воле копати у земљи. Саде луковице за пролеће. Гурају зацрњене прсте у блатну земљу како би пресадиле парадајзе оштрог мириса. Мислим да копају како би допрле до старице од два милиона година. Траже њезине прсте и шапе. Желе је као дар за себе, јер с њом се осећају целовите и на миру. Без ње осећају немир...

Знамо да потиче од недовољне количине блата. Лек? La loba. Нађите жену од два милиона година. Она је неговатељица мртвих и умирућих женских ствари.

Данас La loba у вама сакупља кости. Што она то поновно израђује? Она је Сопство душе, градитељица дома душе. Ella lo hace a mano, она душу израђује и поновно израђује руком. Шта чини за вас? Чак и у идеалној ситуацији, душу с времена на време треба понешто рестаурирати. Баш као и на кућама овде на Југозападу које зову adobes, нешто се згули, нешто отпадне, нешто се испере. Кад год погледате, увек нека округла стара жена обувена у папуче утапкава текуће блато на зидове adobe. Меша сламу с водом и земљом и тапка то по зидовима, па их тако поновно изглађује. Без ње, кућа би изгубила облик. Без ње, кућа би се након јаке кише слила у груду земље. La loba је чуварка душе. Без ње губимо облик. Она обликује кућу душе и руком је дограђује. Она је та која тапа-тапа-тапка. Она израђује душу, одгаја вукове и чува све дивље.“

5.6.4 Земља за мене

Мислим да земља за мене није била само материјал, него да је била спас. Да ме је вратила себи, једноставним стварима, уживању, раду са људима. Тишини и креацији. Заиста мислим да рад са земљом лечи, чак је научно доказано да бактерије из земље чине људе срећнијим.

Земља ми је дала (мој) дом, могућност да га обликујем својим рукама. Да га направим тако да се у њему осећам истовремено сигурно и слободно, као у некој великој материци.

Дала ми је посао који волим и у коме бескрајно уживам; а кроз тај посао - слободу и могућност да путујем.

Дала ми је и уживање у конкретном раду, у креирању простора и амбијената који дишу. И самопоуздање да ја то могу. Да могу да изградим нешто својим рукама, да могу породици да направим дом, где год да смо.

Земља ми је дала људе, заједницу са којом се осећам добро. Земља ми је нашла породицу – и најужу, али и ону проширену.

Земља ми је дала мир.

Иако је моја првобитна идеја била да упишем докторске студије како бих истражила друге могућности рада са земљом кроз уметност, испоставило се да је земља „само“ средство у раду са људима, без обзира да ли је резултат неки заједнички уметнички рад или не.

Такође, мислим да је земља као алат за укључивање у било какве врста активности веома добра и да могу да наставим да га примењујем, чак и кад мој рад буде нешто потпуно другачије, јер већина људи, пре или касније, освести некакав однос са земљом, нађе је у сећању. И мислим да то треба неговати и даље.

Али, тога нисам постала свесна док нисам уписала докторске студије. Земља је до тада за мене била само материјал за градњу.

5.6.4.1 Блатосфера

На другој години докторских студија 2020.године, на предмету „Сценски дизајн као вишемедијска уметност“ код Денеша Дебреија, први пут сам земљу посматрала ван контекста грађења и било ми је веома занимљиво.

Основни елемент овог рада била је блатна кугла у својим најразличитијим облицима и контрастима: необрађена, полуобрађена и исполирана; мала, средња и велика.

Прва сфера _ ОНА - представља жену и њену везу са земљом – мајком, хранитељицом, планетом. Жена копа земљу у кружном кратеру и прво је приказан њен однос са сувом земљом, а потом она налази воду; мешају се земља и вода; креира свој свет, излази из блата; да би вода, на крају, симболично, покушала да спере трагове земље са њеног тела.



Слика 79. Колаж фотографија Прва сфера _ ОНА.

Пета сфера – СВЕТ У ЊОЈ - последња слика представља њен плес са земљом.

У овом, али и у многим каснијим радовима, свидела ми се да, после било које интервенције, не остане ништа као доказ да смо то заиста урадили, односно да се све врати одакле је узето, земљи. Свиђа ми се да после нас не остане – ништа.



Слика 80. Колаж фотографија Пета сфера – СВЕТ У ЊОЈ.

5.5.4.2 Завршни ритуал око куполе од земље

Једно веома интензивно искуство догодило се на Келебији, у мају 2021, током и након прављења куполе од земље за „Позоришно удружење Летњи биоскоп“ које воде Денеш Дебреи и Хени Варга. Било је готово 30 учесника, али и сталних посетилаца. Дан је почињао рано, шетњом и медитацијом, па после радом – неки су градили са нама, неки су се бавили покретом. Увече бисмо се окупили на концерту, а успут су се дешавали бројни пратећи садржаји. Кад је купола сазидана (радионицу је водио Лехел Хорват, ја сам радила друге ствари), спонтано се десио ритуал око ње. Почео је песмом, паљењем бакљи, а потом и заједничким плесом, да би, неки од нас, завршили подизани и ношени од стране гомиле. Иако смо сви били различити и из различитих контекста, овај спонтано настао догађај био је толико снажан и повезујућ, да смо се сви осетили делом целине⁹².

⁹² <https://zemljanarhitektura.com/?p=15368>

5.6.4.3 Прадевојчица⁹³

На позив редитељке Соње Петровић (за коју се, током рада на докторату, испоставило да ми је сестра!), прикључујем се осмишљавању луткарске представе „Прадевојчица“ у Народном позоришту Тоша Јовановић у Зрењанину. Иако је мој допринос био скроман, донео је представи неке упечатљиве делове: девојчица Гава црта земљом по површини пећине и на тај начин објашњава делове приче. Оно што ми је остало посебно упечатљиво је праисторијски језик, који је осмислила екипа која је била укључена у пројекат, али и музика која је дочарала атмосферу. Уводна мелодија је „Ма тера“⁹⁴ која се поклопила са именом мог извођачког дела пројекта.



Слика 81, 82, 83. Луткарска представа Прадевојчица.

⁹³ <https://www.facebook.com/reel/438962975110178>, приступљено 5.4.2024.

⁹⁴ [Pradevojčica - YouTube](#)

5.6.4.4 Вајање куће – простора за извођење рада

Наредни задатак који сам себи поставила, током припреме докторског рада, био је да проведем неколико дана радећи са глином у Тери у Кикинди. Ипак, нисам то остварила, што због других обавеза, што због чињенице да можда и није неопходно.

Са земљом радим последњих 14 година, на најразличитије начине – највећим делом на кући коју сам добила по повратку у Србију. Ова кућа је постала мој полигон за експерименте – за безброј покушаја и безброј грешака. Некада сам маштала да је завршим, а сада се више нигде не журим. Вероватно зато што је тек толико функционална да у њој може да се борави, али и зато што сам постала свесна да време пролази и да не желим да га уложим у само једно место, само један пројекат, само једну кућу.

Ипак, уместо да одем у Теру, одлучила сам да је боље да утрошим то време вајајући зидове моје куће, у нади да ћу их коначно завршити или макар привести намени за извођење докторског уметничког пројекта.



Слика 84. Вајање куће

5.7 Лично поетско, графичко и ликовно изражавање

5.7.1. Записи

Током рада на докторату заиста сам много писала - пре и након сваког састанка са ментором; након прочитаних књига; неке мисли и идеје које су се јављале у међувремену.

И цртам, пуно цртам. Не знам да ли цртање лечи, да ли је то арт терапија, али цртам готово сваку мисао. И одустала сам од оних огрмоних формата, то је за мене губљење времена. Једноставно, превише трају, а премного је сад тога за избацити. Па, цртам на малим форматима, цртам једноставно, цртам брзо. И са сваким тим цртежом излази по једна мисао, по једна ружна или лепа ствар. И само нека иду, испада да имам мали споменар сада.

„Захвална сам времену које сад имам само за себе и што сам га себи дозволила, а породица разумела. Заиста је била потребна тишина да се чујем. Много тишине и много спољашњих иритирајућих фактора истовремено, да бих пукла. И захвална сам што је све водило ка том пуцању. Слом са смислом.“⁹⁵

Такође, постоји доста текстова из вежби које сам радила из Метагенеалогije – неке сам приложила у виду фотографија у овом раду, а посебно издвајам Вежбу 32 - Рад на ликовима.

„У сваком људском бићу постоје многа друга бића, а сва имају своје вредности, мотиве и планове. Неке психолошке методе предлажу да ухватимо та бића, избројимо их, именујемо и силом зауздамо тако да се даље спотичу попут свладаних робова. Но, то би зауставило плес дивљих светала у очима жене, зауставило светло њене тоpline и зауздамо све искрење. Уместо да покваримо њену природну лепоту, свим тим бићима ваља изградити дивље пределе, како би уметници међу њима могли стварати, љубавници волети, а видари видати.“



1. Дебелка Смотана Несигурнић
2. Дрекавица Надрканковић
3. Тутологица Трпељива
4. Добрила Незамеранковић
5. Праведна Истинкова
6. Љутица Игнорушић
7. Свађана Критикулић
8. Стидана Срамкова
9. Кривана Преиспитанков
10. Ринталица Самовреднопотврдна
11. Тврдоглавица Упорнов
12. Слободанка Плесанкова
13. Блатица Једноставнић
14. Лакоћунка Импровиз
15. Одпонедељка Здравоживковић
16. Несавршена Срејков
17. Нежна Осетљивковић
18. Весела Неодустајанков
19. Лењивица Уживанковић

Слика 85. Вежба 32. Рад на ликовима.

⁹⁵ Запис из дневника, 26.10.2023.

Приложила бих и неколико „песама“ које сам написала на тему: дебела, смотана, ћутолог и ћорава.

ДЕБЕЛА

Нисам одувек била.
Рођена сам нормална,
Одрастала.
А онда се десило, не знам
када
Ни као одбрана од чега.
Нисам дуго сисала,
Мама је остала опет
трудна.
Јесам ли остала заувек
гладна тог млека?
Или ме учила,
Као што учи мог сина:
Дај му слатко да се смири.
Утеши га чоколадом.
Утеши га шећером.
Да се туга умањује
шећером.
Да се празнина попуњава
тестом.
Да се љубав изражава кроз
храну.
Једино тако.
Да се не прича, о чему би
се причало?
Довољно је да се заједно
наједемо.
Она једе.
Она једе.
Она једе.
Једе кад је тужна, кад је
срећна.
Једе да заборави, да не
мисли, да не осећа.
Затрпава се.
Затрпава се.
Затрпава се.
Боље да једе, него да
мисли.
Не знам тренутак кад сам
почела да се гојим.
Да ли сам желела да будем
Дебела и ружна.
Дебела и Велика.
Да ме нико не дира.
Да не може да ме повреди.
Али.
Болело је још више.
Сви су ме зезали.
У вртићу.
У школи.

Код куће.
Дебела.
А ја сам јела.
Јер сам била сама.
Јер сам била тужна.
Јер сам била неутешна.
Јер је требало попунити
празнину.
Кад ме ухвати,
Јела сам док ми не буде
лоше.
Затрпавала бих се
Кад дођу ти дани.
И онда покушавала
Са разним постовима,
Дијетама,
Али није успевало.
Ипак,
Извлачио ме релативно
добар метаболизам.
Али, више није тако лако.
Јер,
Храна је грех.
Све што уносим је лоше.
Треба се казнити.
Треба постити.
Треба се одрећи меса.
Рибе.
Можда свега
животињског.
Али, киле не спадају.
А све јадније се осећам.
Дијете не помажу.
Проблем је у глави.
То ми је јасно,
Тога сам свесна.
Али,
Не знам
Како себи да помогнем.
Мрзим
Кад ми људи око мене
Кењају,
Говоре како сам се
угојила.
Као,
Они боље виде
Као да ја
Тога нисам свесна.
И довољно очајна.
Кад ме ухвати туга,
Не излази ми се.
Осећам се као буре.

Радије бих остала код
куће.
Шта ћу таква међу
људима.
А истина је
Да имам само 5-6-8 кг
вишка.
Па, зар је то тако
страшно?
Дебеле бутине и гузицу.
И то је све дебело на мени.
А опет,
Као да сам једна велика
лопта.
Увела сам шетање.
Бројим кораке,
Шетам. Шетам сваки дан.
Идем на фолклор.
Укинула сам шећер и
брашно.
Скоро 2 месеца.
Ни кг мање.
Ужасан осећај.
Јелена ме увек исмевала
Како сам дебела.
Кад се она угојила,
Само сам јој једном рекла.
И нисам се добро осећала.
Саосећам са свим буцама
овог света.
Иако и сама тежим
савршенству.
Каква бесмислица.
Какво мучење.
Каква туга!
Као глумим
Да ми није стало.
Мој живот то показује.
Да споља није битно
Да сам опуштена
И слободна.
А нисам.
Робујем бесмислицама.
Не волим своје тело.
Бичујем се.
Мучим га.
Не једем ни много,
Али у глави је то превише.
Видим колико људи једу
И мршави су.
Ништа им не фали.
Хране се нездраво.

А ја пазим.
И не помаже.
Није фер.
А знам
Да само треба
Да се опустим.
И да ће спасти.
Кад ми не буду потребне.
Али се сад кријем иза
њих.
Лакше је.
Преједам се.
Сакривам се.
Као деда.
Ракију.
Као тата.
Пиво.
Сакривамо.
Кријемо.
Од других.
Од себе.
За себе.
Да не знају
Колико сам појела.
Онда се не рачуна.
Ако нико не види.
Ако нико не зна.
Као да ми неко брани.
Бесмислено.
Цео живот се осећам
дебелом.
И већ једно 30 година
имам исто килограма.
Између 50 и 60.
Мрзела сам систематске
прегледе.
Осећала сам се грозно.
Мерили су нас
Као прасиће.
Ја сам била прасе.
Добила сам број „+2“ или
„2+“
То је била нека ознака
Да сам прилично дебела.
Ја сам
Константа.
Не мењам се.
Био је један период кад
Се нисам осећала дебелом.
Или сам се осећала мање
дебелом.

У једном периоду на
факултету.
Волим да га се сетим.
И после порођаја.
Никад у животу нисам
била тако zgodна.
Била сам у страху да се
страшно не угојим.
Па сам пазила.
А и било ми је стално
мука.
Па, нисам могла да једем.
После порођаја сам,
У том једном периоду,
Била баш супер.
И онда сам се, у једном
тренутку,
Пре коју годину,
Опет удобљала.
Не знам што.
За шта ми је било
потребно.
Да се осећам сигурније.
Веће.
Вољеније.
Неће да спадну.
Јер, знам
Да нису на гузици
Ни у бутинама.
Знам да су у глави.
Ти моји вишкови
Килограма.
И желим да их отпустим.
Да кажем.
Да се наљутим.
Да кажем да сам их
свесна.
Да ме оставе на миру.
Да су непристојни.
Да не треба да ми говоре
Да сам се угојила.
Кад да сам ћорава
Или несвесна.
Шта их боли дупе!
То је моја ствар.
Непристојни су.
Неваспитани.
Не знају колико то боли.
Онај Жеж ме изнервирао.
И мршавци који ми
паметују.

Нека се носе.
Сећам се деда Николе.
Кад год сам одлазила у
Ветерник
Говорио ми је како сам се
лепо
Поправила.
Била сам очајна сваки пут.
Нисам ни шватала
Да је то био
Комплимент.
Да је то значило да сам му
Лепа.
Да добро изгледам.
Ја сам очајавала.
Не волим море.
Не волим базен.
Мрзим купаће.
Мрзим да се скинем.
Осећам се непријатно.
Осећам се дебело.
Осећам се осрамоћеном.
Једном,
Чак и тад,
Кад сам била најмршавија,
Кад смо биле на мору,
Нас 3,
Ја сам се осећала дебелом,
А сад мислим
Да сам тад
Најбоље изгледала.
Пришао ми је неки тип
Пред крај
Само да ме дотакне
И да каже како сам лепа.
Или тако нешто.
Нисам му веровала.
Ни потврда споља
Није била довољна.
Или кад бих сазнала
Да се неком свиђам.
Једноставно:
Нисам веровала.
Како ја могу неком да се
Свидим?
Оваква.
Каква.
Дебела.

2023_02_23

СМОТАНА

Нико нас није учио
Да волимо
Своје
Тело.
Ником
Није било битно.
Требало је
Само бити добар ђак.
Само се
Памет ценила.
Нико ми није учио
Никаквој
Физичкој
Активности.
Кад сам први пут
Бацила лопту
Код тетке на игралишту
Пала сам
Заједно са њом.
Ужас.
Мрзела сам физичко.
Скок у вис.
Скок у даљ.
Згрчка.
Разношка.
Пичка материна.
Увек сам
Стајала
Последња у реду.
И постајала
Све мања
И мања.
И са све мање
Самопоуздања.
И самопоштовања.
Била сам смотана.
Тако су рекли.
Као беба сам
Сломила кључну кост.
Пала сам из високе
столице.
Још мања сам
Разбила главу
На банкину.
Да ми Монголка
То није рекла на масажу,
Никад не бих ни знала.
Сломила сам руку
Пењала сам се на ограду

Забавишта.
Смотана.
Мрзела сам физичко.
Није ни чудо
Кад сам
Прва 3 разреда
Лупала кредом у мету на
табли.
Јер је
Учитељица била матора.
И мрзело је.
Па, кад смо кренули у
четврти
И кад је дошла друга,
Било је тешко.
Вежбале смо за неку
школску
Плесну
приредбу.
Уз Црвену јабуку:
Зову нас улице, идемо на-
напоље...
Избацила је Зорицу
циганчицу,
Неду смотану
И мене.
И онда је Јелена певала:
Зову нас улице, марш
напоље!
Кад је на приредби
Цеца, у најлепшој сукњи,
Зезнула корак,
Била сам срећна.
Јер, можда бих ја била
боља.
Није било лепо, али сам се
тако осећала.
После је дошло физичко.
Мрзела сам га.
Иако је наставник Милан
био кул.
Јер сам била међу
Најгорима.
Најнеспособнијима.
А највише од свега:
Мрзела сам
Што ми поклањају оцене
Из физичког.
Да бих била одликаш.
Једном сам се наљутила
На разредну.

Тражила сам да ми врати
МОЈУ
Оцену.
Ону коју сам заслужила.
Овако
Сам се осећала
Као
Преварант.
Као губитница.
Као јадница.
Ишле смо на плес.
Била сам антиталенат.
Ишли смо на такмичење
У плесу.
Било је непријатно.
Мрзим таква излагања.
Стварају ми нелагоду.
Непријатност.
Људи те гледају.
И оцењују твоју
смотаност.
Твоју неспособност.
Само ме гледају.
И мени је већ непријатно.
Заборављам и то што сам
знала.
Заборављам.
Не умем.
Непријатно ми је.
Црвеним.
Знојим се.
У жутом комплетићу коју
је мама шила.
Стидим се.
Себе.
Свог тела.
Свог покрета.
Кренула сам
Једном на
Аеробик.
Инструкторка
Ми је после рекла
Да никад није видела
Гору
Лошију
Смешнију
Неусклађеност
Покрета.
Једва се
Суздржавала
Да ми се не смеје

У лице.
Ужас.
Али,
Сам то превазишла.
Колико год било
непријатно.
Ускладила.
Кренула после на јогу.
Па на плес.
Непријатност
Играња
У пару
И даље стоји.
Са учитељима плеса.
Нарочито ако су
мушкарци.
Непријатност.
Стид.
Али,
Кад играм сама

Кад је Фрее Стуле
Кад је неко луд као ја
Онда све иде.
Онда се опустим.
Онда сам на своме.
Онда удем.
Онда
Осетим
Ритам.
Одлично вртим
Гузицом.
Уживам.
Чујем,
Осетим,
Играм,
Добра сам!
Лепо ми је!
Хоћу тај плес
Мој плес
Плес без корака

Слободан
Плес.
Као у Суботици
Плес са повезом преко
очију.
Јер,
Кад не видим,
Мислим,
Не виде ни они.
И уживам.
И осетим
Подршку.
И уживам.
И плешем.
И лепо ми је.
Хоћу опет.

2023_02_23



Слика 86 и 87. Мала ја. Аутори фотографија непознати.

ЂОРАВА

Волела сам да читам.
Много сам читала.
Сећам се 5 пријатеља из
библиотеке.
Читала сам на доњем
кревету на ком сам
спавала.
Јелена је спавала на
кревету изнад.
Дошао је мамурни тата.
И почео да виче што
читам у мраку.
Да ћу бити пропалитет,
Да ћу бити наркоманка...
То му нисам дуго
опростила.
Било је страшно.
То је било у 7 или 8
разреду.
Нисам добро видела.
Изабрали смо неке
мачкасте наочаре.
Изгледала сам грозно.
Мрзела сам их.
Никад се нисам навикла.
Никад их нисам носила.
Осим кад морам.
Тако и данас.
Чини ми се
Као да ми је било лакше
Да замаглим поглед.
Да не видим шта се
дешава.
Да се правим да не видим.
Било је лакше не видети.
Јер, ионако нисам ништа
могла да урадим
По том питању.
Понекад људи мисле да
сам
Уображена.
Јер им се не јавим на
улици.
Истина је да сам само
ћорава.
Али, нека мисле.
И добро је.
С годинама минус опада,
Тако да ћу

Кад будем баба
Видети боље.
А можда и раније.
Ако одлучим да
прогледам.
Да погледам
Истину у очи.
Чему окретање главе?
Кад те стигне
Кад тад?
Боље пре него после.
Дуго је требало.
Смејали су ми се.
Због наочара.
Један дечко
Коме сам се свиђала некад
Рекао ми је да их само
скинем.
Баш безвезе.
Волети неког онако како
теби одговара.
И после престати
Само зато што има неки
Додатак.
Неку ману.
Неким људима баш добро
стоје
Наочаре.
Ја нисам међу њима.
Некима стоје као да су
рођени с њима.
Чак су лепши са
наочарима.
Ја нисам.
Али, носим их сад кад
возим.

2023_02_23

ЋУТОЛОГ

У нашој
Се
Кући
Ћутало.
Или свађало.
Гурало под тепих.
Никад се није
Разговарало.
Шта је то
Разговор?
Сећам се
Да сам неком
Некада
Хтела
Да
Уделим
Комплимент.
Имала сам можда 10
година.
И нисам умела.
Као
Да нисам
Знала
Да причам.
Било је страшно.
Мој свет
Је изнутра био тако
живописан.
Али, споља
Ништа није излазило.
И то је било
Право
Мучење.
А нисам имала ни
самопоуздања.
Кад ћутим
Људи
Уствари
Не знају
Колико не знам.
Мисле да сам
Паметнија
Него што заиста јесам.
И тако ме неки
Назвао
Ћутологом.
Истина је да сам увек
Била бољи слушалац
Него што бих причала.

Дивила сам се
Како људи причају
Само
Да би причали.
Онда сам вежбала.
Мало по мало.
На факултету сам била
Гласна
За зезање.
Све док ме Љиља
Вукајлов
Није ставила пред таблу.
Тад сам утихнула.
На одбрани дипломског.
Преставила сам се.
Стала у сред реченице.
Сабрала се.
И наставила.
Успела сам.
Следећи је пакао био
Кад сам отишла у
Француску.
На француском.
Осећала сам се још
несигурније.
Уплашеније.
А уопште нисам била
лоша.
И сад сам таква.
Исто и са шпанским.
Увек исто.
Ћутња.
Стид.
Тамо смо бранили сваки
рад.
Усмено.
Било је непријатно.
Нико ме то није учио.
Само једном
За време студија
архитектуре
У Новом Саду.
Причала сам са Рашом.
О мом раду.
О дневној психијатријској
болници.
Тема ми се свидела.
И добро сам је проучила.
Дао ми је десетку.
Плакала сам у вцу после
тога.

Нисам могла да верујем.
После специјализације у
Француској,
Почела сам да држим
предавања у Србији.
Прво је било на
факултету.
Знала сам га напамет.
И све време сам имала
трему.
И дрхтао ми је глас.
Сећам се:
Пре почетка,
Пожелела сам да не
причам то што сам
научила.
Да причам опуштено.
Али се нисам усудила.
Преживела сам.
Нисам била задовољна.
Глас ми се тресао све
време.
Ипак – преживела сам.
И сваки наредни пут
Било је мало боље.
Иако трему имам
Готово увек.
Не пролази с годинама.
Само се трудим да не
размишљам.
Исто и за наступе.
Испочетка је било
страшно.
Сад више не размишљам.
А кад се сетим
ТедХНови Сад.
Одузела сам се од страха.
Глас ми се тресао првих
неколико минута.
После је било лакше.
И данас имам трему
Али је лакше.
Немам толики проблем
Да изађем пред људе
И причам.
Али, зато никад не бих
запевала.
Била сам у неким
школским
Хоровима.

Вероватно зато што смо
сви били.
Немам слуха.
Али се некад питам:
Зашто је то битно?
Кога брига?
Зашто не могу да пустим
глас
Такав какав је.
Да певам из срца,
Па ако је и без слуха?
Устручавам се и на
фолклору.
Тамо ионако само вичу.
Правим се да певам.
Макар да отварам уста.
Желим
Да се не стидим.
Да певам свим срцем.
Или сам претиха,
Као све жене у породици.
Или се дерњам.
Као тата.
Само сам те две крајности
икад чула.
Не знам за између.
Не знам како се разговара.
Не знам како се живи
У средини.
Поносна сам на себе
Некад
Кад пустим глас.
Кад се наљутим.
Кад кажем шта заиста
мислим.
Али је то тако ретко.
Углавном, уз тај понос
Иде и стид.
Што сам рекла.
И шта ако сам
Тиме неког увредила?
Људи ми пишу мејлове.
Свакога дана.
А ја више немам живаца
Ни снаге
Да према свима
Будем фина.
Напишем неки
Мало непристојнији
Одговор.
И после не смем

Да погледам мејл.
Чекам прави тренутак.

2023_02_23

5.7.2 Тробојни цртежи

Већ сам поменула мале цртеже које сам радила. Идеја би ми се јављала док сам читала неку од књига и прво бих цртала само скицу негде, да не заборавим тај импулс (а као да бих га могла и заборавити, данима су ми се после врзали по глави!) или бих остављала књигу и одмах је завршила. То су веома једноставни радови, али су за мене били ослобађајући. Највећи број њих је тробојан – црвено, бело и црн. У тумачењима боја у нашој етнологији сам већ разумела део симболике, али ме још једном одушевила њихова универзалност.

„Црни, црвени и бели јахач симболизују древне боје које означавају рођење, живот и смрт. Те боје приказују и старе представе о силаску, смрти и поновном рођењу – црна за растапање старих вредности, црвена за жртвовање илузија које смо ценили и бела као ново светло, ново знање које произлази из прва два доживљаја.

Боје у бајци веома су драгоцене јер свака има природу смрти и природу живота. Црна је боја блага, плодне, темељне твари у коју сеју идеје. А опет, црна је и боја смрти, црњења светла. Црна чак има и трећи аспект. Она је и боја која се повезује с оним светом међу световима на којем стоји *La loba* – јер црна је боја силаска. Црна је обећање да ћете ускоро знати нешто што пре нисте знали.

Црвена је боја жртвовања, беса, убиства, погибања. Но, црвена је и боја устрепталог живота, динамичних осећаја, узбуђења, ероса и жудње. Боја је то коју сматрају снажним леком психичке слабости, боја која буди апетите. Широм света постоји лик познат као црвена мајка. Није онолико позната као што је то црна мајка или мадона, али је проматрачка “ствари које се остварују”. Њену наклоност посебно траже породиље, јер ко год напушта или долази на овај свет мора проћи кроз њену црвену реку. Црвена је обећање да ће се ускоро догодити неко буђење или рађање.

Бело је боја новог, чистог, нетакнутог. Она је и боја душе ослобођене тела, духа који није оптерећен телесним. Она је боја суштинске хране, мајчина млека. Истодобно, бела је боја мртвих, боја онога што је изгубило своју руменост, свој жар виталности. Кад постоји бела, све је на тренутак табула раса, још неисписано. Бело је обећање да постоји довољно хране да ствари почну испочетка.⁹⁶

5.7.3 Бићу добра, пазићу!

Реченица коју ми је мама стално понављала пред полазак у школу била је: „Буди добра, пази!“

И ја сам одговарала (и кад ме више није питала): „Бићу добра, пазићу.“

„Бићу добра, пазићу“ постало је животна мантра.

„То рано учење (обично пре пете године) да буду “љубазне” натера жене да се оглуше о своју интуицију.“

Ова тако једноставна и наизглед подржавајућа реченица ми је нанела толико тога лошег. Јер ми није дозволила да научим да поставим границе. Јер, упркос свему и сваком, требало је да останем добра. У другим очима, за друге људе, а против себе. И, наравно, да се пазим. Али, не да се подржим и заиста бринем о себи, него да пазим шта радим, с ким итд.

„Проблем с тим “бити добра” јесте у томе да не решава оне скривене проблеме из сенке, па ће се они поновно уздићи као орканска олуја, као големи талас и сручити се, уништавајући све што им

⁹⁶ Пинкола Естес, Клариса, Жене које трче с вуковима, Алгоритам, Загреб, 2004, 112.

се нађе на путу. Кад је “добра”, жена затвара очи пред свиме што је тврдоглаво, искривљено или штетно око ње и покушава једноставно “живети с тиме”.

Многе се жене опорављају од комплекса пристојности, због којег су, без обзира на своје осећаје, без обзира на то ко их је нападао, реаговале тако слатко да су готово дебљале. Премда су се можда током дана љубазно смешиле, ноћу су шкрипале зубима попут варвара – то се Јага у њиховој психи борила за могућност изражавања. То прекомерно прилагођавање жена да буду препростојне често се догађа кад се очајнички боје да ће им одузети право гласа или да ће их прогласити непотребнима.“

Од мене се очекивало да будем пристојна, да не мислим и не причам, да се не истичем, будем добра и да кажем „да“ чак и када то не мислим.

И, тако се, сасвим спонтано, јавио мој одговор, мој бунт против те реченице.

Овде га стављам у само у текстуалној форми, али сам је направила и у графичкој, а касније ће се она јавити и као део завршног пројекта.



Слика 88. Припрема за извођење докторског уметничког пројекта

БИЋУ ДОБРА, ПАЗИЋУ!

БИЋУ ДОБРА, ГАЗИЋУ! БИЋУ КОБРА, ПАЗИЋУ! БИЋУ АНИЦА ДОБРА, ПАЗИЋУ! БИЋЕ БОРБА, ПАЗИЋУ! УБИЋУ ДОБРО, ПАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРА, ПАТИЋУ! БИЋА ДОБРА ПАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРА, МАЗИЋУ! ПИЋУ ДОБРА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ДАБАР, ПАЗИЋУ! БИЋУ ЗЕБРА, ПАЗИЋУ! НЕЋУ ДОБРО, ПА НЕЋУ! БИЋУ МОДРА, ПАЗИЋУ! ИЗБИЋУ ДОБРА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ТЕБРА, ПАЗИЋУ! ДУБИЋУ ДОБРА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРА, ПУЗАЋУ! БИЋУ РЕБРА, ПАЗИЋУ! ЗАБИЋУ ДОБРО, ПАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРА, ПАЛИЋУ! БИЋУ ХРАБРА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ДОСТА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРО, ПАЗИЋУ! КИЋУ ДОБРО ПАЗИЋУ! НЕЋУ ДОБРО, ПА НЕЋУ! НАБИЋУ ДОБРО, ПАЗИЋУ! БУЋИ ДОБРА, ПАЗИЋУ! ФИЋУ ДОБРО ПАЗИЋУ! КУЋУ ДОБРО ПАЗИЋУ! ШИЋУ ДОБРА, ПАЗИЋУ! БИЧУ ДОБРА, ПАЗИЧУ! РАЗБИЋУ ДОБРА, ПАЗИЋУ! ИЋУ ДОБРА, ИЋУ! БИЋУ ДОБРО, ОТИЋИ ЋУ!

БИЋУ ВОДА, ОТЕЋИ ЋУ! РИЋУ ДОБРА, ГАЗИЋУ! БИЋУ БИТКЕ, ПАЗИЋУ! БИЋУ ВЕШТА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ВЕШТИЦА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ЛОША, УОБРАЗИЋУ! БИЋУ ЧОРБА, РАЗГАЛИЋУ! НЕЋУ ДОБРО, ПАЗИЋУ! БИЋУ ТОРБА, ПАЗИЋУ! НОЋУ ДОБРО, ПАЗИЋУ! БИЋУ ЗОРБА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРО, ПОБЕЋИ ЋУ! БИЋУ ВИТКА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРО, ПОЛУДЕЋУ! БИЋУ ДОБРО, РАЗГАЗИЋУ! БИЋУ ВЕДРА, ПАЗИЋУ! БИЋУ МУДРА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРО, УТЕЋИЋУ! БИЋУ ВИДРА, ПАЗИЋУ! КРИЋУ ДОБРО, ПАЗИЋУ! БИРАЋУ ДОБРА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ПЕСМА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ТЕСНА, ПАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРА, ПОГАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРА, ПРЕНЕРАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРА, ЗГАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРА, ЗАРАЗИЋУ! БИЋУ ДОБРА, РАЗМАЗИЋУ!



Слика 89. Припрема за извођење докторског уметничког пројекта

5.7.4 Песст... ћути и пусти. Због мира у кући.

Друга чувена реченица уз коју сам одрасла односила се на потребу да ме стишају, да ми не дозволе да кажем оно што мислим; да прећутим неправду и пустим је... зарад мира у кући. Тај мир био је, наравно, само лажни привид и коштао је много више него било који тренутни немир: због тог „мира у кући“ толико се тога прећутало, да већини односа које су моји родитељи креирали није било спаса, кад је једном тај привидни мир пољуљан и Пандорина кутија отворена.

„Потпуно је друго кад се жене потичу или присиљавају на тишину зато да преживе немогућу ситуацију искварене или неправедне моћи у породици, заједници или свету.“

А у мојој породици је било много неправде.

Не знам кад, али су ме ућуткали у једном тренутку и требало ми је много да научим да (поново) причам. Углавном трпим док потпуно не полудим, а онда вулкан експлодира. Учим да стишавам ватру и реагујем пре него што дође до ерупције.

5.7.5 У потрази за вештицама

Кад сам себи дала дозволу да не будем више добра и тиха, требало је ићи даље. Требало је видети шта је то све не-добро што се скрива у мени, све што једна жена не сме да изрази: љутњу, бес, неслагање. И ту стижемо до вештица, односно до страха од њих.

Када сам дошла у Мошорин, причали су ми о постојању вештица. Тада то нисам узела за озбиљно, али бих се увече, нарочито ако сам била сама, чим падне мрак, затварала у кућу.

Како сам, стицајем чудних околности, у жељи да организујем дечји фестивал у селу, и ја постала „проказана“ од стране локалног попа, дошло је до занимљивог заплета: ја, која сам се толико бојала вештица, одједном постајем „обележена“ и непожељна, једна од њих. И ту се рађа идеја о организацији наредног „Лала фестивала“ на ову тему: о вештицама у селу.

Мислим да, у том тренутку, нисам била свесна двојаког процеса који се одвијао: да сам, желећи да разумем зашто ме други, одједном, виде као вештицу, уствари почела да постајем свесна те снаге вештице у мени. Или вучице или дивље жене, како је Клариса Пинкола Естес назива, без пежоративног односа према овом појму. Или коначно ослобођене Маргарите, како је Булгакови (и Михаил и жена) виде.

Па, иако сам читавог живота покушавала да будем добра девојчица или да одржавам тај привид, да се уклопим у постојеће, и даље је та вештица избијала из готово сваког геста, малог бунта, мог начина. Никада се нигде до краја нисам уклопила, увек сам остала прилично по страни, што више слободна на свим могућим пољима. Па ипак, мислим да тек сад постајем потпуно свесна снаге те жене којој нисам до краја дала да се изрази.

„Но, без обзира на то, оркиње, вештице, дивље природе и какве год друге ствари и аспекте култура сматрала одвратнима у психама жена, управо су оне благословљене ствари које жене најпре морају пронаћи и извући на површину. Добар део литературе с темом женске моћи тврди да се мушкарци боје женске моћи. А ја бих радо повикала: „Мајко божја! Колико се самих жена боји женске моћи!“

Антрополошкиња/етнолошкиња Гордана Илић Момчиловић, са којом годинама сарађујем, прихватила се посла и, у неколико наврата, вршила испитивања локалног становништва, али без великог успеха – неке жене и даље се баве бајањем, неке лече одређене болести; са неким није успела да разговара, јер мужеве нису дозволили; неке су се браниле да су вернице; неки су изнели приче о ранијем постојању вештица и томе шта су радиле; један је случај доспео до суда у Тителу – неки човек истукао је једну бабу, јер га је јахала, док се пијан враћао кући. Али, ништа онако посебно како сам се надала, што бисмо могле да искористимо. Тако сам одустала од потраге за вештицама у овој фази и у овом пројекту, али мислим да сам је постала свесна у себи.

„Да, тврдимо да је добро бити јаголика и да то морамо моћи поднети. Бити снажан не значи узгајати мишиће и напињати их. То значи сусрести се с властитом нуминозношћу а да не бежимо, живети активно с дивљом природом на властити начин. То значи бити у стању учити и поднети оно што сазнамо. То значи бити постојан и живети.“

Оно чега се бојимо на крају нас може оснажити, излечити. Али, морамо се суочити, колико год изгледало страшно.

„Нема више: “Али ја се њега/ње/тога бојим. Напредује у животу, сигурна корака, корак по корак, женствено. Скупила је сву своју моћ, па сада свет и свој живот види кроз то ново светло.“⁹⁷

⁹⁷ Гату Кано, Терсила. Вештице, исповести и тајне, Клио, Београд 2008, 48.

На крају крајева: „Није важно на чему јашете док летите, битно је да одређене делове тела намажете помадом и да тачно изговорите: Горе високо, горе далеко, пази да не удариш у препреку!“⁹⁸

5.7.6 Пут Божиње – женска поворка

За треће издање LALA Earthland фестивала, желела сам да направимо просторну инсталацију од природних, локалних материјала у једном од усека/сурдука Тителског брега (инспирисану словенским женским божанствима и женским митским бићима) и да, кроз поворку која се креће до и у оквиру инсталације, подсетимо на снагу жене, њену повезаност са природом и њену улогу у њеном очувању.

„Није случајно да нетакнута дивљина наше планете нестаје док бледи и схватање наше властите дивље нарави. Није тешко схватити зашто се старе шуме и старе жене не сматрају нарочито важним богатствима.

Потицање на резбарење својих тела необично подсећа на резбарење, паљење, гуљење слојева, огољавање костију од меса саме земље. Где год постоји рана на психи и телу жене, тамо постоји одговарајућа рана на истоме месту у самој култури и, напослетку, на самој природи. У правој холистичкој психологији сви се светови сматрају међусобно зависним, а не одвојеним јединкама.“⁹⁹

Пошто је на концепту за фестивал радило седам снажних жена и предуго је трајало, требало га је привести крају да би се могла извести, као иницијатор пројекта сам донела неке одлуке: средина у којој смо радиле једноставно није била спремна за тему вештица (а можда нисам била спремна ни ја), донели бисмо само још већи раздор.

Како год, желела сам да, за позваних 20 жена и нас 10 међу њима, учинимо да се у оба два сата шетње коју смо предвиделе не осећају као вештице и изопштенице, да не покрећемо лавину коју нису спремне да усмеримо; напротив, желела сам да се жене осећају добро, буду оснажене, осећају – као Божиње. И тако смо водиле причу до краја.

Концепт пројекта је био такав да је 20 жена које су се пријавиле за учешће на фестивалу добило писмо на кућну адресу са тачним објашњењем места на коме се налазимо, на Тителском брегу. Тамо је чекало 30 јастука (нас у организацији са волонтеркама је било 10) на које би се сместиле, након што су одабрале по једну, ручно рађену лутку. На јастуку је чекала торба у којој је била свеска, оловка, јабука и прва коверта са питањима о детињству. Кад су се жене скупиле и написале у свој дневник прве одговоре, кренуле смо Великим сурдуком ка селу, пуне радости и весела, играјући успут ластиш и дечије игрице. На уласку су село, испред куће коју смо одлучиле да зовемо кућом Исидоре Секулић, чекало нас је друго писмо са по једним лепим, оснажујућим питањем или задатком. Жене су седеле на клупицама у улици и писале одговоре, док нисмо стигли у наше двориште. Тамо су добиле задатак да обуку своје лутке тако да постану Божиње и да им дају имена. Овај део је био највеселији. Након неког времена, замолиле смо их да кренемо даље, кроз село, другим сурдуком, уз залазак сунца на Брегу, где је, опет, било постављено 30 јастука са венцима за сваку учесницу. Кад би ставиле венце на главу, лутке би им пренеле своје моћи. Оснажене женским кругом и подржане невероватним заласком и августовским бојама природе, вратиле смо се у двориште на дружење, вечеру и разговор.

⁹⁸ Гату Кано, Терсила. Вештице, исповести и тајне, Клио, Београд 2008, 48.

⁹⁹ Пинкола Естес, Клариса, Жене које трче с вуковима, Алгоритам, Загреб, 2004, 221.



Слика 90. Пут Богиње.

5.7.6.1 Три Богиње

Шетња је била подељена у три дела: прва се тичала детињства, радости и весеља, кроз олистали шумарак и током дана (као што је богиња Весна); друга - зрелог доба и женског ручног рада (као Мокоша); а трећа – одласка ка заласку сунца и слављењу краја, као Морана.

Вештице смо оставиле за неку другу прилику, а сад смо се позабавиле темом три словенске богиње. Међутим, ако се узме у обзир да су словенска божанства, као и већина веровања, истовремено и добра и лоша, и божанска и демонска (нереална подела на савршено добро и потпуно зло дошла тек са хришћанством) онда смо, донекле, остале на овом трагу.

Такође, вештице су, касније, заправо преузеле све Моранине¹⁰⁰ особине. Она је богиња ноћи, зиме и смрти. Лепа девојка дуге црне косе, бледог лица, са вучјим очњацима и канцама. (Не могу да не приметим повезаност, односно универзалност неких симбола – од наше етнологије и словенске митологије, до Жена које трче с вуковима, иако се Пинкола Естес бави претежно америчким митовима и легендама, та веза жена и вукова; жена и медведа; менструалне ритуале и менструалне куће које постојеће широм планете.) Њен други лик је Баба Рога. Никад није била омиљена међу Словенима, што је разумљиво, с обзиром на дуге и хладне зиме. Да би се заштитили од Моране, осим разних биљака и амајлија, Словени су организовали и њено испраћање кроз машкаре, а неки су имали обичај прављења лутке (негде од крпа, негде од сламе или прућа), коју би или бацали у воду или спаљивали. Морана је летела на метли и пловила на љусци од јајета, улазила је кроз кључаоницу да би мучила људе, нарочито децу, тако што им је одузимала дах. Она је била скривена у црној мачки, лептиру, неким птицама. Моранина култна места обележавала су се врпцом или белуцима. Њено култно место, поред храмова, била су само гробља.

¹⁰⁰ <https://vesnamihajlovicblog.wordpress.com/2012/01/17/vesna-boginja-proleca-morana-boginja-smrti-i-zime/>
http://www.slovenskamitologija.rs/bogovi_morana.html, приступљено 23.марта 2024.

Ипак, у Путу Богиње, фокус нам је био на Мокоши, јер смо све мање-више у том добу. Она је била заштитница жена и женских радова, породице, брака и свих кућних послова, а многи је зову и Богињом Мајком. Ипак, о њој има најмање података, али вероватно зато што су њен култ одржавале жене у тајности, дуго након примања хришћанства. Поред храма, кућа је била једино култно место ове богиње.

Словеначки историчар Јосип Мала наводи рукопис Светог Саве из XVI века који потврђује колико су је жене и даље поштовале: „Ако си чинила с бабама богомрски блуд, ако си се молила вилама или Роду и Ружаницама, а Перуну и Хорсу и Мокоши у част пила и јела: да држиш пост у поклоњењу три године.“¹⁰¹ А за Мокошу у народној песми стоји: „И молила за све земно, за све земно и под земљом“¹⁰².

Мокоша се касније појављује и у вежбама које сам радила у Метагенеалогiji – изабрала сам је као савезницу, као мудру и стрпљиву, а опет строгу чуварку која нас подржава да плетемо и плете везе између нас као подршку једна другој:

„Она удише све ружне емоције које су жене скупила кроз векове, и издише их трансформисане у предивну стваралачку, неспутану енергију.“¹⁰³



Слика 91. Пут Богиње.

¹⁰¹ <http://muzejslovenskmitologije.weebly.com/105210861082108610961072.html> приступљено 23.марта 2024.

¹⁰² http://www.slovenskmitologija.rs/bogovi_mokosa.html приступљено 23.марта 2024.

¹⁰³ Метагенеалогija, Вежба 34 - моје белешке.

5.7.6.2 Лутка

Не сећам се како смо у причу увеле лутку; да ли смо је повезале са лутком која се израђивала Морани или нам је то била асоцијација на женско детињство, али је она јако значајан мотив.

„Ако се изгубиш или требаш помоћ, упитај ову лутку што ти је чинити. Помоћ ће ти стићи. Увек имај лутку код себе. Не реци никоме да је имаш. Нахрани је кад је гладна. То је моје мајчинско обећање теби, мој благослов, драга кћери.“¹⁰⁴

Занимљиво је да се лутка узима као симбол интуиције и користи у церемонијама, ритуалима, вуду магији и љубавним чаролијама. И да се то интуитивно знање преноси са жене на жену, а оно је одавно прекинуто.

Лутка се протеже кроз сва три дела наше поворке: прво – подсећа на детињство, потом – враћа у садашњи тренутак и подсећа на снагу и, на крају, преноси своје супермоћи на власницу.



Слика 92. Пут Богиње, припрема фестивала.

5.7.6.3 Непланирани женски круг подршке

Оно што нисмо свесно планирале, била је група волонтерки која је дошла последњих неколико дана да нам помогне и активно учествовала у свему – од прављења венчића, играчака, лутки, до помоћи у кухињи. Смех и повезаност који су се десили међу њима, међу нама, је за мене, можда,

¹⁰⁴ Пинкола Естес, Клариса, Жене које трче с вуковима, Алгоритам, Загреб, 2004, 83.

био највећа вредност овог пројекта. Мислим да сам тек тада потпуно схватила снагу женске подршке, поверења и заједништа и то сам бранила када је, у једном тренутку, њихов рад почео да буде угрожен нереалним захтевима неких од сарадница. Ако оне не могу да уживају у припреми овог пројекта (упркос увек присутном стресу код оваквих врста догађаја), онда за мене није било смисла да желим да других двадесет жена ужива. И мислим да је одлука била више него добра, оне су ми то показале својом подршком до краја.

Сараднице су одлучиле да поворку водим ја, за шта нисам била спремна, те сам је тако и одрадила. Мислим да би било много боље да смо се договориле да буде спонтана и да је водимо све, јер бих се на тај начин осетила растеређеније. Такође, са једне стране сам желела да доживим осећај који су имале учеснице, а пошто га нисам доживела, на крају сам се осећала збуњено и помало разочарано; са друге стране ми је било јасно да то није могуће.

5.7.6.4 Мој Пут Богиње

Али, кад се све завршило и после десетак дана, поновила сам сама ову шетњу са готово свим елементима. Дала сам себи времена и мислим да је то оно што нам је фалило на изведби – време да жене саме прођу, у свом ритму, да процесуирају целу причу. Овако је велики број њих био закупљен успутним разговорима, а ми потребом да се све уради на време како би се стигло на залазак сунца.

Приликом писања питања о детињству за учеснице, нисам много размишљала. Тек кад сам кренула да одговорим на њих, схватила сам зашто сам их поставила на такав начин...

„Девојчица Драгана наизглед је била једна сасвим обична девојчица.

Док није освестила једну страшну ствар - она је била девојчица без детињства!

И уопште не зна да ли га је негде (намерно) заборавила, да ли га је неко (грешком) заменио, да ли су јој га родитељи избацили заједно са црном кутијом са фотографијама или га је можда, кришом, сместила у онај бакин кофер који је давно нестао и који је бака увек тражила кад наиђу они њени чудни дани...

Доста тужно и са приличном збуњеношћу констатовала је да се сећа само ретких тренутака, углавном догодовштина у вези са њеним боравком код баке са сестром и браћом од тетке (а можда то нису ни њена сећања, само безброј пута препричаване приче!) Нигде заједничких тренутака са родитељима, нигде неког мудрог разговора... само тишина.

Престравило је сазнање да њено детињство готово да нема ни мирис, ни укус, ни боју, ни реч! Или их је јако мало и сва су опет везана за бакину кућу која управо нестаје заједно са њима.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Белешке из мог Пута Богиње.

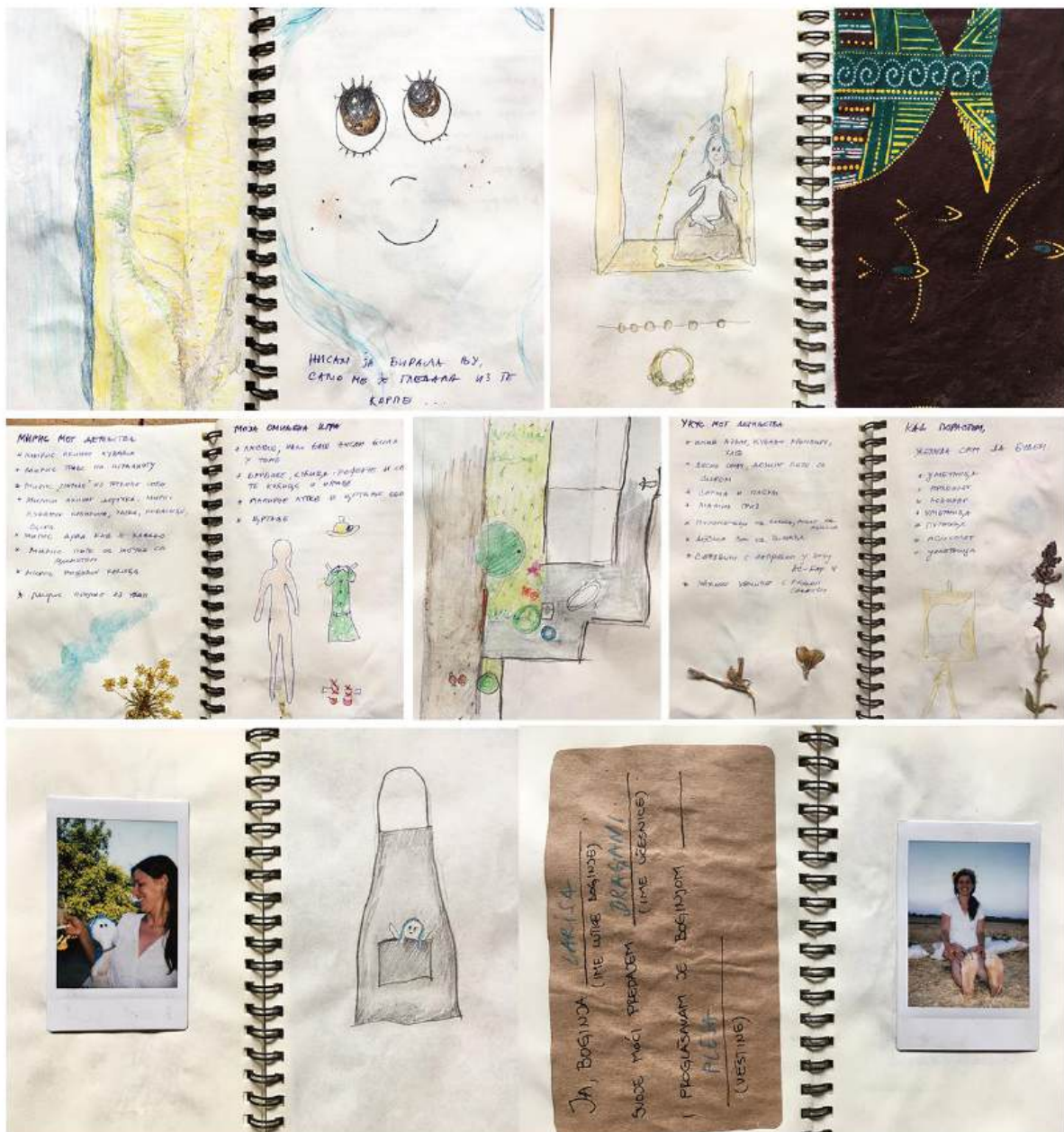


Слика 93. мој Пут Божиње, скице

„Након што је прошао први талас збуњености и туге, одлучила је да сама направи то сећање – делом од стварних прича свих преосталих живих преткиња и предака, а делом – да сама осмисли сопствено детињство!

Да му пронађе мирисе, укусе, боје... да креира породичне односе какви су могли бити. И да види где би, са таквим сећањима, она била данас. Каква би била. И да ли би прихватила такав развој догађаја, јер то данас не би била ова иста Драгана.

Посебно је занима женска линија приче. И зашто су све те жене изабрале да буду робинје, а не Богине? И зашто нису биле једна другој подршка? И зашто нису биле макар мало пркосне и своје? Па, кад буде разумела околности у којима су живеле, вероватно ће моћи да их разуме, а да подршку коју није имала створи са женама које данас окупља око себе.“¹⁰⁶

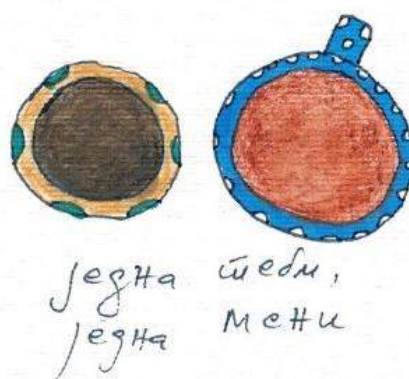


Слика 94. мој Пут Богине, скице

¹⁰⁶ Белешке из мог Пута Богине.

Понела сам лутку, скицирала успут, брала занимљиво биље. Вратила сам се кући задовољна оним што смо направиле.

И донела неке одлуке: да прикупим што више података о мојој породици и, кроз њих, приче из мог детињства. Да од фрагмената, али и из имагинације, креирам сећање на детињство како бих била срећна и док сам мала, да се осећам као да нисам сама, да прекинем тишину и ћутање. За себе и све оне који се осећају да су, из разних разлога, изгубили део или цело детињство.



Слика 95 и 96. Повратак, скице

5.7.7 Женски породични скуп „Црвена слава“

5.7.7.1 МОЈА непрекинута црвена нит

Радећи на породичном стаблу и долазећи у контакт са бројним рођакама са којима се нисам чула никад или преко 20 година, постала сам свесна заједничког црвеног клупка од кога смо се одмотале и црвене нити која нас спаја, без обзира колико се дуго не виделе или на ком континенту се налазиле. И то ми је донело изванмирни мир и олакшање. Можда не делим вредности са најближима, можда нисам имала неку од њих да ми буде узор и да се на њу угледам кроз живот, али сам у неким од њих сам препознала делове себе. И нашла сам љубав. Неке од њих, без обзира што се нисмо тако дуго чуле и виделе, биле су тиха подршка, пратиле све што радим и биле поносне. И то је баш много значило.

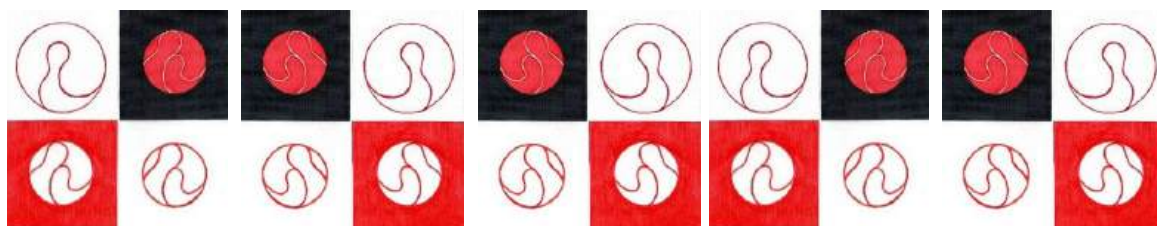
А чини се да у тој потрази нисам усамљена:

„Мокошино ткање је ходочашће у временске и просторне крајеве мојих преткиња у потрази за сломљеним линијама исцелитељица, примаља, умјетница, вјештица, чаробница, мудрих жена и приповједачица. Мокошино ткање је простор за колективно туговање због неповратног губитка исцелитељских и мистичних традиција, као и простор обнове црвене нити која поново обнавља и окупља ресурсе, алате и вишедимензионалне праксе учења, се надом буђења древних знања која сватко од нас има у властитим срцима и костима. Сви потјечемо из дугих лозе мудрих људи

који су живјели у дубокој повезаности са Земљом и њезиним циклусима, испуњавајући своју судбину разумијевајући и поштујући светост Земље. У неком су тренутку повијести, настојећи преживјети, заборавили смо на повезаност властитих судбина са Мајком Земљом и ушли смо у доба одвојености, усамљености, празнине и неповезаности. Постали смо људи без заједнице. Одвојени од Земље, преткиња и предака, себе и једних од других.

Што је Црвена нит? Који дио Мајке Земље је још увијек у вама? Овај позив је Ваш дио црвене нити у вама. Тај дио црвене нити је ваш дио ткања поновне повезаности. Често се оно што је најсветије - наш дио црвене нити - осјећамо најудаљеније од нас. Припитомљавање и свакодневне одговорности често нас спрјечавају да живимо оно што нам је најсветије. Данас је дан кад ћемо се поновно повезати с дубљом везом са Мајком Земљом и нашом изабраном црвеном нити повезаности са Мајком Земљом. Што ако умјесто да престанемо бјжати и кидати црвену нит, кренемо трчати према земљи и води те поново почнемо ткати наш дио црвене нити? Они који су били дивљи, па припитомљени, па се вратили својој дивљини, стоје на прагу и зову вас. Чујете ли их? Могу вас звати тајним именом које чак ни ви још не знате. Нисте заправо напустили себе, чак и ако ваш живот не одражава ту сензацију. Нисте се напустили. Душа вас никада неће напустити, али морате ући у таме властитих вода и земље да бисте то сазнали. Овдје смо да пружимо подршку, свједочимо, чујемо вашу причу и подијелимо нашу с вама.¹⁰⁷

Из свега тога произашла је идеја да се окупимо и организујемо само нашу, женску „Црвену славу“. Иако је овде помало као игра речи, јер асоцира на црвено слово (у црквеном календару), црвена слава је, пре свега, слављење жена из моје породице, свих оних познатих и оних заборављених. Ипак, пре Црвене, желела бих да објасним појам славе за мене, уопште.



Слика 97. Нисмо саме, скица

5.7.7.2 СЛАВА

Породична слава, Свети Јован, за мене је једна велика траума.

Татин тата, у чијој породичној кући смо живели, одувек је био комуниста, мрзео цркву и попове, кад боље размислим – мрзео готово све и сваког. Осим алкохола и сопствених бескрајних монолога и пошалица које је, изнова и изнова, понављао. Татина мама је, иако сам јој нашла црвену чланску карту, била сушта супротност деди – мека као најмекши хлеб и некако искрено верујућа, иако не знам ни да је ишла у цркву.

Не сећам се ни кад смо почели да слаavimo славу. Па, и онда кад смо је славили, мислим да по никад није крочио у кућу, да нисмо имали ни икону, свећу можда и јесмо и да се није поштовао ни један од оних обичаја који се везују за ове догађаје.

¹⁰⁷ <https://www.facebook.com/search/top?q=moko%C5%A1ino%20tkanje> приступљено 5.маја 2022.

Кроз храну се изражавала љубав – увек се правило много, много више него што је било потребно, храна се увек бацала у огромним количинама, гостима се трпала у тањир (јер се они стиде) итд. Храна у нашој кући није била само замена за љубав, него се користила у свим приликама – кад си под стресом, кад је туга, кад је срећа – само се добро наједи!

Припрема славе увек би текла на исти начин. Само би прво бака, недељу дана пре, почела да завија сарме, прави салате и колаче... Да би, кад дођу гости, служила још два дана, и била заузете прањем судова и послуживањем, док је деда држао своје монологе. Што би више попио, били би све дужи и напорнији.

Деди и тати нико се није супротстављало, али им увек гунђало иза леђа. Пошто ми то никада није било јасно, из потребе да помогнем несрећним женама, ја сам износила њихова мишљења за столом наглас, што је сваки пут осуђивано; не само од стране мушкараца, него првенствено од жена које су то изговориле.

Временом је мој отац, који није могао да поднесе монологе мог деде, преузео славу, па је она одржавана код нас, на првом спрату. Колико год да је била бесмислена раније, макар је окупљала породицу и пријатеље. Кад је тата преузео, слава добија нову димензију – на њу су позвани његови пријатељи интелектуалци, па она постаје и лажно сведочанство нашег измишљеног статуса – пије се само најбољи алкохол, уз неизоставне шале и монологе.

Слави претходи једнонедељна припрема хране, коју мама обавља пре и након редовног посла. Дан или два пред, почињу непријатне свађе и трају до саме славе, кад се правимо да је све у реду. Макар док не оду ови виђенији гости и док се не попије довољно алкохола, а онда почиње хаос, свађе са преосталим гостима, свађе мојих родитеља, увреде, вике и понижења, мамино плакање и обећање да више никад неће правити славу... до наредне године, кад се круг наставља. Мама се, у међувремену, озбиљно разболела и некако сам је наговорила да престане са тим бесмисленим обичајем. Међутим, за пар година, слава је, ипак, превазишла све болести и непријатности и наставила да се одржава, али без лажних пријатеља који су, како је тата остао без новца, престали да долазе.

Што се мене тиче, славе сам одавно почела да избегавам, нарочито кад сам отишла из родитељске куће. Кад сам добила породицу, опет су почели притисци, али смо их мање-више избегавали, кад год смо могли.

Колику дубоку трауму је све то произвело схватићу тек последњих пар година, када „славски сто“ постаје мотив неколико мојих радова.

5.7.7.2.1 Прва слава

Прву трпезу имала сам потребу да направим за време трећег ЛАЛА фестивала, 6. августа 2022, кад смо осмислиле „Пут Божиње“. Желела сам да окупим само жене око стола; да, кад припремимо храну, све седнемо око њега (и учеснице и волонтерке и организаторке) и заједнички уживамо у храни и друштву. Уз помоћ дивних жена које сам имала као сараднице и помоћнице те године, направљена је феноменална импровизирана трпеза од неколико столова и са много различитих столица, украшена сунцокретима, смиљем и лавандом. Под ведрим небом, тридесетак жена се од срца смејало и уживало од кад је сунце зашло до дубоко у ноћ. То је била слава какву сам одувек желела.

5.7.7.2 Друга слава

Другу трпезу направила сам на уметничкој резиденцији у Инсбруку за фестивал Premierentage, који је почео 3. новембра, а који се, то прво вече, завршавао са неколико догађаја испред и у самом простору Openspace.innsbruck-a.

Мене су, као гостујећег уметника, позвали у оквиру MagiC Carpets¹⁰⁸ платформе и NCN (New Cheap Nature)¹⁰⁹ пројекта, који је уметник Рихард Шварц (Richard Schwarz)¹¹⁰ започео годину дана раније у Србији, са Новим културним насељем (НКН). Пројекат се састојао од прича о старим мајицама и штедњи енергије ношењем истих мајица дуги низ година.

Првобитни план који је Рихард предложио била је да изложимо мајице на спољашњој фасади, а да од земље правимо неку врсту модне писте. Никако нисам могла да се уклопим у причу о старим мајицама и да се отмам утиску да изгледамо као продавци половне робе. На крају сам прихватила и тај део пројекта постао је StoryTailoring– кројачница у коју су људи доносили своје старе мајице на узимање кројева и прича. Док се на великом столу одвија „стваран посао“, на столу испод њега, тајно, одвија се други део онога што радим: у свом restaurant TERRA, тргујем земљом, вредношћу, продајући истовремено и магију и маглу, доводећи у питање наше познавање земље као материјала за све претходно наведено.

За фестивал постављам свечану вечеру: 3 стола, укупно дужине 5.3 метара, по дијагонали на два паркинг места, јер смо толико простора имали. На белим столњацима, у белим тањирима „послужила“ сам различите врсте земље и песка, прикупљене на обалама Сила и Ина и околином рециклажном центру. Крај њих, кроз разне мале експерименте, желела сам а покажем магију ових материјала. На последњем сам поставила материјал који су посетиоци могли да користе и направе нешто за себе. Осим тога, ту је била и хајлерде (heilerde=исцељујућа земља), коју су учесници могли да попију, односно чоколадни колачићи (који се нису много разликовали од оних земљаних), за све који се усуде да пробају да ли су прави.

Већ око 20:45 почињу да пристижу људи, много њих, упркос ветру. Осим педесетак кустоса и менаџера из MagiC Carpets-a, читава културна сцена Инсбрука је дошла. Ја лепим последња имена земље и, коначно, завршавам пар минута пре званичног почетка.

Атмосфера је чаробна: унутра је изложба и музика. Напољу је наша трпеза, ветар, пече се кестење. Осећам као да смо, непланирано, створили атмосферу велике дневне собе у којој се сви пријатно осећају и ником се не иде кући.

5.7.7.3 Црвена слава

И тако сам, за четврто издање LALA EarthLand фестивала, уместо као са седам жена претходне године, завршила организујући сама „Црвену славу“ за циљану публику – жене из моје породице.

На крају се испоставило да не могу баш да позовем жене из све четири породице, јер би нас било стотињак. Мамина страна, ионако, већином живи у другим државама, те се само мали број њих и одазвао. За разлику од њих, татина породица је са одушевљењем прихватила позив – једна тетка је узела авионску карту за себе и унуку из Немачке до Загреба, а потом дошла са остатком породице од тамо. Дошле су обе најстарије живе сестре татиних родитеља, једна их хрватског Карловца, друга из Новог Сада, обе 85-годишњакиње. Најмлађа је била ћерка једне од тетака, са 5 година. Најмлађи члан скупа уопште био је 6-месечни дечак, син једне од сестара. На крају нас

¹⁰⁸ <https://magiccarpets.eu/>

¹⁰⁹ <http://www.novokulturnonaselje.rs/en/project-categories/production/new-cheap-nature/>

¹¹⁰ <https://islandrabe.com/>

је било око четрдесет и било је врло дирљиво. И породица Керкез и породица Мајрановић су живе у Челареву након колонизације, тако да се велика већина познавала између себе, иако се нису виделе по неколико деценија.

Позив сам послала пола године раније, као за свадбу, да имају довољно времена да се припреме и сачувају слободан датум. Потом сам им неколико недеља раније послала и програм и замолила их да понесу фотографије, да направе неко старо јело и понесу рецепт и замолила их да се обуку у црвено и/или цветно, јер славимо живот!

Веома ми се свидела идеја Ходоровског: Могло би се маштати о револуцији презимена у којој би жене, кроз измишљене „матрониме“; пренеле женски културни допринос.¹¹¹

За Црвену славу, искористила сам ове „матрониме“ и направила беџеве за 4 породице: да сам узела четири женска презимена, опет то не би били стварни матроними, те сам се одлучила за 4 женска имена – најстарије преткиње за које знамо и назвала нас њиховим присвојним придевима: Матијина (по прабаби Матији Малекин), Кајина (по прабаби Каји Кутлеши), Марина (по прабаби Мари Керкез) и Маријина (по чукунбаби Марији Бранковић.)



Слика 98. Поставка Црвене славе

Програм је почињао у 10 и имали смо по сат времена са сваком породицом – да погледају породично стабло, унесу измене, да скенирамо фотографије и разменимо информације. Након тога је био ручак, а од 16 сати и други део програма: прича о женској цикличности са Маријаном Валтер (Вешта – Љубав себи), потом о женским митским бићима са Кристином иза 7 гора и, на крају, радионице телесних перкусија „Додоле“ са Alice in Wonderband. После смо имале Шумски плес, потом још мало певале и онда се разишле.

Било је баш лепо и емотивно. Колегиница Гордана Момчиловић Илић направила је кратак филм¹¹² о овом нашем искуству.

¹¹¹ Ходоровски Алехандро, Маријан Коста. Метагенеалогја. Генеалогско стабло као уметност, терапија и потрага за суштинским ја. Арете, Београд 2020, 313.

¹¹² <https://youtu.be/6JyiL19dkak>

Надала сам се да ће неко други организovati репризу 2024, али пошто се то није десило – опет сам их позвала у Мошорин, дан након извођења докторског уметничког пројекта (23.јуна 2024.), таман да и оне виде резултате истраживања.

И било нам је толико лепо и пријатно, још лепше него прошле године. Ове године позвале смо и мушке чланове породице да се прикључе. Традиција се наставља и следеће године, на прелазу из пролећа у лето, на дугодневницу или први викенд после ње.



Слика 99. Учеснице Црвене славе

6.1 Поетички проблем

Три ипо године састанака и разговора са ментором, бројних тема и размишљања; три ипо године разних других, успутних, уметничких активности, које су у мањој или већој мери биле повезане са темом. Доста тога смо расплели интелектуално, са доста тога сам се суочила, нешто сам пр/о/е/живела кроз тело. На неким деловима тек треба да се ради. Оно што желим за крај овог циклуса је да и стварно, физички, симболички, у комбинацији онога што предлажу Пинкола Естес и Ходоровски, прођем још једном кроз овај пут: суочавање са ожиљцима, бесом и тугом, угађање и ослобађање и повратак кући.

Остала је потреба за стварном слободом. Потреба да иза себе оставим, сахраним све што треба да се сахрани, да храбро понесем своје ожиљке, да научим да избацим, изразим сав потиснути бес, да вулканска лава постане пепео. Да дам себи све оно чега сам остала жељна, да испуним себи све потребе, сваки хир, ако је потребно. Да сперем све са себе и да одем да прославим победу са својом одабраном породицом, да се вратим међу себи сличне.

6.2 Основни поетички концепт

(не) ВИДЉИВА И СЛОБОДНА.

ГОЛА И СЛОБОДНА.

БОСА И ПРКОСНА.

ГЛАСНА И БЕСНА.

Заиграј... БОСА И ПРКОСНА¹¹³.

За кога?

За себе. И све жене попут мене. Или кроз различите од мене. За маму, баке, прабаке. За нас. И за оне који стоје уз нас. За мушкарце који разумеју и желе.

Шта радим(о)?

Ослобађам се. Ослобађамо нас. Немам(о) чега да се плашим(о). Не постоји то чега треба да се стидим(о.) Не морам(о) да се уклопим(о), да будем(о) прихваћене, нема тих норми које треба да поштујем(о).

Отварамо ране. Видамо ожиљке. Мрмљамо тајне. Казујемо тајне. Спаљујемо тајне.

Скидамо слојеве. Један по један. Наметнуте. Подметнуте. Подразумеване. Ослобађамо се. Излазим(о) из тих љуштурса. Не бацамо их. Чувамо их. Као упозорење. Као подсећање. За оне после нас. Да не дозволе да пролазе кроз исто. Да препознају. Да одбаце. Да не дозволе да очврсну.

Вичемо. Љутимо се. Плачемо. Вриштимо. Свађамо се. Плачемо.

¹¹³ Балашевић, Ђорђе. Док гори небо над Новим Садам (албум: Деведесете, 2000.)

Пуштамо глааааас! Пуштамо глас. Глас. Глас.

Дајем(о) себи све што нисмо добиле. Бирамо родитеље, време, тишину. Тражимо загрљаје, пажњу, топлину, разговор, подршку, руку, раме. Млеко. Мирисе. Укусе. Боје. Улошке. Отворена врата за повратак.

Скидам(о) све са себе.

Излазимо. Поново рођене. Једноставне. Блиске себи. Бирамо себе. Бирамо да смо себи на првом месту. Бирамо тишину понекад. Бирамо нашу музику. Бирамо наш ритам. Бирамо наше кораке. Бирамо полако. Бирамо. Пребирамо.

Само лепе ствари. Само јаке ствари. Само праве ствари.

И ходамо. Полако. Најспорије. У ритму нас.

Зашто?

Да будем(о) слободна(е).

Све време маштам о слободи, а била сам тако заробљена на многим, многим, свакодневним нивоима – од односа са новцем, преко односа према телу, заробљена кривицом, стидом и срамотом. Како таква жена може бити слободна? То није слобода, чак ни у мислима.

Желим ритуал. Физичко одвајање од прошлости. Помало дубоко и страшно, помало шаљиво и смешно. Оба истовремено.

Шта желим да кажем свету? Или: коме желим то да кажем?

Можда желим да кажем да је лакше кад се скине терет, ћутање са својих плећа, кад се подели, можда је то тема. Можда желим да поделим олакшање након тога. Желим ли да се обратим женама, да им кажем да их разумем, да су сигурне, да могу да испусте из себе то што их мучи, да ништа није тако страшно и нељудски, неженски, да је све у реду. Да су слободне. Да могу да оду слободне, ослобођене терета.

МА, МАЈКА, МАМА, МАТЕР, МАТЕР (МАТТЕР)

МАТЕРА, МА.ТЕРА, МА.TERRA – као мајка, као земља, као моја земља

МАТЕРИЦА, МАТЕРИЦЕ, МАТИ¹¹⁴

МИНГО - сам ја звала моју маму кад сам била мала

кућа, кућица, кућа-мати, кућарица

¹¹⁴ http://www.pojmovnik.etno-institut.co.rs/m/majka_LINVISTICKI.php, приступљено 30.8.2024.

6.3 Концепт извођења перформативне инсталације „Ма-тера – повратак“

И у првом просторном концепту, од ког сам касније одустала (или га оставила за наредни прилику) пошла сам од идеје да је кућа – материца. Инсталација је осмишљена тако да представља повратак кући, утроби, у почетни осећај сигурности и заштићености, кроз стварни простор и кроз емоцију. Отвара могућност новог почетка, али и задовољења неких основних потреба које су нам, можда, биле ускраћене. Прихвата нашу цикличну женску природу као један од најлепших дарова. Сама идеја одговара концепту о повлачењу жене „изнад тла“ током менструалног циклуса.

Међутим, за разлику од изведеног концепта, овај први био је много експлицитнији и заиста је приказивао улазак у материцу на уласку у трем – ружичаст или црвен, био је замишљен или као скуп нити Чихару Шиоте или чак пре као велика платна Марине Абаканович.

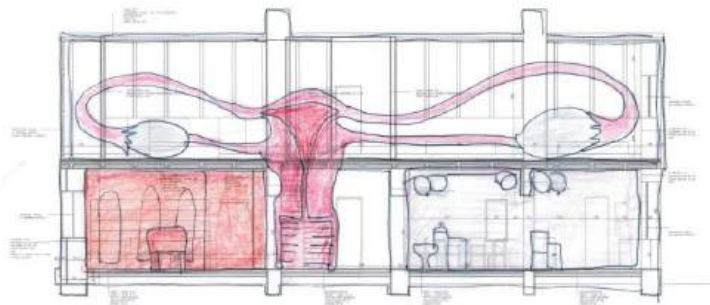
Лево од улаза је црвена, вешта соба, са пригушеним светлом, можда је и под црвен у њој. На средини се налази само црвена фотеља (са посудом за напаравање у њој), и сточић са фиокама у којима су или поклони за прву менструацију или прибор за цртање портрета црвеном „крвљу“. Из просторије воде мале степенице до прозора, кроз који се може побећи. Биљке су суше свуда околу, атмосфера је помало мрачна, као кућа једне вештице, веште жене, која добро познаје природу.

Соба десно је бела – нежна, сита соба. Можда су и подови бели, као и светлост, ту је мноштво белих балона, већином у облику женских груди, као и послужење – које је бело и које асоцира на млеко, на потребу да будемо нахрањени.

Након уласка / повратка у предпростор, иде се у поткровље. Степениште, обасјано ружичастом светлошћу, заиста изгледа као предњи део материце. И текстура зида уз кога се учеснице пењу је веома тактилна – од земље или тканине. Степениште води, кроз леви и десни јајовод, до јајника у којима су смештена два олтара, можда за живе и мртве, а можда и не.

На крају сам, ипак, одустала од овог концепта или ћу га извести у некој наредној прилици.

КУКА - МАТЕР(А) - МАТЕРИЦА
 - ПРостРА ИНТЕРВЕНЦИЈА - СТЕПЕНИЦЕ И БЕЖИЛ
 НА КУКИ ПОТКРОВЕ МАТЕРИЦЕ



ПОТКРОВЕ - ИСКУШЕНО ВАЖНО ЗА УЛОЖУ БЕЖ САМКА ПРАНА МЕНЕТРАЖИЦИ -
 НЕ СМЕ ДА ДОПРИЈЕ БЕЖИЦУ У ТИМ ДАТКИМА!

2



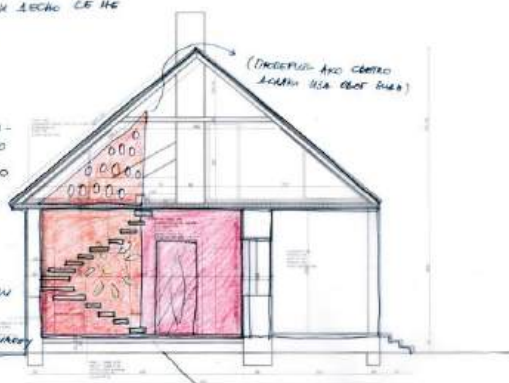
УЛОЖУ И ИНТЕРНАЦИЈА
 ОПРЕМНОСТ ЈОУ ?
 ТРОШЦИ

ИЗ ТРАВА СЕ МОЖЕ ЈЕДНО ГОРЕ -
 ПРОЛАЗИ КА ЛЕСО И ЛЕСО СЕ НЕ
 ВИДИ ЈЕКО УВЕК

Простор је МРАЧАН -
 САМО ПРИЈУТАНО
 ОСЕЋЕЊЕ СВЕТЛО

И ТЕКСТУРА ВЛАГА
 УБ КОЈИ СЕ ПЕРИ
 * ТАКТИЛНО *

САМА ЖЕНА САН
 ПОПУТ ТИЛА НА
 ПОРТУГАЛСКОМ ПАВИЛИОНУ
 НА PQ ?



(ИНТЕРИОР АКО СЕ ПОСРЕД
 АСАМ ИСА СЛОТ ВЛАГА)

СТЕПЕНИЦЕ ЈАНСТ
 ИСПОЗНАЈУ КАО ПРВИ
 ДЕО МАТЕРИЦЕ

4

Слика 100. Скице за први концепт МАТЕР_ица



OSNOVA PRIZEMLJA
REKONSTRUISANO STANJE

LEBO - ЦРВЕНА (ВЕШТА) СОБА

NETO PLOŠTA POKRIVENJA

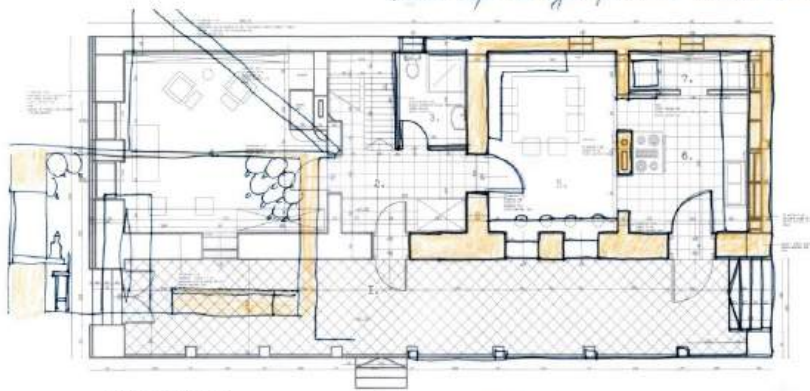
POSREDOVANJE	POSREDOVANJE	POSREDOVANJE	POSREDOVANJE
1. KUHINJA	2.1	10.1	10.1
2. DNEVNI BORAVAK	10.1	10.1	10.1
3. SPAVAĆA SOBA	10.1	10.1	10.1
4. TOALET	10.1	10.1	10.1
5. KUPAONICA	10.1	10.1	10.1
6. KUHINJA	10.1	10.1	10.1
7. DNEVNI BORAVAK	10.1	10.1	10.1
8. SPAVAĆA SOBA	10.1	10.1	10.1
9. TOALET	10.1	10.1	10.1
10. KUPAONICA	10.1	10.1	10.1
UKUPNO	10.1	10.1	10.1

ЦРВЕНО СВЕТАЛО, МОЖДА ЈЕ ПОД ЦРВЕНО

САМО ЦРВЕНО ФОТЕЛА (СА ПОСУДОМ ЗА ЧИШЋАВАЊЕ У БОЈ)
СТОЛИЦЕ/ОРМАРИЦ СА ФЛОКАМА У КОЈИМА СУ
ИЛИ ПОКЛОНИ ЗА ПРВУ ВЕНЕЦИЈАНУ
ИЛИ ПУТЕШЕ ПОРТИСТА КУРЕНОН БРОМ.

СТУПЕНИШО КОЈИНА СЕ МОЖЕ ПОБИТИ ЛРОЈ ПРИБОР

БУДЖЕ КОЈЕ СЕ СУЈЕ, ПОМАРО ИЛИ ЧИНА АТИСФЕТА



OSNOVA PRIZEMLJA
REKONSTRUISANO STANJE

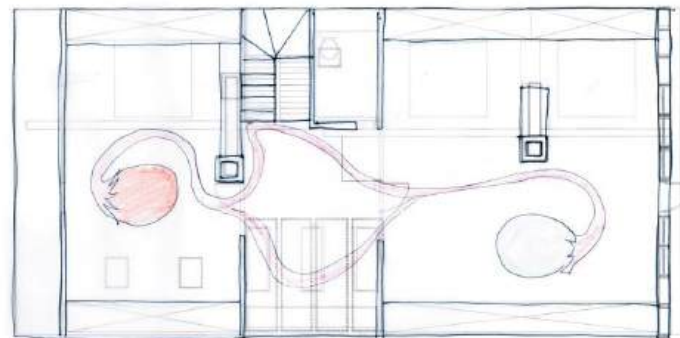
СЛОБО
ЛЕБИНО - БЕЛА (НЕЖНА) СОБА

NETO PLOŠTA POKRIVENJA

POSREDOVANJE	POSREDOVANJE	POSREDOVANJE	POSREDOVANJE
1. KUHINJA	2.1	10.1	10.1
2. DNEVNI BORAVAK	10.1	10.1	10.1
3. SPAVAĆA SOBA	10.1	10.1	10.1
4. TOALET	10.1	10.1	10.1
5. KUPAONICA	10.1	10.1	10.1
6. KUHINJA	10.1	10.1	10.1
7. DNEVNI BORAVAK	10.1	10.1	10.1
8. SPAVAĆA SOBA	10.1	10.1	10.1
9. TOALET	10.1	10.1	10.1
10. KUPAONICA	10.1	10.1	10.1
UKUPNO	10.1	10.1	10.1

СВЕ МЛЕЧНО БЕЛО
БАЛОНИ, МАБРО, ДРУГО ПОСУДЖЕ - САМО БЕЛО/КРЕМ

ПОТРЕБА ЗА БУДЖЕТО НАХРАЊЕЊИ, СЛИКИ, СКУПТИ
МОЖЕ СУ И ПОЛОВИ БЕЛИ МАБЕРА БЕЛА СВЕТЛОС,
ТАКА ЈЕ И МУЗИКА!



OSNOVA POTERUPLJA

АБЕ ИЛИ ТАМНИЦЕ: АБЕ СЛАТАНА ЗА ЖИВЕ И МРТВЕ? АБИО СТАРО ИЛИ?
ИЛИ НЕШТО ДРУГО ШТА ЈЕ ПОСТАЛО ЗА ПРОБЕРУ?
ИЛИ НЕШТО ДРУГО ШТА ЈЕ ПОСТАЛО ЗА ПРОБЕРУ?
ИЛИ НЕШТО ДРУГО ШТА ЈЕ ПОСТАЛО ЗА ПРОБЕРУ?
ИЛИ НЕШТО ДРУГО ШТА ЈЕ ПОСТАЛО ЗА ПРОБЕРУ?

Слика101. Скице за први концепт МАТЕР_ица, Драгана Којичић

Након овог првог концепта, прешла сам на разраду друге идеје, која ми се чинила блискија у датом тренутку, можда разумнија за мој први сусрет и рад са женском заједницом на овако директан начин.

Извођење се одвија у две фазе.

Или, ако је добро поставим и осмислим, у само једној фази, у којој сам и ја једна, последња од учесница. Ако то буде тешко изводљиво, волела бих да процес прво изведем и проверим сама, пре или после свих.

Позвани гости су истовремено и активни учесници, о чему су претходно обавештени.

Иако је првобитна идеја била да инсталација буде само за жене, одлучила сам да позовем и најбољег пријатеља, како бих проверила да ли су неки од елемената и универзални и да ли би значили и мушкарцима.

Имала сам и дилему око учесника: да ли су то људи који су ми познати или позивам и непознате? На крају сам донела одлуку да то буду познате, мени блиске жене и неке за које сам помислила да би им ово значило. Сестра је инсистирала да она и мама присуствују, иако мислим да јој је тек на извођењу било јасно о чему се ради и да јој није било пријатно.

Такође, није ми до краја била лагодна помисао да излажем жене неким нелепим осећањима и бринула сам да ли ћемо простор, ја и остали учесници бити довољна подршка онима који буду прошли кроз процес. Надала сам се да ће психолошкиња са којом сам радила током претходне године бити у могућности да нам се прикључи, али није успела због других обавеза.

Имала сам доста дилема око почетка времена извођења – из претходног искуства, у коме смо све ишле заједно и више се дружиле него што смо обратиле пажњу на природу и себе, желела сам да ово избегнем и дам времена учесницама да га прођу у тишину, миру и свом темпу.

Једна опција била је да све добију позив у различито време, али је то компликовало даље кораке, па сам, на крају, ипак одлучила да се све окупимо у исто време.

Такође, идеја је била да комисија дође истовремено на почетну тачку, те да, док учеснице пешаче до куће (за шта им је било потребно око пола сата минимално, без задржавања), комисија погледа инсталацију у кући, те да се задржи колико буде потребно док оне пристижу.

Желела сам да се учеснице, иако изложене, осећају сигурно.

„У Кајенти, у резервату Навајо Индијанаца, постоји хоган (колиба Навајо Индијанаца изграђена од земље и прућа, прекривена блатом) на ком се покрај врата види прастари црвени отисак длана. То значи: “Ту смо сигурни”. Ми жене дотичемо много људи. Знамо да је наш длан нека врста сензора.“¹¹⁵

Перформативна инсталација састојала се из два дела: један је шетња кроз природни, а потом рурални крајолик; а други је (унутрашњи) рад у (земљаној) кући.

Почетна тачка је била на врху Тителског брега, на излазу из Великог сурдука.

Главни мотив прве сцене су капути, које учесници сами доносе или их ја припремим (пошто сам их претходно питала.) Клариса Пинкола Естес својим клијенткињама предлаже израду жртвеног, борбеног капута, на који могу да пришију или прибоду све своје муке, ране, трауме, па сам хтела да покушамо да урадимо нешто слично. У цепу сваког капута је коверат са писмом и потребним прибором за рад.

¹¹⁵ Пинкола Естес, Клариса, Жене које трче с вуковима, Алгоритам, Загреб, 2004, 443

Сваки учесник креће у свом ритму и у време у које одлучи ка доле. Замољени су и да део пута иду унатрашке, како би, и врло физички, проживели идеју повратка – од садашњег тренутка у ком су се нашли на врху брега ка назад.

Успут су постављене табле „Бићу добра, пазићу!“ које су позване да допуне.

Сви знају пут до куће, где их чека други део инсталације.

У дворишту могу да бирају да ли капут чувају или га уништавају.

Потом се суочавају са бесом према различитим људима у трему.

Након тога улазе у кућу.

У приземљу лево је Гласна соба (1), у којој је замишљено да групно вичу; а десно је Тиха соба (2), у којој се смирују и, ако ту тужне – тугују.

Потом се пењу у поткровље и чекају свој ред у предпростору Собе Детињства (3) и Собе Слобода (4.) У ове собе улазе саме. Кад су завршиле, силазе у двориште, где их чека трпеза и остатак друштва.

6.4 Процес припреме уметничког дела

Од уметничке резиденције у оквиру Ер он ди еџ (Air on the Edge) пројекта у априлу 2024, концепт сам стално разрађивала и допуњавала у писаној форми и мислима.

По повратку, у мају и јуну, највећи део времена сам провела малтеришући поткровље, што ми је дало много времена за размишљање о реализацији сваког детаља. Истовремено, мислим да ми је донело и велико смирење и олакшање, јер бих, у супротном, овај период провела под много већим стресом.

Послала сам позив учесницима и замолила да попуне малу анкету како бих знала колико капута да спремим.

Недељу дана пре извођења, почела сам да правим елементе сценографије и реквизите: дрвене табле са натписима „Бићу добра, пазићу!“, црвену клупу, чивилук. Потом сам, уз помоћ маме и сестре, направила лутке које смо пунили кофлином, а онда и хаљине за учеснике, које смо шиле од белих чаршава.

Следе писма учесницама, са пратећим материјалом, као и организација простора куће.

Гласну и Тиху собу сам поставила лако, као и Собу Слобода. Највише муке имала сам око Собе Детињства.

6.5 Уметничка изражајна средства

Уметничко дело замишљено је као просторна инсталација, делом кроз природни, а делом кроз грађени простор.

Учесници су и главни актери догађаја који је, на тренутке, интиман и позива на осаму, а делом заједнички и увлачи све у себе.

Почетна инсталација била је у контрасту са природним окружењем, како би била уочљива и јасна. Већ овде учесници добијају први задатак и крећу у реализацију жртвеног капута – ово је врло интиман рад, те своје оживљке могу приказати у виду симбола, пришити их са унутрашње стране итд.

Табле постављене уз брег су, насупрот томе, биле једва видљиве, јер су биле окренуте задњом страном уз пут којим се учеснице скупљале – да не би нарушиле спуштање и другу активност, али и да би их, можда, натерале да део пута иду унатрашке.

Поучена претходним искуством са ЛАЛА 2022, схватила сам да не желим да будем водич кроз простор, јер се нисам добро снашла у тој улози. Исто тако, желела сам да дам довољно времена и слободе учесницима да, у свом ритму, прођу кроз поставку, а не да их ја водим.

Неке инструкције, поготово на почетку, јасно су им дате. У појединим деловима, размишљала сам да ли да им поставим објашњења, али ми се чинило да реквизити довољно говоре, те сам од тога одустала, што је довело, са једне стране, до (за мене) неочекиваних (и тиме још узбудљивијих) исхода, али је, са друге, неким од учесница створило непријатност, јер нису знале шта је следећи корак.

Шетња се дешавала на дневном светлу, насупрот кући која је била у тами. Мислила сам да доње две просторије треба да остану такве, али је неко упалио светло у Тихој соби. Горе сам поставила дискретно осветљење – један централни рефлектор који је бацао светло кроз стаклене флаше зидова у предсобље. У Соби Детињства биле су мале лампице, а у Соби Слобода лампице и свеће. Ипак, објашњења нису била довољно видљива, требало је да се боље осветле.

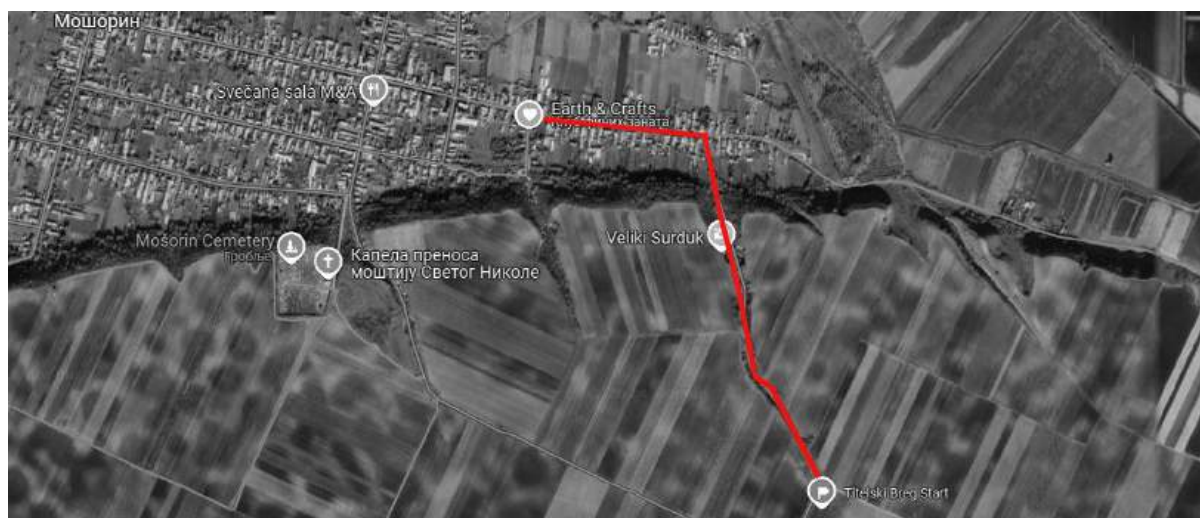
Највећи и најтежи посао био је готово потпуно испразнити све просторије куће, како би послужиле као простори за извођење.

Топоту нисам могла да предвидим, било је готово неподношљиво. Са друге стране, боравак у материци је, вероватно, такав. На крају, вода којом су могле да се окупају након што све прође, спрала би све што се скупило, те је могло да буде заиста освежавајуће.

Нисам имала намеру да учествујем у самом извођењу, али сам, на сугестију ментора, прихватила да будем „мама“, што мислим да је био баш добар потез, нарочито у односу на моју мајку и сестру. И било је лепо загрлити сваког од учесника и сазнати део њихове породичне приче о којој никада нисмо причали. Размишљала сам како да их водим напоље, да ли је довољно само да их пустим да иду кроз трем до дворишта у завршну инсталацију.

6.6 Однос према простору

Током једног од састанака, ментор је предложио да рад изведем у Мошорину. За мене је та одлука била још далека; тек пар месеци касније сам се сложила, јер се чинило као најбоља могућа опција у датом тренутку.



Слика 102. Мапа кретања у Мошорину, од Великог сурдука до куће у Улици С.Милетића 113

„Простор је доказ за причу. Он прича даје статус стварности. Причи верујем због простора“¹¹⁶, каже Мета Хочевар. Јасно ми је зашто сам одабрала овај мој простор.

Састајемо се на врху Тителског брега, који није врх, него равна плоча.

На његовом крају, односно на почетку, зависи са које стране се долази, је тачка окупљања. Прва сцена постављена је на зеленој ливади до пута: црвена клупа и црвени чивилук – део капута већ тамо стоји, а део доносе учеснице. У цепу сваког капута је коверта са писмом објашњења, као и чиоде, игла и конач, папирићи различитих боја, тканине, фломастер и хемијска. На почетној тачки је и табла: Бићу добра, пазићу!

Кад прочитају писмо, учеснице крећу кроз Велики сурдук Тителског брега ка доле. Ово је најузбудљивији прилаз селу, изгледа као велики зелени тунел и даје довољно простора за мало интимнији рад у покрету.

Силазећи низ брег, жене наилазе на седам „Бићу добра, пазићу!“ табли. На три су већ извршене корекције кредом у „Бићу добра, газићу!“, „Бићу кобра, пазићу“и „Бићу Аница Добра, пазићу!“, али су позване да их допуне, као и све наредне.

Сурдук се спушта до села, одакле скрећу лево до куће у Светозара Милетића 113.

Последњих тринаест година, у овом простору (у дворишту, око куће и у кући) су се дешавале разне радионице и кроз њега су прошли многи људи. Била сам убеђена да му познајем добро сваки кутак, али су ми Татјана Бабић и Јелена Јанев, током припреме Лала фестивала 2020. и 2021.године, кроз „4 огледа о простору заједништва“¹¹⁷, показале како се, једноставним, а промишљеним средствима, и нешто веома познато може изменити до непознавања.

Њихов фокус био је на дворишту и спољашњем простору, ја сам одабрала кућу као главни мотив. Јер, суштина мог рада је повратак – кући, односно себи. А кућа је материца. (Почетна идеја била је много експлицитнија представа материце, али ми је драго да сам од ње одустала.) Из ње излазимо поново рођене и дајемо себи прилику да кренемо из почетка, односно да бирамо живот какав желимо да живимо.

Али, пре уласка у кућу, учесници улазе у двориште. На стазици којом се крећу постављени су чивилук и когао са шибицама, без објашњења, за које сам мислила да је очигледно: сачувај или спали свој капут. Иако је већина учесника спалила само своје ожиљке, неке су ми после рекле да су имале порив да га целог спале, али то нису учиниле.

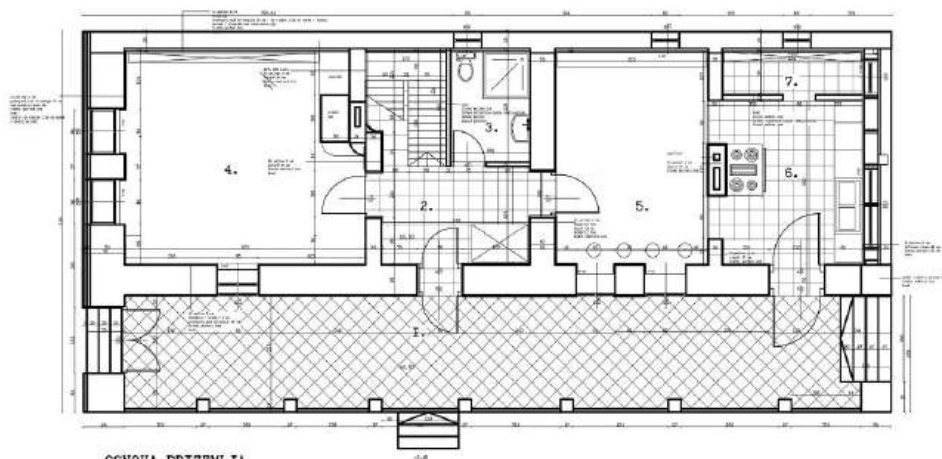
Оно што је оставило најјачи утисак, углавном негативан, при уласку у двориште је осам великих белих лутки које су висиле у трему. Ни сама нисам очекивала да ће сцена бити овако јака, поготово кад је пао мрак, и кад су и „обешењаци“ (како их је назвала Јелена Јанев) и сенке почеле да се њишу на поветарцу, али мислим да је ишло у прилог ефекту који сам желела да постигнем: помало смешно - помало страшно.

На чивилуку су стајале мотке којима су учесници могли да лупају лутке. Неки су то учинили нежно, неки снажно, неки су их грлили, неки су их само гледали.

А онда следи позив да се уђу у кућу. Идеја ми је била да у приземљу, који није део материце, оставе све негативно, а потом да уђу у материцу – степениште и предсобље у коме чекају да, на крају, уђу у оба „јајника“, где их чекају лепа сећања и емоције.

¹¹⁶ Хочевар, Мета, Простори игре, ЈДП, Београд 1993, 13.

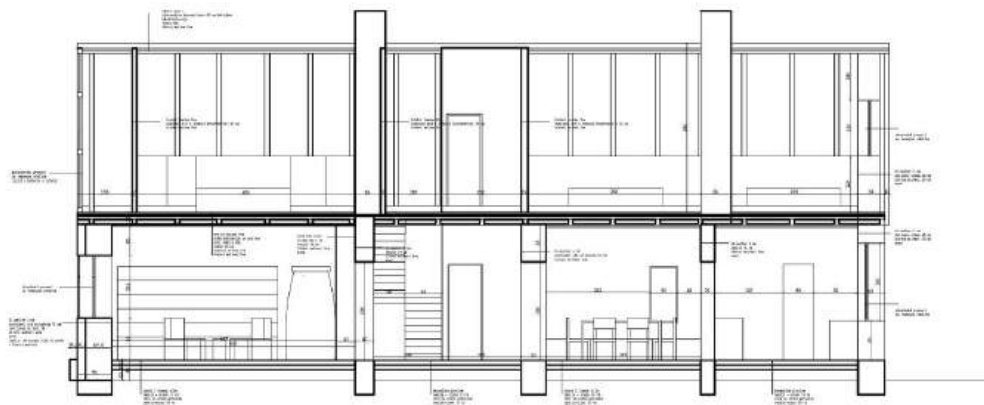
¹¹⁷https://sites.google.com/view/mikrokosmosinterakcija/home?authuser=5&source=sh%2Fх%2Fsrp%2Fwr%2Fm1%2F4&kgs=cdc64190d9336863&fbclid=IwY2xjawEUIXxleHRuA2FbQIxMAABHRUHX_axZplr_GaVZTVM9SZmiiN4JdtjYk4gX7JmQ3l4ZhTXHlvJgndSjg_aem_5Fv0iMO_uTNFAjAxmnPUzA приступљено 29.јун 2024.



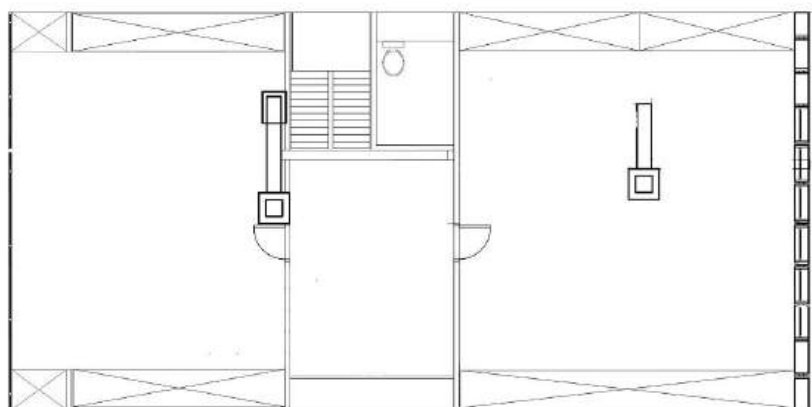
**OSNOVA PRIZEMLJA
REKONSTRUISANO STANJE**

NOVI PODZEMNI POKLONJAK

VRSTA PROSTORA	u % od ukupno	u %	pod
1. Spava	15	25,7	30,00m ²
2. Dnevna	25,0	42,9	52,00m ²
3. Kuhinja	4,02	6,72	8,20m ²
4. Spava soba	22	36,8	45,00m ²
5. Dnevna	11,07	18,62	22,80m ²
6. Kupaonica	2,79	4,68	5,76m ²
UKUPNO PROSTORJE	100,00		120,00m²

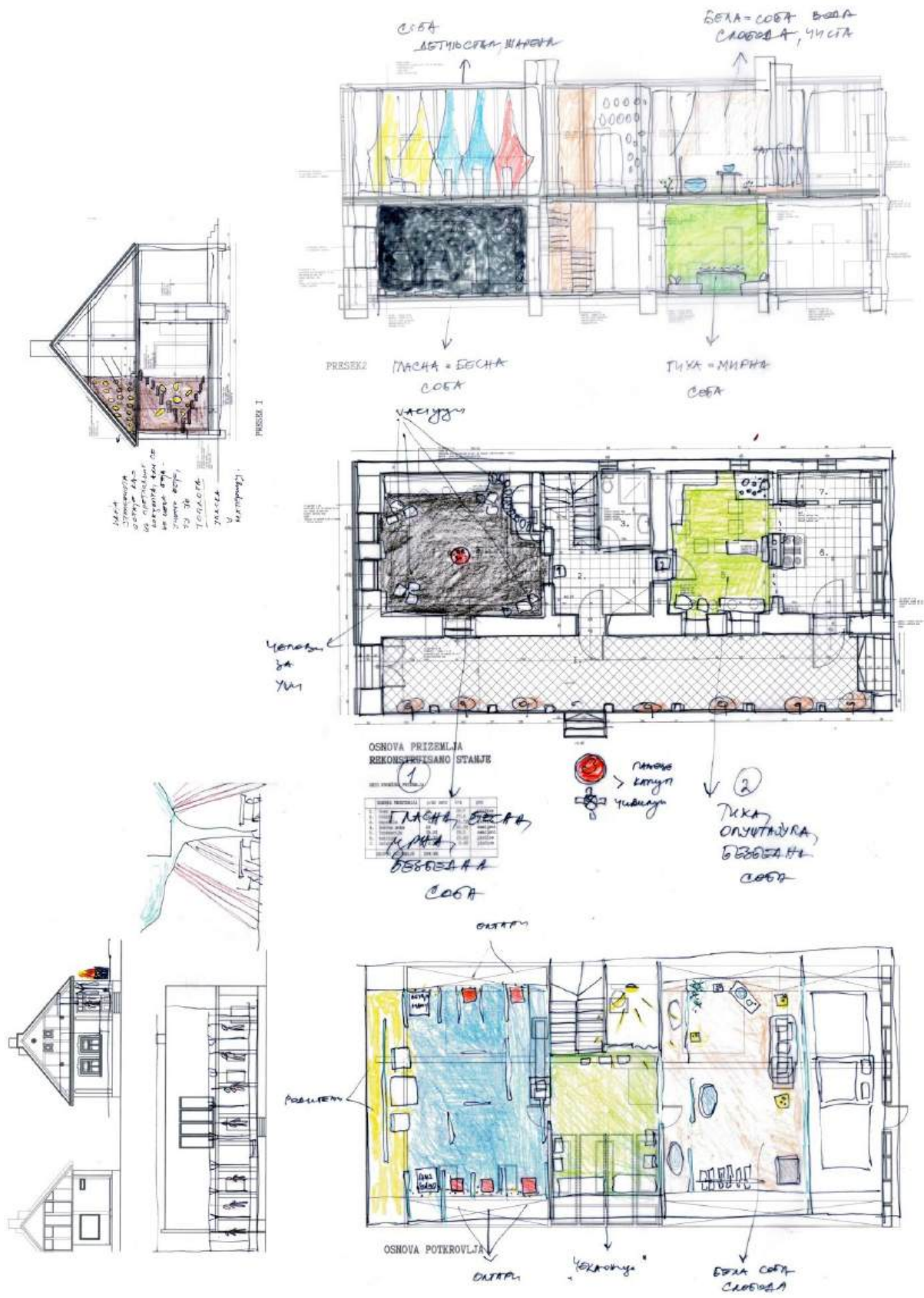


PRESEK2



OSNOVA POTKROVLJA

Слика 103. Основа приземља, пресек и основа поткровља куће у Мошорину



Слика 104. Скице за реализовани концепт МА.ТЕРА – повратак

Пут Богине почео је са наспрамне њиве, почетком августа 2022.године, кад је све било златно жуто након кошења жита и изгледало потпуно другачије.

На вратима лево се налази велики број 1 и назив „Гласна соба“ са објашњењем: „Стави чепове за уши, узми јастук, нађи свог пара да га држите између себе и вичи на све које ниси викала/о све ове године. Изговори своје највеће тајне, пусти све нека иде, нико те не чује и ништа није нељудски, неженски...“

У њој сам наместила под тако да учеснице могу удобно да седе на њему (са много јоргана и ћебади, које сам прекрила црном тканином ради униформности), а поставила сам и дебеле сунђере на прозоре због звучне изолације. Ови сунђери креирали су неку посебно топлу атмосферу, јер је сунце делимично пролазило кроз њих. На банку уз пећ било је тридесетак белих јастука, а у центру просторије сталак са чеповима за уши.

На другим вратима, десно, је био велики број 2 и назив „Тиха соба“ са објашњењем: „Сад се опусти, одмори, дозволи себи да будеш тужна/ан, тих/а. Окрепи се. Чекамо те горе.“

Ту су биле клупе, кревет, лежачка, као и сто са чајем, водом и колачима.

На степеницама стоји објашњење да су 3 и 4 горе. Оне и изгледом подсећају на материцу, кроз коју, као топлу вертикалу, улазимо у женски простор. У централном делу је „чекаоница“ са креветом, столицама, хоклицама... у којој учеснице могу да сачекају свој ред на улазак у собу 3 – Собу Детињства.

Желела сам да ова соба има магловит, помало паучинаст ефекат, за шта би ми, можда, добро дошла дим машина, али је нисам набавила на време. Сличан ефекат покушала сам да створим бројним, различитим завесама које сам поставила, а које су ме подсетиле на простор мог детињства и дезеном, али и начином на који су и моје баке, те мајсторице импровизације, ни од чега стварале магију - ручкове, слаткише, море... Дискретно светло осветљавало је простор.

Собу Детињства сам замислила са великим олтаром са понудама, али се моја замисао никако није укалапала у постојећи простор, те сам поставила више мањих олтара који нуде све чега смо остале жељне: млека, мириса и укуса детињства, разговора о првој менструацији, успомена...

На крају, у тој соби су мама и тата, супруг и ја, а поред нас, „обуци маму“ и „обуци тату“ табле. Учеснице могу узети све што им треба, направити родитеље какве су имали или желели да имају, па се сликати са њима за успомену, те прећи у Собу број 4 – Собу Слобода.

Соба Слобода замишљена је као чиста, бела, са водом, природом, огледалима, свећама. Када сам је поставила, схватила сам да изгледа као нека стара војвођанска, гостињска соба: иза паравана кадица, лево сто за умивање, десно хаљине и огледала. Учеснице су овде могли да се умију, окупају и да себи изаберу белу хаљину у коју ће се пресвући и, тако чисти, бели и себи лепи, изаћи из куће.

„То је стари ритуал богиња, купање – прочишћење – одевање беле хаљине...“¹¹⁸

На месту где су ушли у трем сада је постављена лутка, те је једини начин да из њега изађу да иду лево према дворишту. Тамо их, у полумраку, а под светлом рефлектора испод ораха, чека трпеза, окружена дискретним нитима. Нити нису биле јако густе, могле су само да се наслуте из неких углова, што је давало нежну и дискретну атмосферу. Користила сам розу, црвену и бордо, као симболе три различита животна периода. Да сам имала више времена, вероватно бих покушала да направим да инсталација буде много видљивија, да видим да ли је ефекат бољи, као и да је још више раширим, да би учеснице имале више места за седење.

¹¹⁸ Пинкола Естес, Клариса, Жене које трче с вуковима, Алгоритам, Загреб, 2004, 437.

6.7 Реализација рада

Данима пре извођења рада температура је била преко 35 степени, што је припрему чинило тешком. 22. јун био је најтоплији дан, а око 19 часова је почело и да се квари време. Срећа, па нас је олуја заобишла. Нисам очекивала да ће бити толико топло на извођењу, али је, са друге стране, потпуно ишло у прилог уласку у материцу и каснијем расхлађивању пред излазак.

Око 17 часова кренула сам да поставим табле „Бићу добра, пазићу“ у Великом сурдуку, након чега сам окачила лутке у трему, а око 18:30 смо опет отишли до врха брега, да поставим клупу и почетну инсталацију. Све остало било је припремљено дан раније.

Учесници су дошли око 19 часова, како је договорено, па смо их пустили да се, у свом ритму, спуштају низ брег. Свако је био заокупљен својим послом, пришивањем сопствених ожиљака.

Неки су интервенисали на таблама које су видели успут.

У двориште су почели да пристижу пола сата касније. Са првима који су дошли сам се видела и објаснила концепт у дворишту и трему, па смо потом супруг и ја отишли у поткровље да заузмемо своје позиције и припремимо се за улоге.

Ускоро смо чули вику из Гласне собе, па тишину, а потом су учесници почели да пристижу горе. Било је забавно и дирљиво истовремено глумити њихове родитеље. Након што су сви прошли и кроз Собу Слобода, и ми смо се спустили код њих у двориште.

Тек када сам видела да нису сви у белом, схватила сам да нису разумели које су све могућности имали у последњој соби, па су отишли да бирају себи хаљине.

Кад су се вратили, разговарали смо о свему што им је било нејасно. Последњи су отишли око поноћи.

6.8 Перцепција и рецепција публике

Реакције су биле, углавном позитивне.

Већина замерки тицала се нејасноће у објашњењу сваког наредног корака: једна учесница није знала шта да ради кад је стигла у двориште, јер је стигла последња и није било никог да јој објасни.

Неки нису знали шта да раде са капутима – једна учесница је спалила само ожиљке, па су је пратили сви који су се ту задесили. Друга учесница је добила порив да спали капут, али то није учинила. Једна је, након неколико дана размишљања, схватила да је и она требало да спали свој капут, односно да је требало да их све спале.

Луткама је већина била шокирана, прилично су их престашиле, већина је сматрала да је то најнепријатнији део инсталације. Такође, иако сам мислила да су мотке довољна асоцијација да треба да их ударају, то нису сви учинили. Иако је неким то представило проблем, мени се свидело што је свако интерпретирао ситуацију на свој начин: неки су лутке лупали, други су их грлили, трећи их само гледали. Да сам експлицитно навела да их ударају, можда би ме послушали, а овако су само одлучили шта ће да ураде.

У кући је кретање било јасно назначено бројевима, али објашњења нису била довољна да разумеју шта треба да ураде. Неким је сметала и недовољна осветљеност, јер нису могли да прочитају шта им је чинити.

Такође, готово све су се сложиле да их је присуство комисије јако ометало – још успут, па све до уласка у Тиху собу где је требало да буду мир и тишина. Вероватно би било боље да су чланови комисије сишли пре учесника да погледају инсталацију.

На крају, ни једна није разумела да може да се окупа горе и узме једну од хаљина. Питам се да ли је требало да појасним да могу да се окупају, да ли је требало да у кадицу већ наспем воду или да нађем неки други начин да им наговестим да су слободне да раде шта желе. С друге стране, на крају су све отишле и бирале и испробавале хаљине заједно, па им је то био још један завршни заједнички скуп у коме су уживале.

Схватила сам и колико је мрачно горе, нарочито у последњој соби и да је требало да размишљам о додатном осветљењу, макар код објашњења.

Посебно ме обрадовало што су мој син и комшијска деца данима улазили у собе, вриштали, играли се с луткама... и што собе у приземљу више нису биле „љубичаста“ и „зелена“, него су и за њих постале „гласна“ и „тиха“.

У наставку оно што је оставило најјачи утисак на учеснике:

„Мени је највише значио први део, шетња и рад на освешћивању ожилјака. Али свака фаза је имала своју јаку сврху. Највећи шок су ми приредиле висеће лутке“. Ружица Јањић

„Најјачи утисак је да нас је било истовремено неколико у соби 1, па смо заједно свако на свој начин "вриштали". Као нека вежба дисања/јоге, кад избациш сав стрес и фрустрацију из себе. Иако имаш чепиће, чујеш и друге и некако ми је то баш било моћно. Као да је интеракција допринела да се више "испразниш". Наташа Гаврић Зекановић

„Успела сам и поред околине да се осамим и удубим у своје ожилјке. Укупна атмосфера је била намах језива, намах очаравајућа и окрепљујућа“. Александра Николић

„Све ми је оставило најјачи утисак :) Од саме замисли, преко поставке, изведбе, до вода кроз теме/собе, све је било хармонично и ушушкано, а опет јако дубоко и можда као нешто најдраже издвојила бих тај моменат где је учеснику дато да одлучи/ осети колико ће дубоко да залази у своје ране, сећања и лепа и болна, та слобода у интимности да будемо сами у томе, да не морамо ако не желимо да делимо са свима, а опет смо на неки други начин све делили међусобно без икаквих објашњења наглас, вероватно и дубље од саме речи. Сигуран простор, у сваком смислу. Уколико бих морала да се одлучим за нешто конкретније, онда бих на прво место ставила Капут Ожилјака, тај цео силазак, спуштање путем кроз физички ход, а у ствари спуст у наше детињство и силаз у свој неки заборав, таму, потиснуте ожилјке, како би кренули од оних најсвежијих по површини до оних најдубљих, најутиснутијих и најболнијих.“ Јелена Дејановић

„Најјачи утисак су оставиле трећа и четврта соба, и вода у поткровљу. Малтери су ти дивни, треба да радимо малтере чешће.“ Оља Тодосијевић

„Дефинитивно сценска поставка у поткровљу куће! Након свих садржаја који су се одвијали пре тог дела, а који су служили препознавању болних сећања из детињства, као и суочавању са истим, сцена у поткровљу је деловала као заслужени одмор након ослобађања од препознатих траума. Поставка је послужила за симболичан сусрет са родитељима и успоменама на претке, као и прилика да родитеље обучемо у ново рухо. Све се то одвијало у просторијама обасјаним благим светлом свећа, а доживљај је употпунила и нека свечана тишина, коју нису омели ни гласови из дворишта“. Небојша Забрдац

„Најјачи утисак током извођења оставио је начин на који је рад постављен у односу на кретање кроз простор. Полазећи од највишље тачке на брегу, спуштајући се кроз сурдук опасана природом, до урбаног дела села и саме куће имате могућност да прођете кроз свој живот. Утиску је посебно допринео начин конципирања појединих простора у кући и дворишту. Успостављена је линија кретања тако да од дворишта преко појединих просторија - соба пролазите кроз

различите ситуације у којима начин третмана простора ствара посебан доживљај. Амбијенталности простора допринела је употреба различитих елемената намештаја, посебно осмишљених детаља, употреба материјала занимљивих текстура, мириса и светла. Све наведено утицало је на стварање занимљивог и драгоценог искуства. Дејство рада осећам и недељу дана након извођења“. Тања Бабић

„Читав процес био је дивно осмишљен да учеснике постепено, кроз кретање, уведе у интимни простор сопствених мисли и сећања. Иако смо кренули као група, с временом смо се сви осамили. Крећући се низ брег и наилазећи на табле с једноставном поруком и истражујући садржину коверти, свако се фокусирао на сопствено путовање. Порука на таблама, увек иста, била је сасвим једноставна и брзо уочљива и схватљива током кретања, а опет довољно провокативна да у сваком пробуди сопствене асоцијације, дилеме, трауме, итд. Мене је навела на размишљање о томе коме желим/не желим да сам добра, на шта и на кога треба да пазим, и о људима који сами нису добри али очекују од нас послушност, податност и ћутање. Чак и кад бих се с неким срела и разменила пар речи током пута, убрзо бисмо се опет одвојили и наставили свако својим темпом. То ми је можда највећи утисак током извођења, посебно што сам прошла и претходно, где смо у весељу ишли у чопорима. Овај процес био је много интимнији, дубљи, и оставио је дужи период размишљања о проживљеном када је завршен. Чак је и време (пријатно облачно и ветровито, које наговештава фртурму али се ништа заправо не деси) допринело доживљају.

Изузетно јак утисак оставило је и двориште, с крпеним обешенацима, и свака од просторија у кући.

Лутке нисам имала потребу да бијем, било ми је довољно да их видим обешене (или кад бих одређене људе видела такве :)). Нисам хтела да спалим поруке које сам на јакну зашила - желела сам да остану као траг. Као ожиљак на који сам поносна јер се нисам савила.

Поткровље је било магично - поновни сусрет с родитељима у пуном саставу, осамљивање у дивно намештеној соби пуној детаља, мистичног светла, сећања“. Јелена Јанев

„Пешачење од почетне тачке до куће - препознавање кључних догађаја који су на неки начин обележили мој живот је довело до појаве емоција, и туге која се претворила у прихватање прошлости. Општи утисак је одличан, поготово у вези простора. Имала сам утисак да је време стало“. Александра Јевтић.

6.8 Документовање рада

У наставку су фотографије са извођења докторског уметничког пројекта, а такође смо направиле и кратак филм о том процесу.¹¹⁹

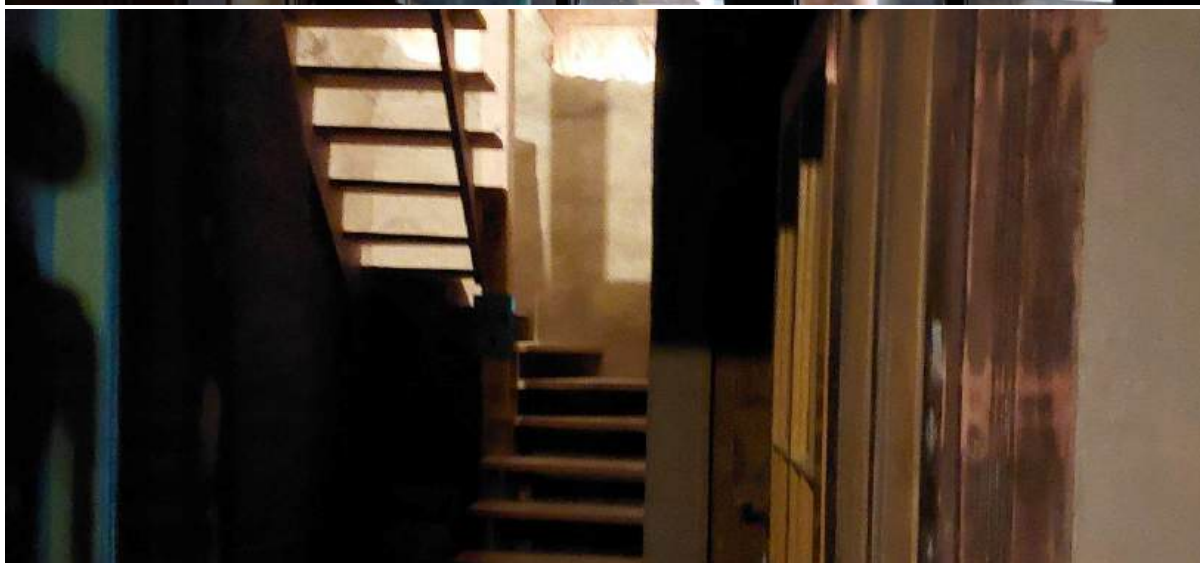
¹¹⁹ <https://youtu.be/hxH3sN50coY>



Слике 105, 106, 107. Припреме: шивење лутака и хаљина, поставка на Тителском брегу



Слике 108, 109, 110. Припреме: поставка табли, когла, чивилука и лутака



Слике 111, 112, 113. Припрема: Гласна и Тиха соба и степениште.



Слике 114, 115, 116. Припрема: „Чекаоница“ на спрату.



Слике 117, 118, 119. Припрема Собе детињства, „олтари“



Слика 120, 121, 122. „Обуци маму и тату“



Слика 123, 124, 125. Соба слобода.



Слика 126, 127, 128. Соба слобода и завршна сцена.

Извођење рада, 22.јун 2024.



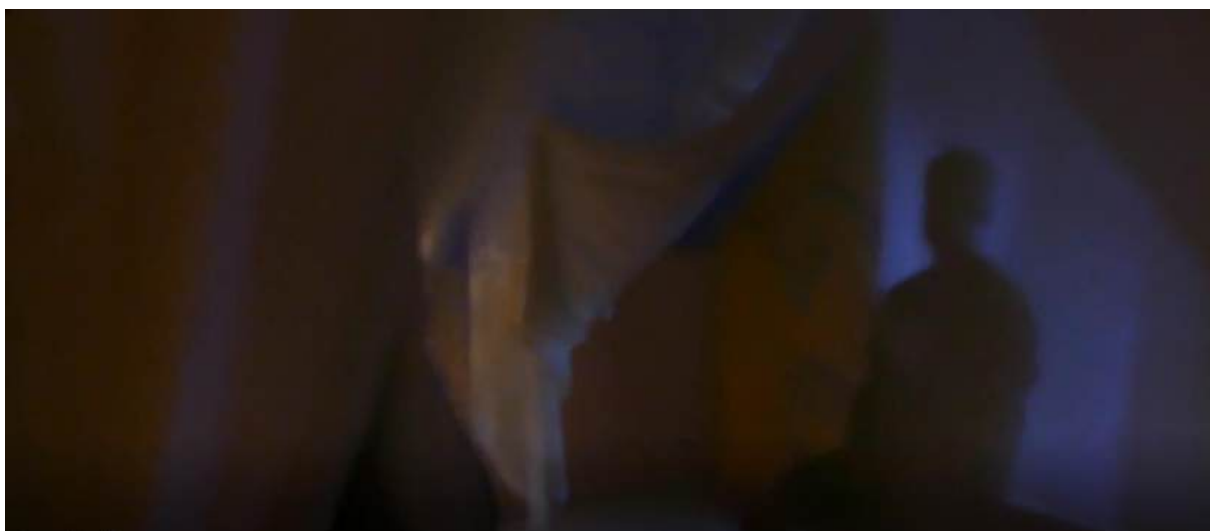
Слика 129, 130, 131. Извођење рада – почетак на Тителском брегу и учеснице у току процеса припреме свог капута ожиљака.



Слика 132, 133, 134. Извођење рада – интервенције на таблама, учеснице у току процеса припреме свог капута ожиљака и спаљивање ожиљака



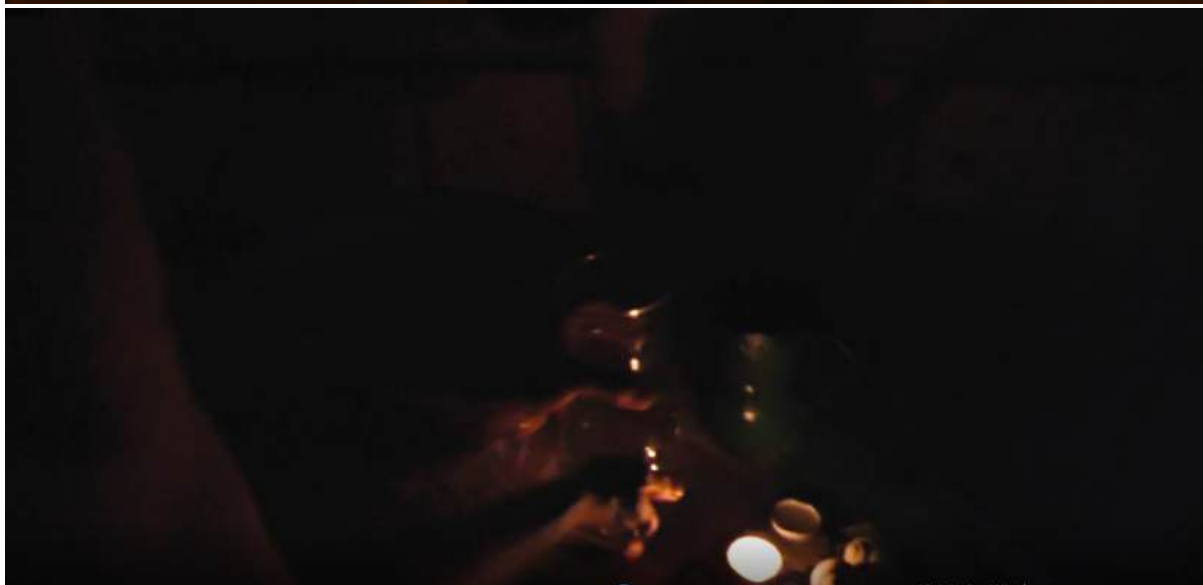
Слика 135, 136, 137. Извођење рада – учеснице у односу на лутке и одмарање пред Собом детињства



Слика 138, 139, 140. Извођење рада – разговор и фотографисање у Соби детињства.



Слика 141, 142, 143. Извођење рада – успостављање односа са „родитељима“



Слика 144, 145, 146. Извођење рада - из Собе детињства у Собу Слобода.

7. ЗАКЉУЧАК

Никада нисам разумела и умела да прихватим строге патријархалне обрасце понашања које су ми константно наметали у оквиру моје примарне породице. Одрасла сам у средини у којој није постојала приватност и слобода, где је све било подређено формалности и некаквим прећутним балканским правилима; без осећаја припадности, заједништва и без комуникације, безбрижности и ушушканости. Нажалост, неке од образаца сам, ипак, несвесно усвојила. Од неких сам покушала да побегнем у другу крајност, па сам се, на крају, нашла на истом.

Овај рад настао је из потребе да разумем тај примарни контекст породичног, а нарочито женског наслеђа, да га прихватим, да се са њим помирим и да оставим иза себе све оно што није моје. Одуговлачила сам и растезала, увек је било нешто прече и хитније, увек је требало бити неком на услузи. А онда сам само стиснула зубе и кренула. Нисам свесно изабрала, тако се наместило. Љуштила сам део по део, као главицу лука. Мислим да сам много ближе суштини, али да сигурно остаје још много посла.

Иако сам трећа генерација жена које су одрасле у граду, са приличним шоком и разочараношћу сам, током одрастања, гледала колико су жене уз које сам одрастала биле ограничене и неслободне. Захваљујући овом раду, открила сам и да су моје преткиње биле много слободније него што сам могла да претпоставим, али су то криле од нас које смо дошле после њих, из различитих разлога. Чињеница је да су жене, одувек, креирале, ако не личне, макар заједничке просторе слобода. Можда је време да се сада фокусирамо и на те личне, јер ми се чини да нам свима недостају.

Један од закључака овог рада је и да најстрожи браниоци постојећег поретка нису мушкарци, него су то жене, макар у мом окружењу. Да ли су оне толико одвојене од сопствених потреба и научене подређености, да ли им је лакше да одржавају привид него да се позабаве сопственим проблемима, нисам сасвим сигурна.

Али је врло јасно да целокупно бављење женским питањима у последњих десет година никада није био усмерено против мушкараца, напротив. Чини ми се да сам имала њихову подршку на том путу све време. Оно што ми је недостајало била је то женско заједништво и подршка жена, што је било главна тема свих радова последњих година.

Кроз инсталацију „Ма-тера – повратак“ желела сам да сва проживљена искуства поделим са учесницама и да створим атмосферу у којој би и оне могле да се осете подржаним.

Мислим да је ова инсталација била и нека врста завршне церемоније за коначно затварање Мошорина за посетиоце, да је испунио своју функцију и да га задржавам за своју породицу и људе који ми значе, за неке интимне приче и догађаје.

На крају сам дошла до тога да кућа није ни кућа из детињства, ни мајчин загрљај, ни родитељи, ни рођаци, ни направљени дом, ни сопствена породица. Кућа није место, кућа нема зидове, у кући није (увек) безбедно. Кућа је повратак себи. Прихватање, опраштање, отпуштање. Осећај слободе и сигурности, истовремено.

Бављење овим темама оснажило ме је и као личност, али и дало ново самопоуздање да се вратим првобитном плану из детињства – да будем уметница. А опет, овај пут ме је вратио и архитектури и додатно оснажио и на том пољу. Постало ми је јасно да је мој рад негде између једног и другог, али сада мислим да могу бити и једно и друго и то на начин који ми највише прија: радећи са заједницама у одређеним урбаним или руралним контекстима (али, ипак: грађеним контекстима), користећи земљу, приче или неке друге алате за успостављање односа и са заједницама и са просторима.

8. ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Књиге:

- *етнологија, антропологија и митологија*

1. Бандић, Душан, Табу у традиционалној култури Срба, БИГЗ, Београд 1980.
2. Даглас, Мери. Чисто и опасно. XX век, Плато 1993.
3. Гајић, Ненад, Словенска митологија. Лагуна, Београд, 2020.
4. Гату Кано, Терсила, Вештице: исповести и тајне. Клио, Београд 2008.
5. Караџић, Вук Стефановић, Етнографски списи. Вјеровање ствари којијех нема. Београд, Просвета 1972.
6. Исић, Момчило, Вера Гудац Родић, Жена је темељ куће. Жена и породица у Србији током 20.века. ИНИС, Београд 2011.
7. Малешевић, Мирослава, ЖЕНСКО + Етнографски аспекти друштвеног положаја жене у Србији. Београд 2007.
8. Раденковић, Љубинко, Символика света у народној магији Јужних Словена. Просвета, Балканолошки институт САНУ, Ниш 1996.
9. Рихтман-Аугуштин, Дуња. Структура традицијског мишљења. Школска књига, Загреб, 1984.
10. Синани, Данијел, Русаље. Етнолошка библиотека књига 41, Српски генеалогски центар, Београд 2009.
11. Станимировић, Војислав, Установа мираза у нашој традицијској култури. Београд 1998.

- „женске теме“

12. Благојевић, Мирјана, Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе, Београд 2002.
13. Везел, Уве, Мит о матријархату. Просвета, Београд 1983.
14. Дијамант, Анита, Црвени шатор. Лагуна, Београд 2006.
15. Димић, Ивана. Арзамас. Лагуна, Београд, 2016.
16. Мајлс, Розалинд, Ко је спремио тајну вечеру? Женска историја света, Геопоетика, Београд 2021.
17. Марковић, Милена, Деца. Лом, Београд 2022.
18. Михаиловић, Драгослав, Петријин венац. Лагуна, Београд 2016.
19. Периш, Желимир, Младенка костанога, Бука, Београд 2022.
20. Станковић, Борислав, Покојникова жена. Штампарија Д.Димитријевића, Београд 1907.-
21. Тучкова, Катержина, Богиње са Житкове, Бабун, Београд 2016.

- *породично стабло*

22. Ковачевић, Душан, Петровац у подножју Грмеча, Клековаче и Осјеченице. Нови Сад 2006.
23. Миџић, Милан, Насељавање Петровчана у Чиб - Челарево 1946-1947. Челарево, 2016.
24. Ступар, Илија, Скакавац и Скакавчани код Петровца (Босански Петровац), Београд 1993.

- *психологија*

25. Вудман, Марион, Порок савршености, Федон, Београд 2010.
26. Камерун, Џулија, Пут уметника – духовни пут ослобађања креативности, Езотерија, Београд 2004.
27. Ловен, Александар, Издаја тела, Београд 2016.
28. Пинкола Естес, Клариса, Жене које трче с вуковима, Алгоритам, Загреб, 2004.
29. Forward, Susan, Craig Buck. Отровни родитељи - Превладавање њиховог болног наследства и спасавање властитог живота, Загреб, 2002.
30. Ходоровски Алехандро, Маријан Коста. Метагенеалогичка. Генеалогско стабло као уметност, терапија и потрага за суштинским ја. Арете, Београд 2020.
31. Ходоровски, Алехандро, Учитель и чаробнице, Арете, Београд 2021.
32. Штал, Штефани, Дете у теби мора да пронађе свој завичај, Лагуна, Београд, 2019.

- сценски дизајн

33. Дадић Дунуловић, Татјана. Сценски дизајн као уметност. Београд / Нови Сад, Clio/SCEN 2017, 286.
34. Хауард, Памела, Шта је сценографија, Клио Београд 2002.
35. Хочевар, Мета, Простори игре, ЈДП, Београд 1993.

Научни радови, есеји, чланци из часописа:

1. Бабовић, Светлана, Концепт части у пословицама руског и српског језика. Узданица, 2020, XVII/2, 141–155.
2. Denich, B, Спол и моћ на Балкану. Етнолошки преглед 22, Београд 1986.
3. Дотоло, Кармело. Стид и срам: теолошка херменеутика људскога стања, Pontificia Università Urbaniana, Roma 2016, 413-425.
4. Малешевић, Мирослава, Обрасци ритуалног понашања уз полно сазревање девојака. Етнолошке свеске VI, УДК 329.17-055.2, Београд 1985, 33-39.
5. Ивановић Баришић, Милина, Етнолошка обрада појма "крв". Етнографски институт САНУ, www.rojmovnik.etno-institut.co.rs/k/krv_ETNO.php приступљено: 26.9.2023.
6. Јакшић, Ивана, Искуство и перцепције родне дискриминације у породици: ефекти по базично самопоштовање и стратегије суочавања. Антропологија 20, св. 3 (2020)
7. Карин, Весна, Традиционални плесови Срба у Банату. Антологија. Етнокоролошки теренски видео-снимци, New Sound 46, II/2015, 192-193.
8. Павковић, Никола, Село као обредно-религијска заједница. Балкански Словени, Етнолошке свеске I, 51-65.
9. Радивојевић, Соња, Бити женско у српској традиционалној и савременој култури: етнографски рад Мирославе Малешевић кроз призму родног питања. Етнографски институт САНУ, Научнице у друштву, Радови са конференције у Српској академији наука и уметности, Београд 2020, 431-439.
10. Ракочевић, Селена, Традиционални плесови Срба у Банату. Културни центар Панчева, Градска библиотека Панчево, Панчево 2012.
11. Радуловић, Лидија, Вампир: осујећени митски предак и симбол осујећеног мушког сексуалног потенцијала. Етноантрополошки проблеми н.с. год. 1. св. 1 (2006), 181-202.
12. Радуловић, Лидија, Деконструкција дискурса материнства на основу религијско-магијске праксе. Етноантрополошки проблеми н.с. год. 3. св. 1 (2008), 159-176.
13. Радуловић, Лидија, Родно конструисана судбина вештице. Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе (други том), Београд 2004, 340-358.
14. Радуловић, Лидија, Нечиста и неформално моћна: Сакрални аспекти амбивалентног односа према жени у традицијској култури Срба. Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе, Београд 2002, 169-191.
15. Раденковић, Љубинко, Структура, логика и смисао бајања. Народна бајања код Јужних Словена, Просвета - Балканолошки институт САНУ, Београд 1996, Balcanica XXVII, 351-354
16. Свирчев, Жарка, Жене на путу: потиснути наратив српске/југословенске културе. Књиженство : часопис за студије књижевности, рода и културе, вол 10 (2020) Бр.10, чланак 6
17. Синани, Данијел, Вила као контрамодел препоручљивог понашања у патријархалној заједници. Антропологија 3, 2007
18. Радовић, Надежда, Ма како биле строге критичарке социјализма, из тог времена смо баштиниле значајна права и слободе.
19. Реџић, Садуша, О друштвеном статусу жене у досредњовековној и средњовековној Србији. Зборник радова Филозофског факултета XLI / 2011, 515- 535.
20. Ристић, Стана, Концепт емоције „стида“ у српском језику, САНУ, Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, Књига 1, Београд 2006, 261-282.

21. Стевановић, Лада, Жене кроз историју балканског патријархата, Профемина 2011, 123-129.
22. Стевановић, Лада, Магична моћ опсцених речи у женској ревени. Културно наслеђе и идентитет бр. 177026, 173 -186.
23. Стевановић, Лада, Лидија Радуловић, Пол/род и религија, конструкција рода у народној религији Срба. Етнолошка библиотека, књига 42, Београд 2009, 219-221.
24. Чаусидис, Никос, Балканске кућарица и неолитски керамички жртвеници у облику куће. Етнокултуролошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области, Сврљиг 2009, 53-72.

Докторати и мастер радови:

1. Јанев, Јелена. Мајчинство и родни стереотипи у уметности – уметничко дело сценског дизајна, Нови Сад, 2020.
2. Пилиповић, Драгана. Нови стандарди женског тела – уметничко дело сценског дизајна, Нови Сад, 2022.
3. Ковачевић Воргучин, Јелена. “Поетика времена:(ауто)биографија породице”, Галерија ликовне уметности поклон збирке Рајка Мамузића, 15.март 2023.
4. Вилотић, Драгана. Ревалоризација библијске приче о Адаму и Еви – уметничко дело сценског дизајна, Нови Сад, 2021.
5. Дадих Динуловић, Тајјана. Деца - заједнички уметнички рад студената мастер студија Сценске архитектуре и дизајна на предмету Уметничке праксе сценског дизајна 2022/23.

Интернет странице:

1. СЦЕН: <https://scen.uns.ac.rs/literatura/> (приступљено 10.11.2018.)
2. Јутјуб: <https://www.youtube.com/channel/UC6bI8P-ISEfi7XtlKBVE0qw> , приступљено 2018-2019.)
3. <https://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/saopstenja/miroslavamalesevic.html>, приступљено: 13.3.2023.)
4. Агеласт, подкаст 102, Данило Трбојевић: <https://www.youtube.com/watch?v=Zah5BShXQS4>, приступљено 26.9.23.
5. Срам те било: <https://lekariduse.wordpress.com/2022/07/26/sram-te-bilo/>, приступљено 13.12.2022.
6. Осећање стида: [линк](#) приступљено 13.12.2022.
7. Стид у бестидном добу: <https://www.pecat.co.rs/2021/04/stid-u-bestidnom-dobu/>, 13.12.2022.
8. 50 векова на стубу срама: <https://tosamja.media/50-vekova-na-stubu-srama/>, 13.12.2022.
9. http://www.pojmovnik.etno-institut.co.rs/m/majka_LINVISTICKI.php, приступљено 5.4.2024.
10. Уткано под кожу: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/> приступљено 15.9.2023.
11. Розе приче: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projekt/roze-price>, приступљено 21.9.2023.
11. У потрази за женственим: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projekt/u-potrazi-za-zenstvenim>, приступљено 21.9.2023.
12. Њихова ткања: [Njihova tkanja | Utcano pod kožu \(utkanopodkozu.wixsite.com\)](https://utkanopodkozu.wixsite.com/), 15.9.2023.
13. Очипкај си ране: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projekt/post/ocipkaj-si-rane>, приступљено 15.9.2023.
14. Женско наслијеђе: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projekt/post/%C5%BEensko-naslije%C4%91e-monika-cvitanovi%C4%87-zaper>, приступљено 15.9.2023.
15. Повијест генерације: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projekt/post/povijest-generacije-iva-%C4%8Dukelj> приступљено 15.9.2023.
16. Моја мама, дарови земље: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projekt/post/moja-mama-darovi-zemlje-sanja-gerovac-1> приступљено 15.9.2023.

16. Жена-кућа вс. Кућаница: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projekt/post/%C5%BEena-ku%C4%87a-vs-ku%C4%87anica-ivana-ognjanovac>, приступљено 15.9.2023
17. Кухињски савијети: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projekt/post/kuhinjski-savjeti-hristina-zafirovska> приступљено 15.9.2023, приступљено 15.9.2023
18. ПМС Блуз: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projekt/post/pms-blues-jelena-janev-1> приступљено 15.9.2023
19. Веза-Бонд-Нит-Стринг: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projekt/post/veza-bond-nit-string-jelena-kova%C4%87Devi%C4%87-vorgu%C4%87Din> приступљено 15.9.2023
20. <https://balkantv.rs/doktorski-projektat-jelene-kovacevic-vorgucin-u-galeriji-rajka-mamuzica/>, приступљено 15.9.2023.

21. <https://www.chiharu-shiota.com/biography>, приступљено 21.9.2023.
22. <https://www.kunstraumdornbirn.at/ausstellung/chiharu-shiota>, приступљено 21.9.2023.
23. <https://www.qagoma.qld.gov.au/exhibition/chiharu-shiota/>, приступљено 21.9.2023.
24. <https://www.chiharu-shiota.com/>, приступљено 21.9.2023.
25. <https://annaschwartzgallery.com/news/common-thread-chiharu-shiotas-installation-art-examines-lifes-big-questions-as-such-shes-not-expecting-any-answers-soon>, приступљено 20.9.2023.
26. <https://youtu.be/cyDc7hU29gM>, приступљено 21.9.2023.
27. <https://www.templon.com/artists/chiharu-shiota-2/>, приступљено 21.9.2023.

Филмови:

1. Лепота порока, <https://www.dailymotion.com/video/x8jwo2j>, приступљено 15.октобра 2022.
2. Петријин венац, <https://www.dailymotion.com/video/x8onr7v>, приступљено 17.октобра 2022.
3. Бог постоји, њено име је Петрунија, <https://www.dailymotion.com/video/x8fgehy>, приступљено 8.маја 2023.
4. Psychomagic, a Healing Art (2019), <https://gledalica.online/movies/psychomagic-a-healing-art/>, приступљено 12. мај 2022.
5. Endless poetry (2016), <https://www.kokica.me/endless-poetry-2016>, приступљено 13. мај 2022.
6. The Dance of reality (2013), <https://www.kokica.me/the-dance-of-reality-2013>, приступљено 14. мај 2022.
7. My Love Affair with Marriage, <https://www.imdb.com/title/tt6435164/>, приступљено 18.децембар 2023.

Представе и читања:

1. Она, Народно позориште Тоша Јовановић, Зрењанин, <https://www.tosajovanovic.org.rs/predstave/ona-mia-knezevic/>, приступљено маја 2020.
2. Слободне жене балканске, Народно позориште Тоша Јовановић, Зрењанин, <https://www.tosajovanovic.org.rs/predstave/slobodne-zene-balkanske-ljiljana-lasic/>, приступљено маја 2020.
3. Прадевојчица, Народно позориште Тоша Јовановић, Зрењанин, <https://www.imdb.com/title/tt6435164/>, приступљено новембра 2023.
4. Снађи се, друже – уметност живљења кроз рупе у систему: <https://kioskngo.net/project/snadji-se-druze-umetnost-zivljenja-kroz-rupe-u-sistemu-2023-2024/>

Фестивали и извођења:

1. Прашко квадријенале 2023: <https://pq.cz/pq-2023-info/>
2. 4 огледа о простору заједништва: [link](#), приступљено 29.јун 2024.
3. Лала фестивал 2022: <https://www.youtube.com/watch?v=c0geq5oIpSo>, приступљено 7.4.2023.
4. Црвена слава – ЛАЛИА 2023: <https://youtu.be/6JyiL19dkak>, 20.фебруар 2024.
5. Извођење Матера – повратак: <https://youtu.be/hxH3sN50coY>

9. СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Слика 1 и 2. Керамички култни предмети („жртвеници“) типа „Мати-Кућа“ и Куће/колибе за менструацију: Чаусидис, Никос, Балканске кућарица и неолитски керамички жртвеници у облику куће. Етнокултуролошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области, Сврљиг 2009, 53-72, стр 65 и 68, преузето 12.7.2022.

Слика 3. Синани, Данијел, Русаље. Етнолошка библиотека књига 41, Српски генеалошки центар, Београд 2009. стр 238.

Слика 4 и 5. Четири гране породичног стабла (4) и Вежба 17. Ко живи у мом телу? у којој испитујемо ко од предака још живи у ком делу тела, као и шта жели да нам поручи (5), Драгана Којичић

Слика 6, 7, 8, 9. Женско породично наслеђе, цртежи, Драгана Којичић

Слика 10, 11. Додире, цртежи, Драгана Којичић

Слике 12, 13, 14. Вежбе 33, 34 и 35 – рад са савезницом Мокошом. Скица у средини: „Удише емоције жена, издише добру енергију“

Слика 15 и 16. Платформа Уткано под кожу (<https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projektu>) и Њихова ткања (<https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projektu/njihova-tkanja>), преузето 1.8.2024.

Слике 17, 18, 19, 20. Розе приче: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projektu/roze-price>, преузето 1.8.2024.

Слике 21, 22, 23, 24. У потрази за женственим – Траговима скулптуре: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projektu/u-potrazi-za-zenstvenim>, преузето 1.8.2024.

Слика 25. Очипкај си ране: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projektu/post/ocipkaj-si-rane>, преузето 1.8.2024.

Слика 26. Кухињски савјети: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projektu/post/kuhinjski-savjeti-hristina-zafirovska>, преузето 1.8.2024.

Слика 27. ПМС Блуз: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projektu/post/pms-blues-jelena-janev-1>, преузето 1.8.2024.

Слика 28. Веза-Бонд-Нит-Стринг: <https://utkanopodkozu.wixsite.com/o-projektu/post/veza-bond-nit-string-jelena-kova%C4%8Ddevi%C4%87-vorgu%C4%8Din>, преузето 1.8.2024.

Слика 29. Чихару Шиота (2023), Ко сам ја сутра? <https://www.chiharu-shiota.com/who-am-i-tomorrow>, преузето 22.9.2023.

Слика 30. Чихару Шиота, Киша успомена 2016. <https://www.chiharu-shiota.com/installationperformance-2016-2>, преузето 22.9.2023.

Слика 31, 32, 33, 34. Чихару Шиота: После тога (1999) <https://www.chiharu-shiota.com/after-that>, Памћење коже (2001) <https://www.chiharu-shiota.com/memory-of-skin-1>, Вишеструке стварности (2022) <https://www.chiharu-shiota.com/multiple-realities>, Памћење испод коже (2023) <https://www.chiharu-shiota.com/memory-under-the-skin>, преузето 22.9.2023.

Слика 35, 36, 37. Дивља жена. Цртежи, Драгана Којичић

Слика 38, 39, 40. Шизофренија, Вулкан, Нађено. Цртежи, Драгана Којичић

Слика 41. Затрпавање. Цртеж, Драгана Којичић

Слика 42, 43, 44, 45, 46, 47. Слика 42, 43, 44, 45, 46, 47. У овој кући живи мрак. Цртежи, Драгана Којичић

- Слика 48 и 49. Рана и Тајна. Цртежи, Драгана Којичић
- Слика 50. Душа огрнута телом. Цртеж, Драгана Којичић
- Слика 51. Породично стабло породице Керкез, Индизајн. Драгана Којичић
- Слика 52. Колаж са свадбених окупљања породице Керкез, разни аутори фотографија
- Слика 53. Колаж подмлатка породице Керкез, разни аутори фотографија
- Слика 54. Породично стабло породице Марјановић, Индизајн. Драгана Којичић
- Слика 55. Колаж I фотографија породице Марјановић, разни аутори фотографија
- Слика 56. Колаж II фотографија породице Марјановић
- Слика 57. Колаж III фотографија породице Керкез и Марјановић – родитељи мог оца
- Слика 58. Породично стабло породице Гудељ, Индизајн. Драгана Којичић
- Слика 59. Колаж фотографија породице Гудељ, разни аутори фотографија
- Слика 60. Породично стабло породице Бокановић, Индизајн. Драгана Којичић
- Слика 61. Колаж фотографија породице Бокановић, разни аутори фотографија
- Слика 62. Колаж фотографија породица Гудељ и Бокановић, разни аутори фотографија
- Слика 63. Породично стабло породице Марјановић (само са мушким потомцима) и изводи из књига рођених, венчаних и умрлих породице Марјановић
- Слика 64. Колаж фотографија Иве (Гудељ) Бокановић, баке по мајци, разни аутори фотографија
- Слика 65. Колаж фотографија Десе (Керкез) Марјановић, баке по оцу, разни аутори фотографија
- Слика 66. Колаж фотографија Снежане (Бокановић) Марјановић, моје мајке, разни аутори фотографија
- Слика 67. Колаж фотографија моје сестре и мене, разни аутори фотографија
- Слика 68. Породично стабло. Лего. Драгана Којичић
- Слика 69 и 70. Груди у блатном малтеру (зрафито техника), тренинг за декоративне малтере, Хруби Шур, Словачка 2022, аутор Драгана Којичић
- Слика 71 и 72. Материца - разгледница, скица настала током радионице са женама у Мошорину 8.јула 2023. у оквиру пројекта Киоск платформе „Снађи се друже: уметност живљења кроз рупе у систему“: <https://kioskngo.net/project/snadji-se-druze-umetnost-zivljenja-kroz-rupe-u-sistemu-2023-2024/> и Вежба 10: Осети савршено тело (органи као део целине)
- Слика 73. Поглед кроз материцу изнутра – пре и после, скица настала током онлајн радионице 30.маја 2023. са Аном Одои, Тантрана: <https://tantrana.rs/>
- Слика 74, 75 и 76. Ожиљци. Скице, Драгана Којичић
- Слика 77. Док возим. Скица, Драгана Којичић
- Слика 78. Под тепихом. Скица, Драгана Којичић
- Слика 79. Колаж фотографија Прва сфера _ ОНА. Аутор фотографија Бојан Којичић
- Слика 80. Колаж фотографија Пета сфера – СВЕТ У ЊОЈ. Аутор фотографија Бојан Којичић

Слика 81, 82, 83. Луткарска представа Прадевојчица, октобар 2022, Народно позориште Тоша Јовановић Зрењанин. Најава представе (68), приступљено са сајта позоришта, моја фотографија (69) и фотографија представе (70) преузета са сајта позоришта: [линк](#), приступљено 12.3.2023.

Слика 84. Вајање куће, аутор фотографије Драгана Којичић

Слика 85. Вежба 32. Рад на ликовима. Идентификовати све ликове у себи, дати им име и презиме, објаснити ко су, кад се појављују, њихове врлине и мане; како би, кад их постанемо свесни, изгубили сву своју моћ над нама

Слика 86 и 87. Мала ја. Фотографије из породичне архиве, аутори фотографија непознати

Слика 88. Фотографија припреме извођачког дела пројекта гопро камером. Драгана Којичић

Слика 89. Фотографија припреме извођачког дела пројекта гопро камером. Драгана Којичић

Слика 90. Пут Богиње, аутор фотографије Мирослав Георгијевић

Слика 91. Пут Богиње, аутор фотографије Мирослав Георгијевић

Слика 92. Пут Богиње, припрема фестивала, аутор фотографије Катарина Дудаш

Слика 93. Скице настале током мог Пута Богиње, август 2022, Мошорин

Слика 94. Скице настале током мог Пута Богиње, август 2022, Мошорин

Слика 95 и 96. Повратак. Скице, Драгана Којичић

Слика 97. Нисмо саме. Колаж од скица, Драгана Којичић

Слика 98. Поставка Црвене славе, аутор фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слика 99. Учеснице Црвене славе, аутор фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слика 100. Скице за први концепт МАТЕР_ица, Драгана Којичић

Слика 101. Скице за први концепт МАТЕР_ица, Драгана Којичић

Слика 102. Мапа кретања у Мошорину, од Великог сурдука до куће у Улици С.Милетића 113

Слика 103. Основа приземља, пресек и основа поткровља куће у Мошорину, аутор Драгана Којичић, 2014.

Слика 104. Скице за реализовани концепт МА.ТЕРА – повратак, Драгана Којичић

Слике 105, 106, 107. Припреме: шивење лутака и хаљина, поставка на Тителском брегу, прва фотографија – Бојан Којичић, друге две фотографије - Гордана Илић Момчиловић

Слике 108, 109, 110. Припреме: поставка табли на Тителском брегу, котла и чивилука испред трема и лутака и у трему. Фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слике 111, 112, 113. Припрема: Гласна и Тиха соба и степениште. Фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слике 114, 115, 116. Припрема: „Чекаоница“ на спрату. Фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слике 117, 118, 119. Припрема Собе детињства, олтари. Фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слика 120, 121, 122. „Обуци маму и тату“. Фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слика 123, 124, 125. Соба слобода. Фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слика 126, 127, 128. Соба слобода и завршна сцена. Прва фотографије - Гордана Илић Момчиловић, друге две – гопро камера, Драгана Којичић

Слика 129, 130, 131. Извођење рада – почетак на Тителском брегу и учеснице у току процеса припреме свог капута ожиљака. Фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слика 132, 133, 134. Извођење рада – интервенције на таблама, учеснице у току процеса припреме свог капута ожиљака и спаљивање ожиљака. Фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слика 135, 136, 137. Извођење рада – учеснице у односу на лутке и одмарање пред Собом детињства. Фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слика 138, 139, 140. Извођење рада – разговор и фотографисање у Соби детињства. Фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слика 141, 142, 143. Извођење рада – успостављање односа са „родитељима“. Фотографије Гордана Илић Момчиловић

Слика 144, 145, 146. Извођење рада - из Собе детињства у Собу Слобода

10. ПРИЛОГ

Вежбе из књиге „Метагенеалогја“ Александра Ходоровског.

У књизи, Ходоровски предлаже бројне вежбе које ћу кратко представити у овом делу.

Вежба 1. Где сам? Била је само „игра“ – извачење једне од десет карата.

Вежба 2. Лов на луде идеје. Идеје које нису наше, која смо наследили од нашег породичног стабла.

Вежба 3. Препреке и херој. Дефинисати највеће животне препреке, а потом за сваку предложити 6 креативних решења за превазилажење.

Вежба 4. Досећи сопствене границе. Ово је вежба ширења свесности кроз медитацију.

Вежба 5. Представите стабло другој особи. Метагенеалогски разговор. Представити стабло и саслушати о стаблу друге особе.

Вежба 6. Стабло мога оца, стабло моје мајке. Направити стабла родитеља, у којима су њих двоје главни и сазнати шта су им били животни циљеви у тренутку зачећа.

Вежба 7. Мојих пет породичних стабала и рад на циљу. Креирати пет стабала: за нивое свести, интелектуално, емоционално, сексуално-креативно и материјално. И поставити лични циљ испред сваког од стабала.

Вежба 8. Парови мог стабла. За сваки од седам парова сазнати како су се срели, колико су имали година, шта су пронашли једно у другом, шта их је спојило, на ком нивоу свести су били, шта су заједно створили, како су се развијали након првог детета.

Вежба 9. Алхемијски пар. Написати најмање 15 редова о идеалном односу пара у сва четири центра.

Вежба 10. Осетити савршено тело. Снимити и одслушати медитацију.

Вежба 11. Припремити сценарио за сопствени психоритуал рођења. Следити детаљна упутства аутора и извести их са људима којима верујемо.

Вежба 12. Тријада савршене заједнице. Осмислити најсавршенију могућу тријаду са родитељима, да бисмо постали свесни шта нам је све недостајало.

Вежба 13. Стабло тријада. За сваку од тријада, успостави се шема односа у сва 4 центра, као однос заједнице, одвајања, сукоба или заштите-доминације.

Вежба 14. Укључите браћу и сестре у тријаде породичних односа. Претходним односима, додајемо и братско-сестринске.

Вежба 15. Поставити се на место другог. Покушати да се замислимо у улози особе из породице коју не волимо.

Вежба 16. Како препознати стечене доживљаје. Замислити себе онако како су нас родитељи доживљавали и чути шта су нам говорили.

Вежба 17. Ко живи у мом телу? Медитација у којој испитујемо ко од предака још живи у ком делу тела, као и шта жели да нам поручи.

Вежба 18. Додирнути непознате особе. Ослободити се страха од додира савремене културе.

Вежба 19. Слушати срце. У овој вежби, слушамо срце партнера, као и он наше.

Вежба 20. Вежбати “низ додира”. Партнерска вежба, у којој испитујемо додир.

Вежба 21. Додиривати из сваког од четири центра. Слично као и у претходној вежби, само додир долази из једног од центара.

Вежба 22. Пројектовање ка остварењу будућности. Вежба у којој осмишљавамо догађаје који ће се десити за једну, десет, двадесет и тридесет година.

Вежба 23. Обогаћите прошлост доприносима из будућности. Себи као детету причати из данашње перспективе, а потом из угла старије особе.

Вежба 24. Решити глобални проблем. Посматрати изван оквира сопственог живота.

Вежба 25. Померити границе. Још једна предивна медитација.

Вежба 26. Дете које опстаје у 4 центра. У сваком од четири центра, препознати трагове детињег понашања који су се десили у последње три недеље.

Вежба 27. Уклонити ”саобраћајну гужву”. У овој вежби, требало је наговорити сваког члана породице да изнесе своје мишљење о одређеној теми.

Вежба 28. Равнодушност. Замислити да немамо никакву потребу или зависност.

Вежба 29. Три дана недескриминисања. Провести један дан у тишини, један дан у објективности и један дан без критике.

Вежба 30. Очи у очи са смрћу. Суочити се са чињеницом да умиремо, потом написати свој посмртни говор и урадити медитацију о блиској смрти.

Вежба 31. Смејте се свему. Смејати се дуго, без разлога, изјавама које уопште нису смешне.

Вежба 32. Рад на ликовима. Идентификовати све ликове у себи, дати им име и презиме, објаснити ко су, кад се појављују, њихове врлине и мане; како би, кад их постанемо свесни, изгубили сву своју моћ над нама.

Вежба 33. Украсти светло. Замислити савезнике и ојачати се њиховом снагом. *“Светлост коју видим је светлост коју носим у себи”.*

Вежба 34. Креативна машта: како трансформисати креативне осећаје да бисте осетили тело савезника. Све што савезник удише, издахом трансформише, па тако и ми.

Вежба 35. Маштовита медитација интегрисања савезника. У овој шареној медитацији, примамо дар од савезника.

Вежба 36. Подићи олтар савезницима са којима радимо и постављати на њега предмете који за нас имају значење.

Вежба 37. Учинити да наши савезници говоре, делују и одлучују. Савезнике призивамо да пишу уместо нас, да нас воде током медитације или док плешемо.

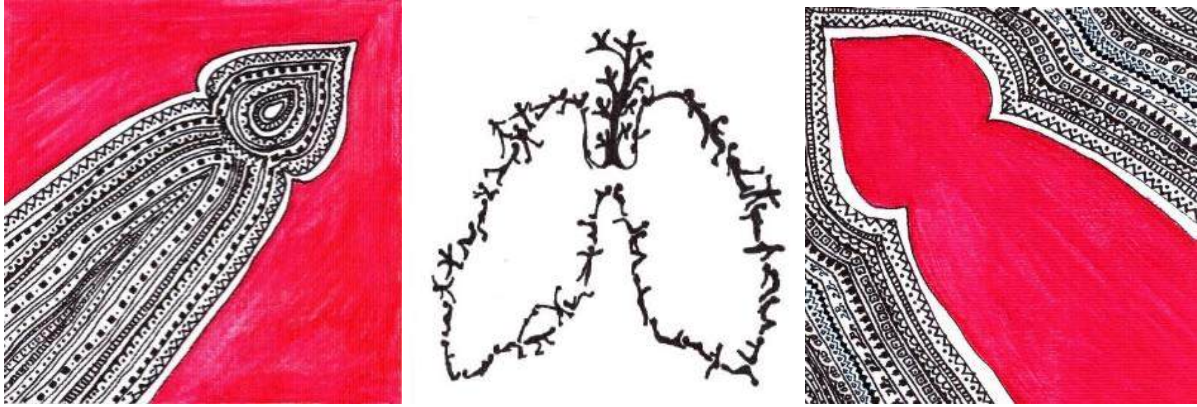
Вежба 38. Трка ликова са стабла. У овој вежби, одвијају се две трке. У првој, трчимо са члановима стабла и посматрамо ко шта ради у трци. У другој, циљ је да победи једна особа, а да јој друге помогну у томе и да и оне стигну до циља.

Вежба 39. Плес. Прво очева и мајчина страна стабла плешу појединачно, а после сви заједно формирају круг, са нама у средишту.

Вежба 40. Колаж исцељеног стабла. За крај, правимо шему са оствареним циљем и собом и савезницима на врху, испод су родитељи са својим савезницима, испод њих бабе и деде, а испод прабабе и прадеде. На крају су друштво, човечанство и култура.

Белешке

Трећи део, моје запажања, резултате вежби и неке скице, приложени су у наставку рада, у складу са темама које сам обрађивала.



Слике 12, 13, 14.

Вежбе 33, 34 и 35 – рад са савезницом Мокошом.

Скица у средини: „Удише емоције жена, издише добру енергију“

11. БИОГРАФИЈА КАНДИДАТКИЊЕ

Драгана Којичић (1981) је самостална архитекткиња са специјализацијом за земљану архитектуру.

Дипломирала је архитектуру на Департману за архитектуру и урбанизам ФТН-а у Новом Саду 2005, а након студентских пракси у Сирији и Колумбији, 2005-2008. радила је у Источној Африци у неколико архитектонских бироа. Специјализацију за земљану архитектуру DSA Terre 2008-2010 завршила је у програму CRAterre у Француској.

У цивилном сектору ради од 2010. године на промоцији и презентацији земљане архитектуре кроз теорију и праксу, у сарадњи са бројним институцијама и организацијама и појединцима у Србији и региону. Посебно је интересује улога жена у градитељским занатима.

Аутор је бројних радова на тему градње земљом, приручника за унапређење кућа од земље у Војводини, као и блога zemljanarhitektura.com.

Оснивач је Клуба финих заната у Мошорину, летње школе земљане архитектуре и бројних радионица, обука и тренинга за градњу земљом.

Са колегама је реализовала прву Balkan Earth конференцију и трећи путујући REGIO EARTH фестивал 2019. Покренула је и LALA Earthland фестивал за употребу земље и ван архитектуре.

На позив Архитектонског студија МАДА из Београда, направила је инсталацију за Мађарски павиљон на Бијеналу архитектуре у Венецији 2021.

Драгана је 2011.године добила признање “Моје зелено дело” Покрајинског секретаријата за урбанизам, грађевинарство и заштиту животне средине. Такође је препозната као једна од 10 младих људи од стране “JCI TOYP Novi Sad” 2014.године за еколошко лидерство. Добила је и признање „Зелени лист“ 2018.године, који додељују Радио Београд 2 и Покрет Горана Војводине, за очување животне средине.

Статус самосталног архитектке “Удружења архитеката Србије” доделило јој је 2020. и обновило 2024.године.

Овај Образац чини саставни део докторске дисертације, односно докторског уметничког пројекта који се брани на Универзитету у Новом Саду. Попуњен Образац укоричити иза текста докторске дисертације, односно докторског уметничког пројекта.

План третмана података

Назив пројекта/истраживања
Докторски уметнички пројекат: Успостављање односа са наслеђеним женским обрасцима - уметничко дело сценског дизајна
Назив институције/институција у оквиру којих се спроводи истраживање
а) Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду б) в)
Назив програма у оквиру ког се реализује истраживање
Докторске академске уметничке студије Сценски дизајн
1. Опис података
<p>1.1 Врста студије</p> <p>Докторски уметнички пројекат који чине уметничко дело сценског дизајна „Ма-тера – повратак“ и текстуално образложење рада. Саставни део докторског уметничког пројекта је и компакт диск са видео записом јавног извођења уметничког дела</p> <p>1.2 Врсте података</p> <p>а) квантитативни б) квалитативни</p> <p>1.3. Начин прикупљања података</p> <p>а) анкете, упитници, тестови б) клиничке процене, медицински записи, електронски здравствени записи в) генотипови: навести врсту _____ г) административни подаци: навести врсту _____ д) узорци ткива: навести врсту _____ ђ) снимци, фотографије: навести врсту: Снимци и и фотографије уметничких радова и пројектата, као и фотографије и снимак везани за тему докторског уметничког пројекта е) текст, навести врсту: Подаци прикупљени из разноврсне литературе (књиге, часописи, текстови, веб сајтови итд. ж) мапа, навести врсту _____ з) остало: описати: Лични ауторски цртежи, приказани путем фото документације, као и разни други фотографски прикази, фотографије јавног извођења уметничког дела сценског дизајна „Матера-повратак“ као и снимак јавног извођења уметничког дела сценског дизајна „Матера-повратак“</p>

1.3 Формат података, употребљене скале, количина података

1.3.1 Употребљени софтвер и формат датотеке:

- a) Excel фајл, датотека _____
- b) SPSS фајл, датотека _____
- c) PDF фајл, датотека: PDF фајл (**текстуално образложење докторског уметничког пројекта, као и реализације уметничког рада**)
- d) Текст фајл, датотека _____
- e) JPG фајл, датотека: JPG фајл (**фотографије из етнолошких и антрополошких извора, фотографије анализираних референтним уметничких дела; фотографије личних ауторских цртежа и радова, као и изведеног уметничког дела Матера-повратак**)
- f) Остало, датотека: MP4 фајл (снимак јавног извођења рада Матера-повратак)

1.3.2. Број записа (код квантитативних података)

- a) број варијабли _____
- б) број мерења (испитаника, процена, снимака и сл.) _____

1.3.3. Поновљена мерења

- a) да
- б) не

Уколико је одговор да, одговорити на следећа питања:

- a) временски размак између поновљених мера је _____
- б) варијабле које се више пута мере односе се на _____
- в) нове верзије фајлова који садрже поновљена мерења су именоване као _____

Напомене: _____

Да ли формати и софтвер омогућавају дељење и дугорочну валидност података?

- a) Да
- б) Не

Ако је одговор не, образложити _____

2. Прикупљање података

2.1 Методологија за прикупљање/генерисање података

Коришћење студије случаја, уметнички експеримент, метода формирања закључка из анализираног текста

2.1.1. У оквиру ког истраживачког нацрта су подаци прикупљени?

- a) експеримент, навести тип: **Уметнички експеримент**
- б) корелационо истраживање, навести тип: **Формирања закључка из анализираног текста**
- ц) анализа текста, навести тип: **Формирања закључка из анализираног текста**
- д) остало, навести шта _____

2.1.2 Навести врсте мерних инструмената или стандарде података специфичних за одређену научну дисциплину (ако постоје).

2.2 Квалитет података и стандарди

2.2.1. Третман недостајућих података

а) Да ли матрица садржи недостајуће податке? Да Не Није коришћена матрица

Ако је одговор да, одговорити на следећа питања:

- а) Колики је број недостајућих података? _____
б) Да ли се кориснику матрице препоручује замена недостајућих података? Да Не
в) Ако је одговор да, навести сугестије за третман замене недостајућих података

2.2.2. На који начин је контролисан квалитет података? Описати

2.2.3. На који начин је извршена контрола уноса података у матрицу?

3. Третман података и пратећа документација

3.1. Третман и чување података

3.1.1. Подаци ће бити депоновани у **Youtube** и **УНС** репозиторијум.

3.1.2. URL адреса <https://youtu.be/hxH3sN50coY>

3.1.3. DOI _____

3.1.4. Да ли ће подаци бити у отвореном приступу?

- а) Да
б) Да, али после ембарга који ће трајати до _____
в) Не

Ако је одговор не, навести разлог _____

3.1.5. Подаци неће бити депоновани у репозиторијум, али ће бити чувани.

Образложење

3.2. Метаподаци и документација података

3.2.1. Који стандард за метаподатке ће бити примењен?

Докторски уметнички пројекат ће бити депонован у целини као PDF фајл, док ће снимак јавног извођења уметничког дела рада бити доступан преко линка на youtube каналу.

3.2.1. Навести метаподатке на основу којих су подаци депоновани у репозиторијум.

Ако је потребно, навести методе које се користе за преузимање података, аналитичке и процедуралне информације, њихово кодирање, детаљне описе варијабли, записа итд.

3.3 Стратегија и стандарди за чување података

3.3.1. До ког периода ће подаци бити чувани у репозиторијуму? Неограничено

3.3.2. Да ли ће подаци бити депоновани под шифром? Да **Не**

3.3.3. Да ли ће шифра бити доступна одређеном кругу истраживача? Да **Не**

3.3.4. Да ли се подаци морају уклонити из отвореног приступа после извесног времена?

Да **Не**

Образложити

4. Безбедност података и заштита поверљивих информација

Овај одељак МОРА бити попуњен ако ваши подаци укључују личне податке који се односе на учеснике у истраживању. За друга истраживања треба такође размотрити заштиту и сигурност података. **Нису укључени лични подаци**

4.1 Формални стандарди за сигурност информација/података

Истраживачи који спроводе испитивања с људима морају да се придржавају Закона о заштити података о личности (https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_podataka_o_licnosti.html) и одговарајућег институционалног кодекса о академском интегритету.

4.1.2. Да ли је истраживање одобрено од стране етичке комисије? Да **Не**

Ако је одговор Да, навести датум и назив етичке комисије која је одобрила истраживање

4.1.2. Да ли подаци укључују личне податке учесника у истраживању? Да **Не**

Ако је одговор да, наведите на који начин сте осигурали поверљивост и сигурност информација везаних за испитанике:

- а) Подаци нису у отвореном приступу
- б) Подаци су анонимизирани
- ц) Остало, навести шта

5. Доступност података

5.1. Подаци ће бити

а) јавно доступни

б) доступни само уском кругу истраживача у одређеној научној области

ц) затворени

Ако су подаци доступни само уском кругу истраживача, навести под којим условима могу да их користе:

Ако су подаци доступни само уском кругу истраживача, навести на који начин могу приступити подацима:

5.4. Навести лиценцу под којом ће прикупљени подаци бити архивирани.

ЛЗ _____

6. Улоге и одговорност

6.1. Навести име и презиме и мејл адресу власника (аутора) података

Драгана Којичић, dramarchin@gmail.com

6.2. Навести име и презиме и мејл адресу особе која одржава матрицу с подацима

6.3. Навести име и презиме и мејл адресу особе која омогућује приступ подацима другим истраживачима
